

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**HASİRİZÂDE ELİF EFENDİ VE EN-NÛRU'L-FURKÂN
İSİMLİ KUR'AN SÖZLÜĞÜ
(ELİF VE BÂ BABLARI)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah GÜRCAN

**Enstitü Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Tefsir**

Tez Danışmanı: Yrd. Doç Dr. Yunus EKİN

HAZİRAN-2008

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

HASİRİZÂDE ELİF EFENDİ VE EN-NÛRU'L-FURKÂN
İSİMLİ KUR'AN SÖZLÜĞÜ
(ELİF VE BÂ BABLARI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah GÜRCAN

Enstitü Ana Bilim Dalı: Temel İslam Bilimleri
Enstitü Bilim Dalı: Tefsir

Bu tez 13/06/2008 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Muhammed AYDIN

Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN

Yrd. Doç. Dr. Mehmet MEMİŞ

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Abdullah GÜRCAN

13/06/2008

ÖNSÖZ

Kur'an'ın ilk muhatapları olan sahabelerden başlamak üzere, bütün Müslümanların temel hedefi, Kur'an'ı doğru anlamak, açıklamak ve hayata doğru uygulayabilmektir. Hz. Peygamber hayattayken anlaşılamayan Kur'an kelime veya ayetlerinin O'na sorularak açıklığa kavuşturulduğunu rivayetlerden anlamaktayız. Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise coğrafyasının genişlemesiyle, hemen bütün dünyaya yayılmış olan İslam dininin, saflarına katılmış olan her ırk ve millettten insanlara kendisini anlatma ve onların idrakine hitap etme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Ve o gün bu gündür, bu ihtiyaca yönelik birçok eser te'lif edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı tefsir çalışmaları şeklinde bir kısmı ise Kur'an'daki kelimelerin lugavî izahlarını içeren Kur'an sözlükleri şeklinde te'lif edilmiştir.

Osmanlı döneminde de bu amaca yönelik "Kur'an Sözlüğü" tarzında, Kur'an'daki kelimelerin Türkçe anlamlarını veren çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu dönemde te'lif edilmiş olan Kur'an sözlüklerinin birçoğu yazmalar halinde kütüphanelerimizde durmaktadır. Bizlerin en büyük eksikliği dedelerimiz Osmanlı'nın yetiştirdiği bir çok âlimin kitaplarını kütüphanelerimizde tozlanır halde bırakmamızdır. Hâlbuki kütüphane raflarından alınarak kullanılabilir hale gelen her bir eser veya evrak ilerde bir birikim oluşturacak ve gelecek neslin yapacağı çalışmalara ışık tutacaktır.

Tezimiz, bir giriş kısmı ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmamızın konusu, önemi ve amacı ile araştırmada kullanılan yöntem hakkında ayrıntılı ve aydınlatıcı bilgiler verilmiştir.

Birinci bölümde, Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin hayatı, ilmî faaliyetleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda Elif Efendi'nin doğumu, çocukluğu, öğrenim ve öğretim hayatı, resmî görevleri ve yapmış olduğu çalışmalar mümkün olduğunca ana kaynaklara inilerek incelenmiştir. Yine bu bölümde müellifin mukaddimesindeki beyanı çerçevesinde *en-Nûru'l-Furkân*'ın yazılma sebebi ile ilgili bilgiler verilmiştir.

İkinci bölüm, *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân* ile ilgili ayrıntılı inceleme ve tahlil bölümüdür. Bu bölümde müellifin eseri yazarken takip ettiği yöntem, kelimelerin açıklanmasında izlediği yol, başlıklar halinde incelenmiştir. Yine bu bölümde eser, kendisinden önce bu alanda yazılmış olan eserlerle mukayese edilmiştir. Ayrıca Elif Efendi'nin, eserini yazarken yararlandığı kaynaklar üzerinde durularak bunlardan ne şekilde ve ölçüde yararlandığı konusunda bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise *en-Nûru'l-furkân fi şerhi lügati'l-Kur'ân*'ın Elif ve Bâ babları latinize edilerek bir transkripsiyon çalışması yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca ayetlerin yerleri belirlenerek metne eklenmiş eksik ya da yanlış kısımlar belirtilmiştir. Latinize ve transkripsiyon çalışması sırasında metnin aslına mümkün olduğunca sadık kalınmaya çalışılmıştır.

Konunun seçiminde bana yardımcı olan değerli hocalarım Doç. Dr. İsmail ALBAYRAK Bey'e ve Yrd. Doç. Dr. Muhammed ABAY Bey'e, yine tezin hazırlanması sürecinde fikirleriyle bana rehberlik eden ve her konuda bana destek veren, ortaya çıkan ürün ve sonuçları titizlikle inceleyerek çalışmamı yönlendiren muhterem hocam Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN Bey'e, özellikle Yüksek Lisans Eğitimim sürecinde fikirleriyle bizlere yol gösteren tüm hocalarıma ve çalışmalarım da her zaman yanımda yer alan aileme sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

ABDULLAH GÜRCAN

13/06/2008

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	vi
ÖZET	vii
SUMMARY	viii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: HASİRİZÂDE MEHMED ELİF EFENDİ’NİN HAYATI VE	
ESERLERİ	6
1.1. Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi’nin Hayatı ve İlmî Kişiliği	6
1.1.1. İsmi ve Ailesi	6
1.1.2. Doğumu ve Çocukluğu	7
1.1.3. Öğrenimi ve Hocaları.....	7
1.1.4. Resmi Görevleri ve Öğretim Hayatı	9
1.1.5. Vefatı.....	10
1.2. Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi’nin Eserleri.....	11
1.2.1. Mevcut Eserler	11
1.2.1.1. <i>Tenşîtü’l-Muhibbîn bi Menâkıbı Hâce Hüsâmeddin</i>	11
1.2.1.2. <i>el-Kelimâtü’l-Mücmelâ fî Şerhi’t-Tuhfeti’l-Mürsele</i>	11
1.2.1.3. <i>ed-Dürü’l-Mensûr fî Hizâneti Esrâri’n-Nûr</i>	11
1.2.1.4. <i>Def’ul-Vecel bi Cünneti’l-Ecel</i>	12
1.2.1.5. <i>el-Bârikât</i>	12
1.2.1.6. <i>et-Tenbîh</i>	12
1.2.1.7. <i>en-Nehcü’l Kavim limen Erâde en Yestekîm</i>	13
1.2.1.8. <i>Semeretü’l-Hads fî Ma’rifeti’n-Nefs</i>	13
1.2.1.9. <i>en-Nûru’l-Furkân fî Şerhi Lügati’l-Kur’ân</i>	13
1.2.1.10. <i>Divan</i>	14
1.2.2. Kaynaklarda Tesbit Edebildiğimiz Diğer Eserleri	14

1.2.2.1. <i>Muhtâru'l-Enbâ fi'l-Hurûf ve'z Zurûf ve Ba'di'l-Esmâ</i>	14
1.2.2.2. <i>el-Mebde'</i>	14
1.2.2.3. <i>Tasrîhu'l-Ümme bi Tavzîhi Hükmi's-Salât bi't-Terceme</i>	14
1.2.2.4. <i>İrşâdü'l-Ğâvîn bi Reddi Nazariyeti Darwin</i>	15
1.2.3. <i>en-Nûru'l-Furkân'</i> in Yazılma Sebebi	15
BÖLÜM 2: EN-NÛRU'L-FURKÂN'IN TANITIMVE TAHLİLİ.....	17
2.1. Genel Özellikleri	17
2.2. Yöntemi.....	19
2.2.1. Eserin Mukaddimesinin Yöntem Açısından Analizi	19
2.2.2. Kelimelerin Lugavî Anlamlarını Tahlili	23
2.2.3. Dinî İstılahların Anlamlarını Tahlili	28
2.2.4. Kur'ân'ın Kur'an'la Tefsirinden İstifade Etmesi.....	34
2.2.5. Sünnetten Faydalanması	38
2.2.6. Sahabe ve Tabiîn Kavlınden Faydalanması.....	40
2.2.7. Kıraat Farklılıklarına Dair Açıklamaları.....	43
2.2.8. Müfredat Türü Eserlerle Mukayesesi.....	46
2.2.8.1. Sicistâni: “ <i>Nüzhetü'l Kulûb</i> ”	46
2.2.8.2. Râğıb el-İsfehânî: “ <i>el-Müfredat</i> ”	48
2.3. Kaynakları.....	49
2.3.1. Tefsir Kaynakları	49
2.3.2. Hadis Kaynakları	52
2.3.3. Lügat Kaynakları	52
BÖLÜM 3: EN-NÛRU'L FURKÂN'IN LATİNİZE EDİLMESİ.....	55
3.1. Metnin Hazırlanması İle İlgili Açıklamalar	55
3.1.1. Kullanılan İmla	56
3.1.2. Şekil Özellikleri	57
3.2. Metin	56

Mukaddime	57
İhtar	59
Babü'l-Hemze	59
Faslu'l-Hemze Mea'l-Hemze.....	59
Faslu'l-Hemze Mea'l-Elif	61
Faslu'l-Hemze Mea'l-Bâi'l-Muvahhade.....	68
Faslu'l-Hemze Mea't-Tâi'l- Müşennâti'l-Fevkâti	71
Faslu'l-Hemze Meaş-Şa-Îl-Müşelleşe	73
Faslu'l-Hemze Mea'l-Cim	76
Faslu'l-Hemze Mea'l-Hâi'l-Mühmele	79
Faslu'l-Hemze Mea'l-Hâi'l-Mu' ceme.....	84
Faslu'l-Hemze Mea'd-Dâli'l-Mühmele	87
Faslu'l-Hemze Mea'z-Zâli'l-Mu' ceme	89
Faslu'l-Hemze Mea'r-Râ	93
Faslu'l-Hemze Mea'z-Zâ	99
Faslu'l-Hemze Mea's-Sîn	102
Faslu'l-Hemze Mea'ş-Şîni'l-Mu' ceme	114
Faslu'l-Hemze Mea'ş-Şâdi'l-Mühmele	117
Faslu'l-Hemze Mea'đ-Đadi'l-Mu' ceme	121
Faslu'l-Hemze Mea't-Tâ	123
Faslu'l-Hemze Mea'z-Zai'l-Menkûta	125
Faslu'l-Hemze Mea'l- ^ç Ayni'l-Mühmele	126
Faslu'l-Hemze Mea'l-Fâ	131
Faslu'l-Hemze Mea'l-Ğaf	135
Faslu'l-Hemze Mea'l-Kâf	140
Faslu'l-Hemze Mea'l-Lâm	143
Faslu'l-Hemze Mea'l-Mîm	150
Faslu'l-Hemze Mea'n-Nûn	159
Faslu'l-Hemze Mea'l-Vav	170

Faslu'l-Hemze Mea'l-Hâ	177
Faslu'l-Hemze Mea'l-Yâ'il-Müşennati't-Tahtiyye	180
Bâbu'l-Bâ-İl-Muvahhade	184
Faslu'l-Bâ Mea'l-Hemze	184
Faslu'l-Bâ Mea'l-Elif	185
Faslu'l-Bâ Mea'ş-Şâi'l-Müşelleşe	190
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Hâi'l-Mühmele	191
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Hâi'l-Mu'ceme	192
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'd-Dâli'l-Mühmele	193
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'r-Râ	194
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea's-Sîni'l-Mühmele	198
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'ş-Şîni'l-Mu'ceme	199
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'ş-Şâdi'l-Mühmele	201
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'đ-Dâdi'l-Mu'ceme	202
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea't-Ṭâ	202
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-'Ayni'l-Mühmele	204
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Ġayni'l-Mu'ceme	206
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Kâf	207
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Kâf	208
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Lâm	209
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'n-Nun	210
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Vav	211
Faslu'bâi'l-Muvahhade Mea'l-Hâ	212
Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea'l-Yâi'l-Müşennâti't-Tahtiyye.....	214
SONUÇ	217
KAYNAKÇA	220
EKLER.....	224
ÖZGEÇMİŞ	230

KISALTMALAR

DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TDEA	:Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi.
SAÜSBE	: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜSBE	:Anakara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
hk.	: Hakkında
Bk.	: Bakınız
md.	: Madde
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md	: Adı geçen madde
Ef.	: Efendi
(s.a.v.)	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
(r.a)	: Radiyallahü Anhüm
sy.	: Sayı
y.	: Yıl
s.	: Sayfa
c.	: Cilt
h.	: Hicrî
thk	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
Ktp.	: Kütüphanesi
vr.	: Varak
nr.	: Numara
v.	: Vefat,Vefatı

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

أ، إ، ئ، ؤ	:', a, e, ɪ, i, u, ü
ب	:b
ت	:t
ث	:s
ج	:c
ح	:h, h
خ	:ħ, h
د	:d
ذ	:z, z
ر	:r
ز	:z
س	:s
ش	:s
ص	:s, s
ض	:d, z, d, z
ط	:t, t
ظ	:z, z
ع	:', a, ɪ, i, o, u
غ	:g, g
ف	:f
ق	:k, k
ك	:k
ل	:l
م	:m
ن	:n
ه	:h
و	:v
ي	:y, î

Tezin Başlığı: Hasîrîzâde Elif Efendi ve en-Nûru'l-Furkân İsimli Kur'an Sözlüğü (Elif ve Bâ Babları)	
Tezin Yazarı: Abdullah GÜRCAN	Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yunus EKİN
Kabul Tarihi: 13.06.2008	Sayfa Sayısı: VIII (ön kısım) +230 (ana kısım)
Anabilim dalı: Temel İslam Bilimleri	Bilim dalı: Tefsir
<p>Bu tez, Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin <i>en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân</i> isimli eseri esas alınarak yapılan bir çalışmadır.</p> <p>Giriş bölümünde araştırmamızın konusu ve önemi ile araştırmada kullanılan yöntem hakkında ayrıntılı ve aydınlatıcı bilgiler verilmiştir.</p> <p>Çalışma, üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin hayatı, ilmî faaliyetleri ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda Elif Efendi'nin doğumu, çocukluğu, öğrenim ve öğretim hayatı, resmî görevleri ve yapmış olduğu çalışmalar ana kaynaklara inilerek incelenmiştir.</p> <p>İkinci bölüm ise <i>en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân</i> ile ilgili ayrıntılı inceleme ve tahlil bölümüdür. Bu bölümde müellifin eseri yazarken takip ettiği yöntem, kelimelerin açıklanmasında izlediği yol, başlıklar halinde incelenmiştir. Yine bu bölümde eser, kendisinden önce bu alanda yazılmış olan eserlerle mukayese edilmiştir. Ayrıca Elif Efendi'nin, eserini yazarken yararlandığı kaynaklar üzerinde durularak bunlardan ne şekilde ve ölçüde yararlandığı konusunda bilgiler verilmiştir.</p> <p>Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise <i>en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân</i> (Elif ve Bâ babları) latinize edilerek bir transkripsiyon çalışması yapılmıştır. Bu bölümde ayrıca ayetlerin yerleri belirlenerek metne eklenmiş eksik ya da yanlış kısımlar belirtilmiştir. Latinize ve transkripsiyon çalışması sırasında metnin aslına mümkün olduğunca sadık kalınmaya çalışılmıştır.</p>	
Anahtar kelimeler: Elif Efendi, en-Nûru'l-Furkân, Yöntem, Mukayese, İnceleme.	

Title of the Thesis: The Dictionary of Qur'an named Hasîrîzâde Elif Efendi and en-Nûru'l-Furkan (Elif and Bâ parts)	
Author: Abdullah GÜRCAN	Supervisor: Asst. Prof. Dr. Yunus EKİN
Date: 13.06.2008	Nu. of pages: VIII (pre text) +230 (main body)
Department: The Basic İslam Sciences	Subfield: The Exegesis
<p>The thesis is a work which is based on the book named en-Nûru'l-Furkan fî Şerhi Lügati'l-Kur'an by Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi.</p> <p>In the introduction part, the detailed and illuminative knowledge of the topic, its importance and the methods used in the research are given.</p> <p>The work consists of three basic parts. In the first part, the information of the biography, scientific work and masterpieces of Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi are given. Accordingly, the birth, childhood, education and instruction life, official functions and the work he had done were studied to the basic roots.</p> <p>The second part is the detailed research and analysis section of en-Nûru'l-Furkan fî Şerhi Lügati'l-Kur'an. In this section, the process which was followed by the author while writing the work of art, the way which he used in the explanation of the words were analysed under headings. In addition to this, in this part, the work was compared to the other work which was written on this field beforehand. Besides, the sources which the author benefited from are dwelled upon and how and to which extent he made use of them are detailed.</p> <p>The third and the last part of the study (Elif and Bâ parts) is latinized and study of transcription is made. Also, in this part, the identification of the places of verses is done and the added parts which are missing or inaccurate are stressed. In the study of latinization and transcription, the great attention to stick to the text is tried to be achieved as much as possible.</p>	
Keywords: Elif Efendi, en-Nûru'l-Furkan, Technigue, Comparison, Analysis.	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Önemi

Sözlük ve gramer çalışmaları kelime ve terkiplerle ne kastedildiğini anlamaya ve göstermeye yönelik çalışmalardır. Çünkü bir sözün veya bir metnin anlaşılabilmesi için, o söz veya metindeki kelime ve terkiplerin muhatap tarafından bilinmesi gerekir. İşte Kur'ân-ı Kerim de, Allah'ın kelâmı olması bakımından muhatapları tarafından anlaşılması gereken bir kitaptır. Nitekim Kur'ân birçok ayetiyle bizleri düşünmeye ve anlamaya yönlendirmektedir. Yine Kur'ân insanlara doğru yolu göstermek adına birçok emirler vermekte, yasaklardan kaçınılmasını istemektedir. İşte bu emir ve yasaklara hakkıyla riayet etmek için, Kur'ân'da verilen mesajın çok iyi anlaşılması gerekir.

Kur'ân'ın ilk muhatabı olan Hz.Peygamber O'nu tebliğ ve tebyin ile görevlendirilen kişi olarak, ashabına açıklamalarda bulunuyordu. Peygamberimize sorulan sorular üzerine âyette geçen bazı kelimeleri başka bir kelimeyle açıkladığı da görülmektedir¹. Hz Peygamber'in vefatından sonra ise Kur'ân'ı açıklamak vazifesini, onun ilk muhatapları olan ashab üstlendi.

Hız.Peygamber ve ashab Kur'ân'ın mesajını anlamakta zorluk çekmiyorlardı. Ancak daha sonra İslam coğrafyasının genişlemesi sonucu, çeşitli milletlerden insanlara Kur'ân'ı açıklama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu amaçla sahabeden ve tabiûn'dan birçok kimse Kur'ân'ı açıklama ve anlatma çabası içerisine girmiştir. Bu çabalar sonucu ortaya çıkan eserlere ise genel anlamda "garîbü'l-Kur'ân" adı verilmiştir².

Sahabe ve tabiûndan sonra bu çalışmalar daha sistematik bir şekilde yapılmaya başlanmıştır. İbn-i Kuteybe'nin (v. 276/889) *Garibü'l-Kur'ân*'ı, Ebu Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistâni'nin (v. 330/941) *Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz*'i, er-Râgıb el-

¹ Örnekler için bk. Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, İstanbul, 1983, 167-168,278-298; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1996, I, 39-63; Ayduz, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul 2004, 32-42.

² "Garibü'l-Kur'ân" hakkında bkz. Cerrahoğlu, İsmail, "Garibü'l-Kur'an", *DİA*, XIII, 379-380.

İsfahânî'nin (v. 503/1109) *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*'ı, es-Semin el-Halebî'nin (v. 756/1303) *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîr-i Eşrâfi'l-Elfâz*'ı bu tür çalışmalardandır³.

Osmanlı döneminde ise; Abdülatif İbn Melek'in (v. 821/1418)⁴ *Lügat-i Ferišteoğlu*'su, Abdülmecid İbn Ferište'nin (v. 864/1460)⁵ *Lügat-i Kânûn-i İlahî*'si, Çekmece Vaizi Mustafa b.Muhammed'in (v. 1050/1640) *Tefsîru Müfredâti'l-Kur'ân*'ı, Murad Buhârî'nin (v. 1132/1720) *Câmi'u'l-Müfredâti'l-Kur'âniyye*'si, Hâherzâde İsmâil Efendi'nin *Minhâcü'l-Beyân fî Tefsîri Lügati'l-Kur'ân*'ı ve çalışmamıza konu olan Hasırîzâde Elif Efendi'nin (v. 1345/1927) *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân*'ı bu tarzda yapılmış olan çalışmalardandır⁶.

Ancak Osmanlı döneminde bu alanda yazılmış olan bir çok eser kütüphanelerimizde âtil bir vaziyette durmaktadır. Çalışmamıza konu olan Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'an* isimli eserinin de kütüphanelerimizde öylece duran ve gün yüzüne çıkartılmayı bekleyen eserlerden biri olduğunu öğrendik. Böyle bir eseri gün yüzüne çıkarmanın 14 asırdır süren ve kıyamete kadar da sürecek olan Kur'an'ı anlama ve açıklama çabalarına katkısı olacağını düşündük. Ve bu niyetle *en-Nuru'l-Furkân*'ı araştırma konusu olarak seçtik. Yaptığımız bu çalışma, Hasırîzâde Elif Efendi'nin hayatı ve eserleri ile *en-Nûru'l Furkan*'ın Elif ve Bâ bablarının yani ilk 206 sayfasının latinize edilerek, yöntem, kaynak ve kavram çalışmaları açısından tanıtımını ve incelemesini kapsamaktadır.

Araştırmanın Amacı

Günümüzde tefsir ve meal alanında çalışma yapabilmek için Kur'an sözlüklerine olan ihtiyaç aşîkârdır. Üstelik Elif Efendi bu eserinde sadece kelimelerin anlamlarını vermekle yetinmemiş, açıkladığı kelimenin geçtiği ayeti kısaca tefsir etmiştir. Ayrıca eserin XX. yüzyılın başlarında yazılmış olması günümüzün idrakine hitap etmesi açısından dikkat çeken bir özelliktir. Bu özellikler ise eserin önemini daha da artırmaktadır. İşte bu çalışma ile hem böyle kıymetli bir eseri ilim camiasına kazandırmak, hem de Kur'an'ı anlama çabalarına mütevazı bir katkıda bulunmak hedeflenmiştir.

³ Abay, Muhammed, *Haherzâde'nin Minhâcü'l-Beyan adlı Kur'an Sözlüğünün Tahkiki* (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, 8-11.

⁴ Biyografisi için bk. Baktır, Mustafa, "İbn Melek", *DİA*, XX, 175-176.

⁵ Biyografisi için bk. Aksu, Hüsamettin, "Ferişteoğlu, Abdülmecid", *DİA*, XIII, 134-135.

⁶ Abay, *a.g.e.* 11-15.

Eserde, 1. Dünya Savaşı sıralarında te'lif edilmiş olması hasebiyle, günümüz Türkçe'sine çok yakın bir dil kullanılmıştır. Bu da eserin; hem yazıldığı dönemi yansıtması açısından, hem de günümüzde özellikle meal ve tefsir çalışması yapacak olanlara rahatlıkla yararlanabilecekleri bir kaynak olması açısından son derece önemli olduğunu göstermektedir.

Eserin mevcut olan tek nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Sütlüce Dergâhı Bölümünde olduğu öğrenildi ve cd ortamında eserin bir kopyası buradan temin edildi. İki ciltten ve toplamda 1112 sayfadan oluşan bu eserin tamamını bir yıllık tez süresi içerisinde latinize etmek ve incelemek mümkün olmayacağından metin ilk 206 sayfa yani Elif ve Bâ babları ile sınırlandırıldı.

Araştırmada Kullanılan Yöntem

Bu araştırma, genel olarak Hasırîzâde Elif Efendi'nin hayatı ve eserleri ile *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân* isimli eserinin bir bölümünün latinize ve transkripsiyon edilmesi ve yöntem, kaynak ve kavram çalışmaları açısından incelemesinden oluşmaktadır.

Eser kütüphane kataloglarında gözükmediğinden bu konuyu seçme ve esere ulaşma aşamasında Muhammed Abay hocamızın yardımları yol gösterici oldu. Ayrıca çalışmamızın şekil ve yöntemi konusunda da kendisinin bilgisinden faydalandık.

Eser Süleymaniye Kütüphanesi Sütlüce Dergâhı bölümünde 445-446 numarada bulunarak, cd ortamında eserin bir nüshası alındı. Toplam 1112 sayfadan oluşan bu eserin 206 sayfası yani elif ve bâ bâbları metne mümkün olduğunca sadık kalmaya çalışılarak latinize edildi ve transkripsiyon uygulandı. Metnin hazırlanması aşamasında bu gün kullanılmadığından telaffuzunda tereddüt edilen Türkçe kelimelerin anlam ve telaffuzunun tespitinde büyük oranda Türk Dil Kurumunun çıkardığı Yeni Tarama Sözlüğü'nden istifade edildi. Metin ortaya çıkarıldıktan sonra Hasırîzâde Elif Efendi'nin hayatı ve eserleri mümkün olduğunca ana kaynaklardan faydalanmak sûretiyle araştırıldı.

Araştırmamız üç ana bölümde gerçekleştirildi; Birinci bölümde eserin müellifinin hayatı ve eserleri incelenmeye çalışıldı. Bu bağlamda Elif Efendi'nin doğumu, çocukluğu, öğrenim ve öğretim hayatı, resmî görevleri ve yapmış olduğu çalışmalar mümkün olduğunca ana

kaynaklara inilerek incelendi. Yine bu bölümde çalışmaya konu olan *en-Nûru'l-Furkan*'ın yazılış gayesi de müellifin mukaddimesindeki beyanı çerçevesinde sunulmaya çalışıldı.

İkinci bölümde; *en-Nûru'l-Furkan* ayrıntılı olarak incelendi ve önce genel özellikleri verildikten sonra müellifin mukaddimesinin yöntem açısından analizi yapılmaya çalışıldı. Bundan sonra eserin yöntemi birkaç başlık altında ayrıntılı olarak incelendi. Bu incelemeyi yaparken *en-Nûru'l-Furkan*'da, Kur'an-ı Kerim sözlüklerinde kullanılan yöntem ve tekniklerin ne ölçüde kullanıldığı üzerinde de durularak mukayese yapıldı. Bundan sonra ise müellifin faydalandığı kaynaklar kısaca tanıtılmaya çalışıldı.

Üçüncü bölümde, latinize ve transkripsiyon çalışması kısmında dikkat edilen şekil ve imlâ özellikleri belirtildikten sonra eserin metni verildi. Bu bölümde ayrıca ayetlerin yerleri belirlenerek metne eklendi, müellif tarafından eksik ya da yanlış yazılan kısımlar düzeltildi. Latinize ve transkripsiyon çalışması sırasında metnin aslına mümkün olduğunca sadık kalınmaya çalışıldı.

Özellikle eserin değerlendirmesinin yapıldığı ikinci bölümde ve çalışmanın genelinde verilen ayet meallerinde Suat Yıldırım beyin hazırlamış olduğu meâl esas alındı. Ayet mealleri verilirken eğer mana bütünlüğü bozulmuyorsa ayetelerin, sadece müellifin eserinde zikrettiği kısımlarının meali verildi. Gereken kısımlarda ise mananın anlaşılması için ayet mealinin tamamı verilerek ilgili kısmın altı çizildi.

Araştırmaya konu olan *en-Nûru'l-Furkan* basılmamış olduğundan sadece müellif nüshası bulunmaktadır. Bu nedenle eserin orjinalinden verilen dipnotlar sayfa numarasıyla beraber “Elif Efendi, *En-Nûru'l-Furkân*, Süleymâniye-Sütlüce 445, s. 4-5” şeklinde verildi.

Araştırmanın birinci ve ikinci bölümünde; Elif Efendi'nin hayatı ile ilgili ve ismi geçen müellifler ile ilgili verilen tarihler parantez içinde önce hicrî daha sonra mîlâdî olarak verildi. Örneğin (v. 1304/1887) veya “1340/1921” gibi.

Metin transkripsiyon kısmında müellifin eserinde zikrettiği ayetlerin Kur'an'daki yeri tespit edilerek ayetin hemen yanına belirtildi. Müellifin açıkladığı kelime ile zikrettiği ayet metni eğer Kur'an'da birçok yerde geçiyor ise ilk geçtiği ayetin yeri verildi. Nitekim incelenen Kur'an sözlüğü türü eserlerde de bu şekilde bir uygulama olduğu görüldü.

Çalışmanın bütün bölümlerinde yararlanmak isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla transkripsiyon uygulandı. Bu uygulamada *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde kullanılan transkripsiyon harf ve işaretleri kullanıldı.

BÖLÜM 1: HASİRİZÂDE MEHMED ELİF EFENDİ’NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi’nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

1.1.1. İsmi ve Ailesi

Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi’nin⁷ soyu Mısır’a dayanmaktadır. Büyük dedelerinden Şeyh Halil Efendi (v. 1208/1793), 18. yüzyılın başlarında, Mısır’ın Delta bölgesinde, Demenhur şehrinde doğmuştur. Gençliğini burada geçiren Halil Efendi, daha sonra ticaret yoluyla İstanbul’a gelmiş ve buraya yerleşmiştir. İstanbul Kasımpaşa’da, İbadullah (Badulla) Mahallesinde bir ev satın alarak burada ikamet etmeye başlamıştır⁸.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Mısır’ın Demenhur şehrinden İstanbul’a gelip Kasımpaşa’ya yerleşen büyük dedesi Şeyh Halil Efendi, genellikle saray hasırcıbaşısı olan oğlu Emin Ağa’nın dükkânında vakit geçirdiğinden “Hasırcı Şeyh” diye tanınmış, soyundan gelenlere de Hasırîzâdeler denilmiştir. Halil Efendi’nin diğer oğlu Şeyh Mustafa İzzî Efendi (v. 1238/1823) Sütlüce’deki Hasırîzâde Dergâhı diye anılan Sa’dî Tekkesi’ni yaptırmıştır. Mustafa İzzî Efendi’nin ölümünden sonra ise Nakşibendiyye ve Mevleviyye Tarikatlarından da icâzet alan oğlu Süleyman Sıdkı Efendi (v. 1290/1873) şeyhlik makamına geçmiştir. Elif Efendi’nin babası Şeyh Ahmet Muhtar Efendi (v. 1319/1901) Süleyman Sıdkı Efendi’nin oğludur⁹.

Elif Efendi’nin babası Şeyh Ahmed Muhtar Efendi (v. 1319/1901), Hasırîzâde Tekkesi’nin dördüncü şeyhidir. Şeyhlik süresi (1864–1879) toplam on beş yıldır. Ahmed Muhtar Efendi, Sa’diyye Tarikatı halifeliğini babasından almış, yine bu tarikatın hırkasını da babasının halifelerinden olan ve aynı zamanda halasının oğlu Şeyh Atâullah Efendi’den giymiştir. Ahmed Muhtar Efendi, yaşadığı dönemde güçlü bir şair olarak da bilinir. Dinî-tasavvufî konularda birçok şiiri ve binalarda kitâbe olarak kullanılmış manzum tarihleri vardır. Ahmed Muhtar Efendi, tarikatta âdet olmuş bir takım merasimlerden hoşlanmazdı. Bu

⁷ Mehmed Elif Efendi’nin ismi bundan sonraki bölümlerde ‘Elif Efendi’ şeklinde kullanılacaktır.

⁸ Kurt, Hüseyin, *Hasırîzâde Elif Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*(Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2003, 55.

⁹ Azamat, Nihat, “Elif Efendi, Hasırîzâde”, *DİA*, XI, 37, Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, III, 72.

nedenle dergâhta bazı merasimleri bile kaldırmıştı. Son zamanlarında, bütün işleri oğlu Mehmed Elif Efendi'ye bırakmıştı. Semâhâne'de yapılan zikir meclislerinde devamlı, fakat misafir gibi bulunurdu. Herkes tarafından sevilen, sayılan, ilim ve irfan sahibi bir kimse olarak tanınmıştı. Ahmed Muhtar Efendi 1297/1879 yılında hacca gitmiş; yerine şeyh olarak oğlu Mehmed Elif Efendi'yi bırakmıştır. Bu yolculuktan döndükten sonra inzivâya çekilerek, bu hali hayatının sonuna kadar devam ettirmiştir¹⁰. 1319/1901 yılında, 84 yaşında vefat eden Ahmed Muhtar Efendi, türbedeki aile kabristanına defnedilmiştir¹¹.

Mehmed Elif Efendi'nin annesi Tiryâkizâde Hasan Paşa'nın kızı Fatma Bâise Hanım'dır. İstanbul Koska'daki Abdüsselâmiyye dergâhının son şeyhi Yusuf Zahir Efendi ise Mehmed Elif Efendi'nin oğludur¹². Yusuf Zâhir Efendi'nin, çoğu tasavvuf ve hadis konularında olmak üzere sekiz eseri mevcuttur¹³.

1.1.2. Doğumu ve Çocukluğu

Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi, 3 Recep 1266/9 Mayıs 1850 tarihinde, İstanbul Sütlüce'de, Hasırîzâde Tekke'si bitişiğindeki konakta dünyaya gelmiştir. Bâbası, Sa'diyye Tarikatı şeyhlerinden Ahmed Muhtar Efendi (v. 1319/1901); annesi, Tiryakioğlu Hasan Paşa'nın kızı Fatıma Bâise Hanım'dır. Elif Efendi, çocukluk dönemini yine bu tekkede ve onun hemen yanında bulunan konaklarında geçirmiştir. Altı-yedi yaşlarındayken babasının arzusu üzerine, Nakşbendî şeyhi Mesnevîhan-ı Şehir Hoca Hüsameddin Efendi (v. 1280/1864)'den "Besmele-i Şerîf ve Elifbâ" dersini almıştır. Böylece Hoca Hüsameddin Efendi, onun ilk hocası olmuştur¹⁴.

1.1.3. Öğrenimi ve Hocaları

Hasırîzâde Elif Efendi ilk olarak Mesnevîhan meşhur Hoca Hüsameddin Efendi'den "Besmele-i Şerîf ve Elifbâ" dersini okuduktan sonra Eyüp'te Şah Sultan ilk mektebinde Hoca İbrahim Efendi'den ve bir müddet de husûsî muallimden ilim tahsil etti¹⁵. Tahsil-i

¹⁰ Kurt, *a.g.e.*, 59-63

¹¹ Tanman, Baha, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri*, İstanbul, 1990, s.114.; İnal, Mahmud Kemal, "Muhtar" maddesi, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1930, II, 984.

¹² Azamat, *a.g.md.*, XI, 37.

¹³ Kurt, *a.g.e.*, 67.

¹⁴ Kurt, *a.g.e.*, 64-65.

¹⁵ Albayrak, *a.g.e.*, III, 72.

ibtidâden sonra vilâyet kapı kethüdalarından hoca Faik Efendi'den Arapça öğrendi¹⁶. 1287/1870'te Şam'dan İstanbul'a gelerek Hasırîzade dergâhında misafir olan, Sa'diyye tarikatının kurucusu Sa'deddin el-Cibavî neslinden Şeyh Yunus eş-Şeybânî, kendisine hizmet eden Elif Efendi'ye Sa'diyye'nin kendi nisbesine izafetle kurmuş olduğu Şeybâniyye şubesi'nden icâzet verdi. Daha sonra dergâhı ziyaret eden Şâzeliyye'nin Medeniye kolunun kurucusu Şeyh Zafir'in halifesi İbrahim el-Berrâde'den de Şâzeli-Medenî hilafeti aldı. Yenikapı Mevlevihanesi şeyhi Osman Selahaddin Dede'nin *Mesnevî* derslerine devam ederek Mevleviyye hilafeti ve Mesnevîhan icazeti aldı.¹⁷

Elif Efendi, 1292/1875 yılında babasının emriyle dergâhta *Mesnevî* okutmaya başladı. 1297/1880 yılına kadar tarikat eğitiminin yanı sıra Beyazıt dersiamlarından Hadimîzâde Ahmet Hulusi Efendi'nin Eyüp Zal Mahmutpaşa camiindeki derslerine devam etti. 1297/1880'de babasından sa'diyye tarikatı hilafeti aldı. Aynı yıl babasının hacca gitmesi üzerine dergâhta vekâleten postnişin oldu¹⁸. Hadimîzâde Ahmet Hulusi Efendi'nin ölümünden sonra Ahmet Nüzhet Efendi'den icazet aldı 1302/1885¹⁹. Babası hac dönüşünde inzivaya çekildiği için babasının ölümüne kadar 1319/1901 şeyhlik görevine vekâleten devam etti²⁰. Bursa'lı Zeki Dede'den ve Meşihat Dairesi Muhasebe Müdürü Rakım Efendi'den ta'lik hattı meşk etti²¹. Dönemin meşhur âlimlerinden Hafız Şakir ve Meclis-i Kebîr-i Meârif reisi Büyük Ali Haydar Efendilerden de faydalandı²².

Elif Efendi ders aldığı ve en çok etkilendiği iki önemli hocası vardır. Bunlardan biri, ilk hocası sayılabilecek Hoca Hüsameddin Efendi (v. 1280/1864), diğeri de meşhur Mevlevî şeyhi Osman Selahaddin Efendi'dir. Elif Efendi, bu iki önemli hocasının hayatını kaleme alarak bir kitapçık halinde bastırmıştır. *Tenşîtü'l-Muhibbîn* adını verdiği bu kitap, çalışmamızın 'Eserleri' kısmında ayrı bir başlık halinde ele alınmıştır²³.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Elif Efendi, döneminde okutulan dinî içerikli derslerin yanında, sosyal ve kültürel içerikli birçok dersi de almıştır. Onun, zamanının diğeri bazı

¹⁶ İnal, *a.g.e.*, II, 291.

¹⁷ İnal, *a.g.e.*, II, 291.

¹⁸ Vassaf, Hüseyin, *Sefine-i Evliyâ*, İstanbul 2006, I, 446

¹⁹ Azamat, *a.g.md.*, XI, 37.

²⁰ İnal, *a.g.e.*, I, 982.

²¹ Acar, M.Şinasi, *Ünlü Hattatların Mezarları Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul 2004, 103.

²² İnal, *a.g.e.*, II, 291.

²³ Kurt, *a.g.e.*, 66

tanınmış hocalarından da ileri düzeyde çeşitli dersler alarak bütün hayatını öğrenmeye ve öğretmeye adanmış olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.4. Resmi Görevleri ve Öğretim Hayatı

Elif Efendi Temmuz 1284/1868 tarihinde Kısmet-i Askeriye Mahkemesi kâtipliğine tayin olunmuştur. 1289/1873 tarihine kadar Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Mazbata odasında istihdam edilmişse de bu tarihte memuriyetten istifa etmiş ve Hasırîzâde Tekkesi'nde meşihat hizmetine devam etmiştir²⁴.

İkinci memuriyet hayatında Elif Efendi'yi müderris olarak görüyoruz. 1291/1874 tarihinde Bursa Müderrisliği Başkanlığı görevine getirilmiştir. Cemâzi'l-âhır 1315/1897 tarihinde ise, Mûsıla-i Süleymaniye'ye²⁵ terfi etmiştir²⁶.

23 Recep 1326/7 Ağustos 1907 tarihinde bin kuruş maaşla Meclis-i Meşâyih Reisliğine tayin olunmuştur. Şaban 1328/1910 tarihinde kendisine üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı²⁷ ödülü verilmiştir. Elif Efendi, yaşı altmış beşi geçtiğinden 5 Mayıs 1330/1914 tarihinde Meclis-i Meşâyih Başkanlığı görevinden emekliye sevk edilmiştir²⁸.

Elif Efendi Hasırîzâde dergâhında babasının hacca giderken kendisini vekil bıraktığı 1297/1880 yılından onun ölümüne kadar vekâleten, bu tarihten itibaren tekkelerin kapatılışına kadar da (1343/1925) asaleten şeyhlik görevinde bulundu. Mesnevî, Şemail, Hadis ve dini ilimleri okuttu. Konya Mevlana asitanesinde Çelebilik makamında bulunan Abdülvahit Çelebi kendisine meşihatnâme göndererek Mevlevî şeyhliğini tasdik etti.²⁹

İkinci Abdülhamid'in iradesiyle 1304/1887 de yeniden inşa edilen ve inşaat giderleri Tophane Müşiri Mehmet Seyyid Paşa tarafından karşılanan Hasırîzade tekkesinin mimarlığını bizzat kendisi yapmıştır. Neticede Hasırîzade tekkesi özellikle postnişini Şeyh

²⁴ Albayrak, *a.g.e.*, III, 73.

²⁵ Mûsıla-i Süleymaniye, İstanbul'daki âlimlerin derecelerinden bir rütbenin adıdır. Hâmise-i Süleymaniye'den sonra gelen derecedir. Mûsıla-i Süleymaniye ile onun üstünde bulunanlara Kibar-ı Müderrisîn denilirdi. 1334/1916 İlimiye Salnamesi'nde bu rütbeyi haiz on sekiz kişinin adı yazılıdır. Bk. Kurt, *a.g.e.*, 68

²⁶ Kurt, *a.g.e.*, 68

²⁷ Mecidî nişanı, Sultan Abdülmecid devrinde ihdas edilen ve üstün hizmet madalyası türünden bir Osmanlı nişanıdır. Bk. Kurt, *a.g.e.*, 68

²⁸ Albayrak, *a.g.e.*, III, 73.

²⁹ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

Mehmet Elif Efendi'nin meşihatı sırasında (1879/1925) çok parlak bir tasavvuf ve kültür hayatına sahne olmuş, hanedandan, sanatkârlardan pek çok kişinin uğrağı olmuştur³⁰.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Elif Efendi'nin ilmi kişiliğini şöyle anlatmaktadır; “İlanı meşrutiyetten sonra bir ramazan-ı şerif akşamı Ortaköy’de bir zat-ı muhteremin davetine icabetle iftarda bulunmuştum. O zatın tarikatı mevleviyede şeyhi olan Elif Efendi merhum da davetli idi, sahura kadar nice hakâyıktan bahs edilerek kemâlât-ı ilmiyesine vâkıf olmuştum. Meşâihin bihakkın fuzelasından idi. Müddeti hayatınca ta’lim ve ifadeden ve te’liften hâli kalmadı”³¹.

Şair ve hattatlığın yanı sıra, tekkenin planlarını çizecek kadar mimari bilgiye de sahip olan ve dönemin şeyhlerinin en âlim ve faziletlisi olarak tanınan Elif Efendi, bütün hayatını eğitim ve öğretimle geçirmiş³²; Arap grameri ve mantıktan Darwin nazariyesine kadar çeşitli konularda eserler kaleme almıştır³³. Elif Efendi'nin Türkçe ve Arapça mantığa, tefsire, akâide ve tarikatlara ilişkin matbû ve gayr-i matbû on dört eseri vardır³⁴.

1.1.5.Vefatı

Elif Efendi, 1343/1925'te tekkelerin kapatılışına kadar şeyhlik görevini hakkıyla yerine getirmiş, son yıllarda bozulan tekkelerin ilim, kültür ve sosyal hayattaki olumlu etkilerinin devam etmesini sağlayabilmiştir. Tekkeler kapatılmadan bir süre önce büyük oğlu Yusuf Zâhir Efendi'ye hilâfet vermiş, son zamanlarında *Mesnevî* derslerinden sonra hareme çekilerek âyinin idaresini oğluna bırakmıştır. Kendisi de evinde inzivaya çekilerek zikirle meşgul olmuştur. O, son günlerinde bir müddet hastalanmış³⁵, 28 Cemâziyelâhir 1345/3 Ocak 1927 Pazartesi günü öğleden sonra, 77 yaşında, Sütlüce'deki dergâhında vefat etmiştir. Cenazesi, 1 Recep 1345/5 Ocak 1927 Çarşamba günü öğle namazından sonra, tekkenin yakınındaki Mahmud Ağa Camiinden kaldırılarak tekke ile cami arasındaki

³⁰ Tanman, *a.g.e.*, s.380.

³¹ İnal, *a.g.e.*, II, 291.

³² Ünver, N, “Elif”, *TDEA*, III, 303.

³³ Kurt, Hüseyin, “Mehmed Elif Efendi'nin “el-Kelimâtü'l-mücmelle fi şerhi't tuhfeti'l-mürsele” Adlı Eserine Göre Vahdet-i Vücut Anlayışı”, *Tasavvuf Dergisi*, Sy. 11, 2003, s. 323-326.

³⁴ Koçu, Reşat Ekrem, “Elif Efendi”, *İstanbul Ansiklopedisi*, IX, 4518.

³⁵ Kurt, *a.g.e.*, 84,85.

hazîreye defnedilmiştir. Eskiden Sa'dî Dergâhı olan bu yer, günümüzde semt sakinlerince “Elif Dergâhı” olarak anılmaktadır³⁶.

1.2. Hasırîzâde Mehmed Elif Efendi'nin Eserleri

1.2.1. Mevcut Eserler

1.2.1.1. *Tenşîtü'l-Muhibbîn bi Menâkıbı Hâce Hüsâmeddin*

1342/1923 tarihinde İstanbul'da bastırılmıştır. Elif Efendi bu eserinde, kendisinden feyz aldığı Mesnevîhan Hoca Hüsâmeddin Efendi (v. 1281/1864) ile Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Osman Selahaddin Dede (v. 1304/1886)'nin hayatını yazmıştır. Sade bir dil ve anlaşılır üslupla kaleme alınmış olan eser, fasıllar (bölümler) halinde yazılmış, aralarda bazı yerlere *Mesnevî*'den beyitler yerleştirilmiştir³⁷. Hoca Hüsâmeddin'in menkıbelerini de içeren bu Türkçe eser dönemin ilmi ve tasavvufî hayatını tanımak açısından çok önemlidir³⁸.

1.2.1.2. *el-Kelimâtü'l-Mücmelle fî Şerhi't-Tuhfeti'l-Mürsele*

Vahdet-i vücûda dair şeyh Muhammed bin Fadlullah Hindiyyü'l-Burhanbûri'nin Arabî risalesinin şerhidir. 1339/1920'de yazılmış olan bu eser de Türkçe'dir³⁹. 1342/1923'te İstanbul'da basılmıştır⁴⁰. Elif Efendi'nin tasavvufî görüşlerini, özellikle varlık mertebeleri ve vahdet-i vücûd anlayışını ihtiva eden en önemli eserlerinden biridir⁴¹.

1.2.1.3. *ed-Dürü'l-Mensûr fî Hizâneti Esrâri'n-Nûr*

Nûr âyetinin (24 Nûr/35) Arapça tefsiridir. 1322/1904'de yazılmış olan bu eser Arapça'dır⁴². Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr. 2038'de bulunmaktadır⁴³. Eserin adı “Nur Âyetinin Sırlarının Hazinesinden Saçılan İnciler” anlamına gelmektedir.

Eserde başlıca şu konular yer almaktadır: Allah'ın “Nûr” isminin mânâları, Nûr isminin diğer isim ve sıfatlarla ilişkisi, ilk yaratılan Nûr, Nûr-ı Muhammedî ve Rûh-ı Muhammedî,

³⁶ Acar *a.g.e.*, 103.

³⁷ Kurt, *a.g.e.*, 118.

³⁸ İnal, *a.g.e.*, II, 292.

³⁹ İnal, *a.g.e.*, II, 292.

⁴⁰ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁴¹ Kurt, *a.g.e.*, 116.

⁴² İnal, *a.g.e.*, II, 291.

⁴³ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

H.z.Peygamber'in sûreti ve kalbi, H.z.Peygamber'in Allah ile konuşması, vahiy, peygamberlik, velîlik, peygamberlik nûru, vâridât, Allah'ın misâl getirmesi, varlıkların yaratılması, vahdet-i vücûd, iman, kalp, sır, duâ, hâl, vb. gibi⁴⁴.

1.2.1.4. Def'ul-Vecel bi Cünneti'l-Ecel

Ecel hakkında sorulan sorulara verdiği cevaplardan meydana gelen Türkçe bir eserdir. 1325/1907'de yazılmış olan bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Tahir Ağa Tekkesi, nr. 477 'de bulunmaktadır⁴⁵. Eser, tasavvufî olduğu kadar kelâm konularını da ihtiva etmektedir. Elif Efendi'nin, bu eserinde ele aldığı belli başlı konular şunlardır: Hayat, ölüm, ecel, kaza ve kader, tıbbü'n-nebevî, sağlığı koruma ve ecel ilişkisi, rızık, Allah'ın ilmi, sâlih emel, cüz'î irâde, vb⁴⁶.

1.2.1.5. el-Bârikât

Elif Efendi'nin iman, ahlâk ve tasavvuf konularındaki kendi hikmetli sözlerini içeren bu eser Arapça olup 1325/1907'de telif olunmuştur⁴⁷. Eserin adı "Kalbe gelen manalar" anlamına gelmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar nr. 2035'de bulunmaktadır⁴⁸.

Eser, Yusuf Zâhir Efendi tarafından, 1347/1928'de istinsah edilerek, üç ayrı kitap, bir cilt halinde toplanmıştır. Bunlar, *el-Bârikât*, *et-Tenbîh* ve *en-Nehcü'l-kavim lî men erâde en yestekîm* adlı risâlelerdir.

el-Bârikât'ta başlıca şu konulardaki düşünceler ve sözler yer almaktadır: Peygamberlerin gerekliliği, H.z.Muhammed'in önemi, H.z.Peygamber ve ehl-i beyt sevgisi, iman, İslâm, tevhid, nefis, ahlâk, sabır, zikir ve zikrin önemi, adâlet, zulüm, sevginin gücü, şükür, bilgi ve Allah'ı bilmek, Allah'ı sevmek, ilim öğrenmenin önemi, dünyanın geçiciliği, hikmet, akıl-kalp ilişkisi, ilim-amel ilişkisi, Allah'ın yaratması, duanın önemi, dünya imtihanı, vb.⁴⁹.

1.2.1.6. et-Tenbîh

⁴⁴ Kurt, *a.g.e.*, 124.

⁴⁵ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁴⁶ Kurt, *a.g.e.*, 130.

⁴⁷ İnal, *a.g.e.*, II, 292.

⁴⁸ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁴⁹ Kurt, *a.g.e.*, 125,126.

Zikir ve âdaba dair olan eser Türkçe'dir. 1341/1922'de telif edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar nr. 2035 vr. 37-49' da bulunmaktadır⁵⁰.

et-Tenbîh'te genel olarak zikir ve zikir ehli, zikrin çeşitleri, dilin, kalbin ve sırrın zikirleri, gerçek zikrin mahiyeti gibi konular üzerinde durulmaktadır⁵¹.

1.2.1.7. *en-Nehcü'l Kavim limen Erâde en Yestekîm*

Akaide dair Arapça manzum bir eserdir. 1342/1923'de telif edilmiş olan bu eser Süleymaniye Kütüphanesi nr. 2035 vr. 51-81'de bulunmaktadır⁵². Eserin adı "Dosdoğru Olmak İsteyene Sağlam Yol" anlamına gelmektedir. Bu eserde, vahdet-i vücûd başta olmak üzere başlıca şu konular üzerinde durulmuştur: Allah'ın isim ve sıfatları, ilm-i ledün, sır, zikir ve zikrin faydaları, mürşid-i kâmil, Kitap ve Sünnet'e bağlılık, nefis, peygambere, âhîret gününe ve kadere iman, cennet, cehennem, haşr, rü'yetullah, mûcize, kerâmet, vahiy, Hz.Peygamber ve ehl-i beyt sevgisi, vb. Eser, nesih hatla yazılmış olup, 32 sayfadan oluşmaktadır⁵³.

1.2.1.8. *Semeretü'l-Hads fî Ma'rifeti'n-Nefs*

Eser Hz.Ali'nin nefisle ilgili sorulara verdiği cevapların şerhi olup Arapça'dır. 1310/1892'de telif edilmiş olan bu eser Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar, nr. 2036'da bulunmaktadır⁵⁴.

"Nefsin Bilinmesi Konusundaki Sezgi Ürünleri" anlamına gelen *Semeratü'l-hads fî ma'rifeti'n-nefs* isimli kitap, Elif Efendi'nin Arapça ve nesr olarak yazdığı en önemli eserlerden biridir. Eserde ağırlıklı olarak nefis ve ruh bahisleri ele alınmakla birlikte, başlıca şu konulara da yer verilmektedir: Akıl, kalp, sır ve birbirleriyle ilişkileri, arş, kürsî, kitâb-ı mübîn, yakîn, âlem, insan, idrak, düşünme, his, zikir, ilim, hikmet, zekâ, fenâ, bekâ, fakr, sabır, rızâ ve teslîmiyet⁵⁵.

1.2.1.9. *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân*

⁵⁰ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁵¹ Kurt, *a.g.e.*, 128.

⁵² Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁵³ Kurt, *a.g.e.*, 128.

⁵⁴ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁵⁵ Kurt, *a.g.e.*, 122.

Elif Efendi'nin Kur'ân-ı Kerim Lügati tarzında kaleme aldığı önemli bir eseridir⁵⁶. Türkçe olarak telif edilen bu eser iki ciltten oluşmaktadır⁵⁷. *en-Nûru'l-furkân fî şerhi lügati'l-Kur'ân*, çalışmamızın konusunu oluşturduğundan eserle ilgili ayrıntılı bilgiye ikinci bölümde yer verilecektir.

1.2.1.10. Divan

Elif Efendi'nin, en önemli ve hacimli elyazması eserlerinden biri de şüphesiz onun *Divân*'ıdır. Birçok mutasavvıf şair gibi, o da, divan yazma geleneğine uyarak şiirlerini bir araya toplamış ve bu eserini meydana getirmiştir⁵⁸.

Türkçe, Arapça ve Farsça kaside ve gazellerden meydana gelmiştir⁵⁹. Şiir dili olarak Türkçe'nin yanında Farsça ve Arapça'yı da kullanması, onun bu dillere olan vukûfiyetini ve dili kullanmadaki ustalığını da göstermektedir.

Bugün elimizde bulunan *Divân*'ın tek nüshası, Elif Efendi'nin kendi el yazısı ile yazdığı, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshadır. Kütüphane kataloglarında ismi yer almayan bu eser, 444 numara ile Sütlüce Hasırîzâde Dergâhı özel bölümünde muhafaza edilmektedir⁶⁰.

1.2.2. Kaynaklarda Tesbit Edebildiğimiz Diğer Eserleri

1.2.2.1. Muhtâru'l-Enbâ fî'l-Hurûf ve'z Zurûf ve Ba'di'l-Esmâ

Türkçe olarak 1309/1891'de telif edilen bu eser, Arapça'da harf, zarf ve isimlere dairdir. İkiyüz sayfayı aşkın önemli bir eserdir⁶¹.

1.2.2.2. el-Mebde

1310/1892 yılında telif edilen bu eser İsbâgüci adlı mantık kitabınının Arapça şerhidir⁶².

1.2.2.3. Tasrîhu'l-Ümme bi Tavzîhi Hükmi's-Salât bi't-Terceme

⁵⁶ Kurt, Hüseyin, "Mehmed Elif Efendi'nin "el-Kelimâtü'l-mücmale fî şerhi't tuhfeti'l-mürsele" Adlı Eserine Göre Vahdet-i Vücut Anlayışı", *Tasavvuf Dergisi*, Sy. 11, 2003, s. 323–326.

⁵⁷ İnal, *a.g.e.*, II, 292.

⁵⁸ Kurt, *a.g.e.*, 134.

⁵⁹ İnal, *a.g.e.*, II, 292.

⁶⁰ Kurt, *a.g.e.*, 138.

⁶¹ Vassaf, *a.g.e.*, I, 447

⁶² Vassaf, *a.g.e.*, I, 447

Namazda surelerin Türkçe okunmasının caiz olmadığını belirten Türkçe bir risaledir. 1344/1925 yılında telif edilmiştir⁶³.

1.2.2.4. *İrşâdü'l-Ġâvîn bi Reddi Nazariyeti Darvin*

Ölümünden altı ay kadar önce kaleme aldığı Darvin nazariyesini tenkit eden eser Türkçe'dir⁶⁴.

1.2.3. *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi Lügati'l-Kur'ân'ın Yazılma Sebebi*

Hasırîzâde Elif Efendi, eserinin mukaddimesinde *en-Nûru'l-Furkân fî Şerhi lügati'l-Kur'ân*'ın yazılmasının Birinci Dünya Savaşı'na rastladığını ifade etmiştir. Bütün dünyanın karmaşa içerisinde olduğu, insanların korku ile hayatlarına devam ettikleri, fitne ve belaların memleketin üzerinde kol gezdiği bir dönemde kendisini bu düşüncelerden ve korkulardan uzaklaştıracak bir meşguliyet aradığını söylemiştir. Bu meşguliyetin hem kendisi için hem de müslümanlar için faydalı ve faydası dâim ve umumu şâmil olmasını isteyen Elif Efendi, ebedî bir hayır ve ahiret için önemli bir azık niyetiyle eseri telife başlamıştır. Kur'ân-ı Kerim'e ve din kardeşlerine bir hizmet tasavvuruyla eserini tamamlamıştır.

Elif Efendi Ebu Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî'nin ⁶⁵“*Nüzhetü'l Kulûb*” isimli eserini tercüme etmeyi düşünmüş, ancak daha sonra Sicistânî'nin eserine çok az kelimât-ı Kur'âniye alması ve bunların açıklamalarını da gayet kısa ve veciz ifade etmesi nedeniyle o zaman için bu eserin yalnızca çok zekî ve bu alanda vukûfiyete sahip insanlara hitap ettiğini görmüştür. Halbuki Elif Efendi bu zamanda arap edebiyatı ilimlerine rağbetin, gayret ve himmetin azalması nedeniyle Kur'ân kelimelerinin hepsinin garîbü'l-Kur'ân haline geldiğini düşünmektedir. Bu nedenle yalnız Sicistânî'nin bu eserini tercüme etmekten bir fayda hâsıl olmayacağı sonucuna varmıştır. Ve bu nedenle *en-Nûru'l-Furkân*'ı yazmaya karar vermiştir.

⁶³ Azamat, *a.g.md.*, XI, 38.

⁶⁴ İnal, *a.g.e.*, II, 292.

⁶⁵ es-Sicistânî üçüncü yüzyılın sonu, dördüncü yüzyılın başlarında ilimlerin merkezi olan Bağdat'ta yaşamış, bir çok seçkin ve büyük alimle beraber olmuştur. O dönemde meşhur Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ilimleri ve hadis âlimi olan Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'ye (v. 328/940) on beş yıl talebelik yapmıştır. Bilinen tek eseri “*Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz*” isimli Kur'an sözlüğü mahiyetindeki eserdir. Miladi 941 yılında vefat etmiştir. Bk. Maraşlı, Yusuf Abdurrahman, *Ebû Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî'nin Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîri-i Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz isimli eserinin tahkiki-Mukaddime*, Beyrut 1990, 9–21; ez-Zehabî, Şemseddin Muhammed b. Osman, *Siyer-ü Â'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1993, c. 15, s. 216.

Elif Efendi *en-Nûru'l-Furkân*'da Sicistânî'nin "*Nüzhetü'l Kulûb*" isimli eserindeki uslûbunu genel olarak benimsemiş, onda olan kelimelerin tamamını almış, şerhlerinden faydalanmıştır. Bununla birlikte şerhe muhtaç gördüğü daha birçok kelimât-ı Kur'âniyeyi de eserine almış ve şerh etmiştir.

BÖLÜM 2: EN-NÛRU'L-FURKAN'IN TANITIM VE TAHLİLİ

2.1. Genel Özellikleri

Hasırîzade Elif Efendi eserinin adını mukaddimesinde “*en-Nûru'l-furkân fi şerhi lügati'l-Kur'ân*” şeklinde ifade etmiştir. Eserin adından da anlaşılacağı gibi müellif Kur'ân kelimelerinin içindeki nuru, ışığı ortaya çıkarmayı hedeflemiştir⁶⁶.

en-Nûru'l-Furkân'ın tertip sistemine gelince; Elif Efendi eserden faydalanmak isteyenlere kolaylık sağlamak amacıyla kelimeleri köklerine göre değil Kur'ân'da geçtiği şekliyle sıralamış, her kelimenin sadece ilk harfini değil, ikinci harfini de tertibe dâhil etmiştir. Kelimeleri bâblara ve fasıllara taksim etmiş ve her kelimenin paraleline kelimelere ulaşmayı kolaylaştırmak için kırmızı olarak üç nokta koymuştur. Yine bu minval üzere fasılları, bâbları, kelimeleri, kelimelerin içinde geçtiği ayetleri ve sayfa numaralarını kırmızı ile yazmıştır.

Müellif unuttuğu ya da eksik kaldığını düşündüğü yerlerde sayfa kenarlarına düzeltmeler yazmış ve düzeltmenin nereye ait olduğunu bir işaretle belirtmiştir. Ayrıca birinci varaktan itibaren her 10 varakta bir, sayfa altına numaralandırma yapmıştır. Eserde Kur'ân kelimeleri kırmızı renkte belirtildikten sonra, hemen kelimenin içinde geçtiği âyet zikredilmektedir.

Kelimelerin içinde bulunduğu âyetteki başka bir kelimenin açıklanması lüzumu hissettiğinde “Faide” diyerek açıklamaya başlamakta ve “İntehâ” diyerek bitirmektedir. Yine bunun gibi daha birçok yerde “Tetimme”, “Tavzih”, “Tenvir” diyerek bazı açıklamalarda bulunmaktadır.

Bazı kelimelerin şerhinde “Tenbih” diyerek söze başlayıp, iki karşıt görüşü zikrettikten sonra, siyak sibaka göre tercih ettiği kavli belirtmektedir. Ayrıca tercih edilen kavlin kaynağını da zikrederek okuyucuyu yönlendirmektedir. Gerek duyduğu bölümlerde kendi eserlerinden de alıntı yaparak ve ayrıntılı bilgi almak isteyenleri bu eserlere yönlendirmektedir.

en-Nûru'l Furkan iki ciltten ve toplam 1112 sayfadan oluşmaktadır. Eserin birinci cildi 600, ikinci cidi ise 512 sayfadır. Elif Efendi, bu önemli eserini düzgün ta'lik hattıyla, sâde bir

⁶⁶ Bk.Elif Efendi, *en-Nûru'l-Furkân*, Süleymâniye-Sütlüce 445, s. 4-5.

dille ve anlaşılır bir üslûpla kaleme almıştır. Bugün elimizde bulunan iki ciltlik eser, Elif Efendi'nin kendi hattıyla yazdığı orijinal nüshadır. Eser, meşin kaplı, 280x200, 200x150mm. ebadındadır⁶⁷.

Eserin birinci cildinin ilk sayfasında, Elif Efendi'nin, kitabın yazılmasına 22 Rebiu'l-evvel 1339/1920 tarihinde başladığı ve 17 Rebiu'l-evvel 1340/1921'de tamamlandığı ile ilgili notu bulunmaktadır. Bu notun hemen altında da, Elif Efendi'nin imzası yer almaktadır⁶⁸. Eserin ikinci cildi ise, 17 Rebiu'l-evvel 1340/1921'de başlanıp, 12 Rebiu'l-evvel 1341/1922 tarihinde tamamlanmıştır⁶⁹.

Eser, alfabetik sistemle, Arapça harf sırasına göre ve bâblar halinde düzenlenmiştir. Birinci cilt, “Hemze Bâbı” ile başlayıp, “Sâd Bâbı”yla sona ermektedir. İkinci cilt de, “Dât Bâbı”yla başlamakta ve “Yâ Bâbı” ile sona ermektedir.

Elif Efendi, bu eserinde, genel olarak es-Sicistânî'nin metodunu kullanmakla birlikte, kendisi de bazı orijinal metodlar geliştirerek uygulamıştır. Eser, Arapça harf sırasına göre, “Bâb”lar ana başlıklar halinde ve bu “Bâb”lar da “Fasıl”lar şeklinde alt başlıklara ayrılarak düzenlenmiştir. Buna göre, meselâ “Hemze Bâb”ında ilk olarak hemzenin hemze ile, sonra elif, be, te, se... ile kullanılması gibi sıralama yapılmıştır. Bir fasıl'da önce meftûh, sonra mazmûm, daha sonra da meksûr olan kelimeler sıraya göre verilmiştir. Her sayfanın başına, o sayfada yer alan kelimenin birinci ve ikinci harfi getirilerek, kelimeyi bulmada okuyucuya kolaylık sağlanmıştır.

Elif Efendi, bu eserinde, ele aldığı kelimeleri açıklarken genellikle şu metodu kullanmıştır: Önce kelimenin Kur'ân'da hangi âyette ve nasıl geçtiği yazılarak, buradaki anlamı verilmiştir. Bundan sonra, kelimenin nereden geldiği belirtilerek, lügat mânâları üzerinde durulmuştur. Daha sonra kelimenin farklı ayetlerde yüklendiği farklı manalara da değinerek ve Kur'an'dan, sünnetten, sahabe ve tâbiîn kavline, arap söz ve şiirlerinden örnekler vererek açıklamalarını sürdürmektedir. Müellif açıklamalarında kelimelerin içinde geçtiği âyetin de kısa bir tefsirini yaparak âyetlerin maksadına değinmiştir.

⁶⁷ Kurt, *a.g.e.*, 131.

⁶⁸ Elif Efendi'nin imzası, Arapça “Elif” yazısı şeklindedir.

⁶⁹ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 512.

Birinci cildin giriş bölümünde, besmele ve Rahmân Sûresi'nin ilk beş âyetinden sonra Arapça olarak uzunca hamdele ve salve kısmı yer almaktadır. Bu bölümde Elif Efendi, bu eseri yazma sebebini ve amacını açıklamaktadır. Bu bölümü daha sonra ayrı bir başlık altında değerlendireceğiz.

Elif Efendi, bu eserini hazırlarken, Râgıb Isfahânî (v. 502/1108)'nin *el-Müfredât*'ı, İbnü'l-Esîr (v. 606/1210)'in *en-Nihâye*'si gibi birçok muteber lügatlardan, rivâyet ve dirâyet tefsirlerinden de istifade etmiştir

Eserin çalışmamıza konu olan ve aynı zamanda bilinen tek orijinal nüshası, müellif tarafından hicrî 1339–1340 yılları arasında temize geçilmiş ancak basılmamıştır. Eser halen Süleymaniye Kütüphanesi Sütlüce Dergâhı Bölümünde birinci cildi 445, ikinci cildi 446 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Ancak henüz kütüphane kataloglarına işlenmemiştir.

2.2. Yöntemi

Bu kısımda müellifin eserini telif ederken nasıl bir yöntemle hareket ettiğini birkaç başlık altında inceleyeceğiz.

2.2.1. Eserin Mukaddimesinin Yöntem Açısından Analizi

Peygamberimizin kendisine sorulan sorular üzerine âyetlerde geçen bazı kelimeleri açıkladığı görülmektedir. O'nun açıklamaları, teferruata girmeden, soranın durumuna göre, en kısa yoldan mananın anlaşılmasını hedeflerdi. Bundan dolayı bazen sadece kelimenin mürâdifini söyler, bazen geniş tarifte bulunur yahut ondan maksadın ne olduğunu bildirirdi. Örneğin, “Ettâibûne'l- 'âbidûne'l-hâmidûne's-sâihûne'r-râki' ûne's-sâcidûne”⁷⁰ ayetindeki “sâihûn” kelimesinin hangi manaya geldiği sorulunca Resûlullah (s.a.s): “Oruç tutanlar” demek olduğunu söylemiştir⁷¹.

Sahabe ve tabiîn döneminde Kur'ân kelimelerinin anlamları ile ilgili diyaloglar şeklinde rivayetlerin olduğunu ve garîbü'l-Kur'an ile ilgili ilk çalışmanın Abdullah İbn-i Abbas'a dayandığını biliyoruz. İbn Abbas'ın, bir kelimenin eş anlamını vermek ya da verdiği anlamı destekleyen Arap şiiirlerinden şahitler göstermek şeklinde açıklamaları bunu göstermektedir.

⁷⁰ 9/Tevbe 112: “Bunlar; Allah'a tevbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!”.

⁷¹ Aydüz, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 41.

Yine Nâfi' b.Ezrak'ın (v. 65/685) Mekke'de bulunduğu sırada Abdullah b. Abbas'a sorduğu sorularla bunların cevapları günümüze kadar intikal etmiştir. Suyûtî "*el-İtkân*" isimli eserinde bu konuya dair bir bölüm ayırmış ve geniş açıklamalarda bulunmuştur⁷². Sonraki dönemlerde bu çalışmalar gelişerek daha sistematik, kelimeleri Kur'an'da geçtiği sırayla ve şekliyle zikredip, anlamını kısaca belirten çalışmalar haline gelmiştir.

Elif Efendi eserine aldığı kelimelerin tertibini, sûre ve âyet sırasına göre değil Arap alfabesindeki harf sıralamasına göre yapmıştır. Buna göre kelimelerin ilk ve ikinci harflerini sıralama ölçütü yapmıştır.

Burada Kur'an sözlüklerinin tertip ve te'lifinde esas alınan metodlar hakkında kısaca bilgi vereceğiz. Arap harflerinin sıralaması genel olarak üç şekilde yapılmaktadır. Bunlar;

1. Tertîb-i Ebcedî: İslâmiyetin zuhûrundan önce Yahûdi ve Hristiyanlar tarafından da kullanılan bu tertip, İslam'ın zuhurundan sonra da uzun yıllar kullanılmıştır. Bununla beraber Müslümanlar tertîb-i ebcedi sayılarda, hesap işlerinde ve tarihlerde kullanmışlardır. Bu tertipte 22 harf vardır. Bu harflerin sıralaması alfabetik sıralamaya göre değildir. "Elif" ile başlayıp "Tâ" ile biten kendine has bir sıralama sistemi vardır.

2. Tertîb-i Aynî: Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (v. 175/791) tarafından yapılmış bir tertiptir. Harfler boğazdan iki dudak arasına kadar mahreçlerine göre sıralanmıştır. İlk harf "ayn" harfi olduğundan bu ismi almıştır. Daha sonra bu tertip Sibeveyh (v. 180/796) tarafından farklı şekilde düzenlenmiştir. Bu sistemde harflerin çıkış yerleri imamlara göre değişiklik arz ettiğinden harflerin sıralaması birinde "ayn" diğerinde "hâ" ile başlar.

3. Tertîb-i Elifbâî: Nasr b. Asım el-Leysî (v. 89/707) ve Yahyâ b. Ye'mer (v. 129/746) tarafından Abdülmelik b. Mervan zamanında yapılmıştır. Bu dönemde Müslümanlar kendilerine has bu tertibi oluşturmuşlar ve arap harflerinin sıralaması konusunda kesin bir karar almışlardır. Bu tertip şu anda da eserlerde kullanılmakta olan bir tertiptir.⁷³ Bu sıralama gerek sözlüklerde ve gerekse muhaddislerce telif edilen rical kitaplarında kullanılmakla birlikte garîbü'l-Kur'an eserlerindeki ilk uygulama Sicistânî tarafından yapılmıştır. Yani Sicistânî kelimeleri Kur'an'da geçtiği şekliyle zikredip sadece

⁷² Bk. Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1991, I, 255-282.

⁷³ Maraşlı, Yusuf Abdurrahman, *Ebû Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî'nin Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîr-i Garîbi'l-Kur'ânî'l-Azîz isimli eserinin tahkiki-Mukaddime*, Beyrut 1990, 21-47.

ilk harflerine göre alfabe sırasına dizmiştir. Bunları da ilk harfin harekesine göre üç guruba ayırmıştır⁷⁴. Elif Efendi de eserinde Elifbâi sistemi uygulamış ayrıca sıralamada kelimelerin ikinci harflerini de dikkate almıştır.

Yine kimi Kur'an sözlükleri, kelimelerin son harfi esas alınarak te'lif edilmiş, bir kısmında ise kelimeler, manaları ve konuları esas alınarak tertip edilmiştir.

Elif Efendi'nin eserine yazmış olduğu mukaddimenin analizine geçmeden önce yöntem açısından bu eserden önce yazılmış Kur'ân sözlüğü tarzında birkaç eserin yöntemi hakkında kısa bilgiler verereceğiz.

Gerçek anlamda Kur'ân sözlüğü olarak nitelendirilebilecek ilk eser er-Râgıb el-İsfahânî'nin *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân* adındaki çalışması denilebilir. Râgıb Kur'ân'daki kelimeleri kök harflerine göre alfabe sırasına dizmeyi hedeflemiştir. Sadece garib kelimeleri açıklamakla sınırlı kalmayıp Kur'ân lafızlarının çoğunluğunu kapsayan bir sözlük oluşturmuştur. Garib lafızları tek kelime ile açıklamak yerine Kur'ân'da geçen bütün türevlerinin anlamlarını vermiş ve kelimeyle ilgili âyet ve hadislere de yer vermiştir.

Elif Efendi'nin eserinin de ana kaynaklarından biri olan ve sistem olarak kendisinden istifade ettiği Ebû Bekir Muhammed b Aziz es-Sicistânî'nin *Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz* adlı eserinde müellif, kelimeleri yine Kur'ân'da geçtiği şekliyle ele almış, mevcut kullanımdaki ilk harflerine göre de sıraya dizmiştir. Bunları da ilk harfin harekesine göre Meftûha, Meksûra, Mazmûme şeklinde bölümlere ayırmıştır. Bu sistem Elif Efendi'nin eserindeki yönteminin de ilham kaynağıdır. Bu sıralamada Sicistânî Râgıb'ın yaptığı gibi kelimelerin köklerini esas almamıştır. Ayrıca kelimelerin hangi âyette geçtiğini belirttikten sonra çok kısa açıklamalarda bulunmuştur.

Yöntem açısından Elif Efendi, kendisine kadar yazılmış olan eserlerdeki sistematiği kullanmakla birlikte eserinden yararlanmak isteyenlere kolaylık sağlamak amacı ile farklı yöntemler de geliştirmiştir. Elif Efendi, eserinin mukaddimesinde yöntemi ile ilgili olarak önemli noktalara temas etmiştir. Mukaddimedede; kelimelerin sülasi köklerini ya da masdarlarını değil Kur'ân'da zikredildiği şekli esas aldığı, aynı zamanda kelimeleri hem ilk harfleri hem de ikinci harflerine göre tertip ettiğini, bunları da bâblara ve fasıllara

⁷⁴ Kur'an sözlüklerinin te'lif ve tertibinde esas alınan metodlar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Yazıcı, Numan, *Mütercim Âsım ve Kâmus Tercümesi* (Yüksek Lisans Tezi), S.Ü.S.B.E., Sakarya 1999, 10-21.

bölerek araştırmacılara kolaylık sağlamayı amaçladığını ifade etmiştir. Müellif eserinde birinci harfleri “bâb” ikinci harfleri ise “fasıl” olarak tasnif etmiş, böylece ziyade olan harfleri de tertibe dâhil etmiştir. Yine her fasılda önce ilk harfi meftuh olan kelimeleri, sonra ilk harfi mazmum olan kelimeleri, daha sonra ise ilk harfi meksur olan kelimeleri bir sıraya dizdiğini belirtmiştir⁷⁵.

Kelimât-ı Kur’ân’ı bu şekilde tasnif etmesinin nedenini bir kaç örnekle de açıklayan Elif Efendi, mukaddimesinde şöyle diyor; “Mesela: “Ye’lûneküm” kelimesi aslen mehmûz elif olmakla Bâbu’l-Hemze’de yazılması ilm-i lügat kaidelerinden iken “Bâbu’l-Ya” da yazıldı. Ve “En’umi” kelimesi de “Na’m” lafzından olmakla Bâbu’n-Nun’a yazılması lazım iken, Kur’ân’da geçtiği şekliyle Bâbu’l-Hemze’ye yazıldı. Bundan maksat müracaat edenlere teshîl-i emr ile vakit kazandırmaktır. Mesela bir kâri’ veya mutâli’ “Lealleküm tastalûn” cümle-i kerimesinde vakı’ “Tastalûn” kelimesini bilmek isterse evvela bunun aslı ne olduğunu düşünecek. “Saliye” olduğunu tahatturla lafz-ı mezkûrun mutasarrıfatından “iftial” babından “İstîlâ” yı bulacak. Ve tastalûn bundan bir fiil-i müstakbel cem’î muhatap olduğunu anlayacak. İşte bu suretle vakit zâyî edecek. Bu iltizam edilen tertip ve üslupta ise doğrudan doğruya Bâbu’t-Tâ” da “Faslu’t-Tâ mea’s-Sad” da tastalûn’u kolayca bulup ve orada hemen asıl kelimeyi ve esbâb-ı tağayyür-ü lafzıyyeyi de görüverecek”⁷⁶. Elif Efendi’nin bu ifadelerinden de anlıyoruz ki, O, eserini telif ederken, insanların aradıkları bir kelimeye kolaylıkla ulaşabilmelerini sağlamayı da hedeflemiştir.

Kelimelerin Kur’an’da geçtiği şekliyle açıklamalarının yapılmış olması, bir kökten gelen birçok farklı ayetin içindeki kelimelerin, kendilerine mahsus madde başlığı olarak zikredilmesini ve sadece içinde bulunduğu ayet bağlamında değerlendirilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte kelimelerin Kur’an’da geçtiği şekliyle alınması, bir kelimenin birçok kalıptaki haliyle farklı yerlerde zikredilmesine neden olmuş, bu da gereksiz tekrarlara yol açmıştır. Müellifin, kelimelerin açıklandığı yerlere atıfta bulunması ise bu olumsuzluğu bir nebze ortadan kaldırmıştır. Örneğin farklı ayetlerde geçtikleri için “Be’s” kökünden gelen “Be’sün”, “Be’s’e”, “Be’seküm” ve “Be’sâü” kelimelerini ayrı başlıklar halinde incelemiştir. Bu şekilde aldığı kelimelerin bir kısmını başka yerlerde zikretmiş olması nedeniyle hiç açıklama yapmadan atıf yaparak geçmekte bir kısmını ise içinde bulunduğu ayet

⁷⁵ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 4-5.

⁷⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 5.

bağlamında manasını vererek açıklamaktadır. Müellif bir kelimenin aynı kökten gelen bütün türevlerini bir yerde açıklamak yerine bu türevlerin madde başlığı olarak zikredildikleri yerlere atıfta bulunmuştur.

Elif Efendi Kur'an kelimelerini açıklarken âyet, hadis, sahabe ve tâbiin kavli, Arap şiir ve edebiyatı gibi kaynaklara başvurmakla birlikte yer yer günümüz örf ve adetlerinden ve deyimlerinden de örnekler getirerek anlatmak istediğini okuyucunun aklına daha da yakınlaştırmaktadır. Örneğin; “İlteffeti's-sâku bi's-sâk”⁷⁷ kavli-i kerîmini açıklarken, dünyanın sonu olan sekerât-ı mevt ile âhiretin evveli olan mevtin şiddetinin birleşmesi sonucu meydana gelen korkuyu ve telaşı harbin şiddetlendiği andaki korku ve telaşa benzetmektedir. Bunun daha iyi anlaşılması için ise Türkçe'de “paçaları sıvamak” ve “paçaları tutuşmak” tabirinin kullanıldığını ifade etmektedir. Müellif bunun gibi daha birçok yerde Türkçe'deki deyim ve özdeyişlerden istifade etmektedir⁷⁸.

Elif Efendi eserinin mukaddimesinde, eserin başlıca kaynaklarını zikretmektedir. Bunlar, Ebu Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî'nin “*Nüzhetü'l Kulub*” isimli eseri, Râgıb Isfehânî'nin *Müfredât*'ı, İbnül Esîr'in *Nihaye*'sidir. Yine isim zikretmeden genel olarak mu'teber tefsir kitaplarından ve itimad edilen lügat kitaplarından faydalandığını da mukaddimesinde zikretmektedir. Bunlar muhtemelen Osmanlı tefsir geleneğine etki eden Zemahşerî, Beyzâvî gibi klasik tefsirler ya da İbn Manzur ve Asım Efendi'nin *Kamus Tercemesi* gibi lügatlarıdır. Eserin mukaddimesi Arapça bir dua ile sona ermektedir. Bu bölümden sonra, “Bâb” ve “Fasıl”lar başlamaktadır.

2.2.2. Kelimelerin Lügavî Anlamlarını Tahlili

Lügavî anlamdan kasıt, herhangi bir kelimenin Kur'an'ın katkısından önceki, Arap dilindeki kullanımı ve o dilde taşıdığı anlamdır⁷⁹. Yani bir kelimenin ilk olarak konulduğu, vaz' yani tahsis edildiği veya kullanım ya da örf yoluyla kazandığı anlamdır. Meselâ “küfr” kelimesinin “örtmek ve nankörlük etmek” anlamları gibi. Bu manalar gerek vaz' gerekse kullanım-örf itibarıyla küfür kelimesinin Kur'an'ın katkısından önceki, lügavî

⁷⁷ 75/Kıyamet 29: “Bacağı bacağına dolaşır, ölüm acısıyla kıvrılır”.

⁷⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 121.

⁷⁹ Ekin, Yunus, *Kur'an'a göre İnançsızlık*, İstanbul 2001, 18.

anlamlarıdır⁸⁰. Biz burada vereceğimiz örnekleri incelerken müellifin kelimelerin lügavî anlamlarını nasıl tahlil ettiğini, o kelimeyle ilgili yaptığı bütün açıklamaları vererek incelemeyi tercih ettik. Çünkü meselenin tam olarak anlaşılması için mana bütünlüğü gerekmektedir.

Eserde öncelikle ele alınan kelimenin anlamı bir veya birkaç kelime ile Arapça olarak verilir. Bundan sonra bazen Arapça bazen de Türkçe olmak üzere kısa gramer açıklamaları yapılır. Kelimenin kökü zikredildikten sonra hangi bâbtan geldiği üzerinde durulur. Kelimenin diğer iştikakları ve bunların anlamları da verildikten sonra kelime ile ilgili rivâyet olunacak müfessir veya ehl-i lügat görüşleri varsa bunlar zikredilerek, bu görüşler arasından tercih edilen görüş belirtilir. Burada Elif Efendi'nin eserinde kelimelerin lügavî anlamlarını nasıl tahlil ettiği ile ilgili birkaç örnek vereceğiz.

Sözgelimi “İnne İbrâhîme le evvâhun ħalîm”⁸¹ âyetinde geçen “Evvâhun” kelimesinin anlamını “de’c âûn” yani “çok duâ edici” şeklinde vermiştir. Yani kesîru’d-duâ ve’t-tazarrûc ve kesîru’t-teveccüc manasına kullanıldığını ifade ettikten sonra bu kelime ile ilgili olarak beş farklı lügat zikretmiştir. Müellif burada Asım Efendi'nin Kâmus Tercemesi eserinden faydalanmış ve bu eserde, bahsi geçen kelime ile ilgili olarak onüç farklı iştikâkın, yani türevin bulunduğunu söylemiştir. Ve buradan rivâyetle “evvâhun” kelimesinin ilm-i yakîn sahibi kimse, kesîru’d-duâ ve’t-tazarrû kimse, rakîku’l-kalp yani merhametli adam, fakîh ve âlim kimse, mü’min kimse anlamlarında kullanıldığını zikretmektedir. Daha sonra Râgıb el-İsfahânî’den, bu kelime ile ilgili; hüzne delâlet eden her bir kelama “teevvüh” dendiğini ve haşyetullah izhar eden kimse için “evvâh” ta’bir olunduğunu, “Evvâhun münîb”⁸² tabirinin ise “Çok duâ eden mü’min” anlamına geldiğini rivâyet etmiştir⁸³.

Yine “Ve ce’ale revâsiye ve bârake fihâ”⁸⁴ âyetinde geçen “bârake” kelimesini açıklarken “keşşera fihe’l-hayra mine ‘l-miyâhi ve’z-zürû’i ve’d-đurû’i”, yani “arzda halk ettiği enhâr ve uyunun sularından ve ekinlerinden ve sütleri sağılır memeli hayvanatın memelerinden hayr ve menafi’ ve ni’am-ı hafıyye ve celiyyesini Allah Azimü’s Şan teksîr eyledi” şeklinde ma’nâ vermiştir. Daha sonra bu kelimenin bir hayrın ortaya çıkması manasına olan “bereke”

⁸⁰ Ekin, Yunus, “Dilsel-Etimolojik Anlamın Kur’an Çevirileri Açısından Konumu ve Sınırları”, *Kur’an Mealleri Sempozyumu*, İzmir 2003, I, 125

⁸¹ 9/Tevbe 114: “Gerçekten İbrahim çok yumuşak huylu ve pek sabırlı idi”.

⁸² 11/Hud 75: “Çünkü İbrahim çok yumuşak huylu, yufka yürekli ve kendisini Allah’a teslim eden bir kuldu”.

⁸³ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 148-149.

⁸⁴ 41/Fussilet 10: “O, yerin üstünde yüce dağlar yarattı, orayı bereketli kıldı”.

den müfâale olduğunu zikretmiş ve “bereke” nin ilâhî hayırların sübûtunda kullanıldığını ifade etmiştir. Çoğulunun “berekât” olduğunu söyledikten sonra da “Lefetahnâ aleyhim berekâtin mine’s-semâvâti ve’l-arzi”⁸⁵ âyetini buna örnek göstermiş ve buradaki manayı ise “Tâdâdı mümkün olmayan ni‘am-ı celfle-i ilâhiyyenin çokluğu” şeklinde yorumlamıştır.

Elif Efendi, kendinde hayır bulunan her şeye “mübârek” dendiğini söylemiş, “Ve tebârakallâhü” âyeti ve emsalindeki “tebârake”nin “bereke”den tefâul olduğunu ifade etmiştir. Yani “kesret-i hayr ve lâtuhsâsının sübûtuyla Şan-ı Yüce ve Zat-ı Akdesi büyüktür” anlamında yorumlamış, ayrıca burada Allah’ın azamet ve kibriyasının zâtî, ezeli ve ebedî olduğu uyarısında bulunmuştur. Daha sonra kelimenin aslının “berk” lafzı olduğunu ve “devenin sadrı” anlamına geldiğini söylemiştir. Çökeceği zaman onu yere koyup üstüne çöktüğünü ve Arapların “bereke’l-ba‘îru yebrukü bürûken” dediklerini ifade etmiş, bu kullanımdan hareketle de “sübût” manasının olduğunu, bu nedenle zamanla “sübût-u hayr” manasının ortaya çıktığını zikretmiştir. Ve “bereke”nin nemâ ve ziyade manasına da kullanıldığını, “tebrîk”in ise bereketle dua anlamında olduğunu söyleyerek açıklamalarını bitirmiştir⁸⁶.

Müellif “Fe tûbû ilâ bâri’iküm”⁸⁷ âyetindeki “Bâri’iküm” kavlini “hâliqiküm” yani “Yaradanınıza, yani sizi yaratan Allah’a tevbe ediniz, rücu‘ eyleyiniz” şeklinde açıklamaktadır. Kelimenin “Ber” lafzından geldiğini, “selime” ve “kata‘a” bâblarından birçok manada kullanıldığını beyan ederek bunlara misaller vermektedir. Örneğin; “Selime” bâbından “berie minhü yebriü berâeten fe hüve berîün” şeklinde, “ba‘ude minhü”, yani bir şeyden uzaklaşmak manasına, “berie mine’l-maraği”, “şifa bulmak” manasına; “Kata‘a” bâbından “bera’allâhü’l-halka fe hüve’l-bâriü” şeklinde “haleka fe hüve’l-hâliku” yani “yaratan” manasına; “beriyye” şeklinde “halk” yani “insanlar” anlamına geldiğini zikretmektedir. Müellif daha sonra “el-Bâri’ü”nün esmâ-i hüsnâdan olduğunu ve “beree” lafzının halk ve îcad manasında Cenab-ı Hakk’a has olup, ğayra ıtlak olunamayacağını zikrederek, teferruatla ilgili olarak “Berâetün” kelimesine de atıf yapmaktadır⁸⁸.

⁸⁵ 7/A’raf 96: “Eğer o ülkelerin ahalişi iman edip Allah’a karşı gelmekten sakınsalardı, elbette Biz üzerlerine gökten, yerden nice bereket ve bolluk kapılarını açardık”.

⁸⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 171-172.

⁸⁷ 2/Bakara 54: “Derhal Yaradanınıza tevbe edin!”.

⁸⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 165-166.

Kur'ân-ı Kerim'de bir çok âyette geçen “Ümmetün” kelimesinin açıklamasında ise Elif Efendi Kur'an'da farklı kullanımların kelimelere farklı anlamlar kazandırdığına dikkat çekmektedir. Bu farklı vecih ya da manalar bazen kelimenin sözlük anlamıyla ilgiliyken bazen de onun dini-ıstılahî manasıyla irtibatlı olmaktadır. Bu açıdan ümmet kelimesinin anlamıyla ilgili açıklamaları “Vücûh ve Nezâir” eserlerinin uslûbunu anımsatmaktadır.

Bir imamın (önderin), bir dinin, bir zaman veya mekânın istekli veya isteksiz etrafında topladıkları topluluklara ümmet denir, çoğulu ümem gelir. Önderler, çoğunlukla peygamberler gibi gerçekten tabi olunması gereken örnek şahsiyetlerdir. Bununla birlikte küfürde, kötülükte, fesatta, topluluklarına liderlik eden şerli kimseler de olabilir. Ümmet kelimesi Kur'an'da büyük topluluk, büyük topluluk içerisindeki bir grup, din, yol, benzersiz insan ve müddet manalarında vârid olmuştur⁸⁹

Elif Efendi ise eserinde bu kelimenin sekiz vecih üzerine kullanıldığını ifade etmektedir. Bunları tek tek açıklayarak Kur'ân'dan örnekler vermektedir⁹⁰. Biz de Elif Efendi'nin eserinde kelimelerin anlamları üzerinde yaptığı tahlillerin daha iyi anlaşılması açısından bunları sıralamanın faydalı olacağını düşündük. Müellif, “Ümmetün” kelimesinin;

- 1- “Ve lemmâ verede mâ medyene vecede ‘aleyhi ümmeten mine’n-nâsi”⁹¹ âyetinden yola çıkarak; “Ümmet, cemaat, guruh” manasında,
- 2- Ümmet-i Muhammed ve ümmet-i Musa ve ümmet-i İsa gibi “Enbiyanın tâbîleri” manasında,
- 3- “İnne İbrâhime kâne ümmeten kânitin lillâhi”⁹² âyetinden yola çıkarak, “bütün hayır ve iyilikleri kendinde toplayan, kendisine iktidâ edilmeye çok layık olan kişi” manasında,
- 4- “İnnâ vecednâ âbâenâ ‘alâ ümmetin”⁹³ âyetinden yola çıkarak “din” manasında,
- 5- “İlâ ümmetin ma‘dûdetin”⁹⁴ ve “ve’ddekerâ ba‘de ümmetin”⁹⁵ âyetinde “müddet, zaman” manasında,

⁸⁹ Ulutürk, Veli, “Kur'an'da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Manaları”, *Diyanet Dergisi*, c. 33, sy. 3, 1997, s.44-48.

⁹⁰ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 128-129.

⁹¹ 28/Kasas 23: “Medyen’in su kuyularına varınca orada davarlarını suvaran bir grup insan buldu”.

⁹² 16/Nahl 120: “Gerçekten İbrâhim, hak dine yönelen, Allah’a itaat üzere bulunan tek başına bir ümmet, bütün hayırlı halleri kendinde toplayan bir önder idi”.

⁹³ 43/Zuhuruf 22: “Biz babalarımızı bir dine bağlanmış gördük”.

6- “Fülanün ḥāsenü’l ümmeti” cümlesinde olduğu gibi “ḳâmet”⁹⁶ manasında,

7- Peygamber Efendimizin “Yüb‘ aşü Zeyd İbn-i Amrin ve’bni Nufeylin ümmeten vaḥdehû” hadisinden yola çıkarak “zatına mahsus bir dinle tedeyyün ederek teferrüd eden kimse” manasında,

8- “Hâzihi ümmetü Zeydin” cümlesinde olduğu gibi “Ümm” yani “anne” manasında kullanıldığını ifade etmektedir.

Yine Elif Efendi, “Errahmânu ‘ale’l-‘arşi’stevâ”⁹⁷ ayetindeki “istevâ” lafzının şerhinde, öncelikle bu âyet-i kerimenin müteşabihattan olduğunu mütekaddimîn-i ulemanın tefsirinde sessiz kaldıklarını, Allah’ın muradına iman ile iktifa ederek tarîk-i eslemi seçtiklerini zikretmektedir. Müteahhirîn’in ise kemal-i ihtiyatla te’vil ve tevcihine dair söz söylemekle beraber, hepsinin de gerçek manayı Cenab-ı Hakk’ın ilmine bıraktıklarını söylemektedir. Bundan sonra alimlerin bu lafız hakkında söylediklerinin “hakikat, mecaz, istiâre, kinaye” manaları üzerine olduğunu zikrederek bunları açıklamaktadır. Kelam-ı ulemanın bu bâbda “istivâ” lafzının “hakikat, mecaz, isti‘âre ve kinaye” manaları üzerinde durduklarını söyleyen Elif Efendi, bu kelimenin; “İstevâ câlisen” ve “istevâ ‘ale’l-‘arşi” yani “isteḳarra” manasına, “isteve’l-mekanü” yani “i‘tedelle” manasına, “istevâ ile’l-‘ıraḳ” yani “ḳasade” manasına, “istevâ ‘ala serîri’l-meliki” yani “temlikü ve taşrifü fihi” manasına kullanıldığını zikretmektedir. Burada Râgıb el-İsfehâni’den rivayetle bu kelimenin “alâ” ile teaddi ederse “istîla” manasına, “ilâ” ile teaddisi halinde ise kasd manasına kullanıldığını zikretmekte bunu desteklemek açısından “Şümmestevâ ile’s-semâi”⁹⁸ ayetinin “kasade” ile tefsir olduğunu söylemektedir. Ayrıca “Ve lemmâ belega eşüddehü vestevâ”⁹⁹ ayetinde “istiva”nın “sinn” manasına olduğunu ve kırk seneyi ifade ettiğini, “Festeḡleza festevâ alâ

⁹⁴ 11/Hud 8: “Şayet Biz kendilerine azap göndermeyi belirli bir zamana kadar ertelersek”.

⁹⁵ 12/Yusuf 45: “O iki arkadaştan kurtulandı, aradan geçen bunca zamandan sonra, işte ancak o sırada, Yusuf’u hatırlayıp dedi ki”.

⁹⁶ Kâmet, burada “boy, pos, endâm” manasına kullanılmıştır.

⁹⁷ 20/Tâha 5: “O, Rahman’dır (Sonsuz merhamet ve şefkat sahibidir), rububiyet arşına kurulmuştur”.

⁹⁸ 2/Bakara 29: “O’dur ki yeryüzünde bulunan her şeyi sizin için yarattı. Sonra iradesi yukarıya yönelip orayı da yedi gök halinde sağlamca nizama koydu. O her şeyi hakkıyla bilir”.

⁹⁹ 28/Kasas 14: “Mûsâ yiğitlik çağına erip olgunlaşınca Biz ona hikmet ve ilim verdik. Biz iyilik edenleri işte böyle mükâfatlandırırız”.

sûkihi”¹⁰⁰ ayetinde “kavi ve istikâm” yani “kuvvetlendi ve dikildi devirdi” demek olduğunu, “zû mirretin festevâ”¹⁰¹ ayetinde “istekarra” manasında kullanıldığını zikretmektedir¹⁰².

Müellif, “Ve İ'temirû beyneküm bi ma'rûfin”¹⁰³ âyetinde geçen “İ'temirû” kelimesini açıklarken; bu kelimeye tek kelime ile “Şâvirû” yani “istişâre ediniz” şeklinde mana vermektedir. Daha sonra bu kelimenin “Emr” kökünden geldiğini ve iftiâl bâbından olduğunu söyleyip “Emr” in şe'n, hâl, kasd, talep manalarına geldiğini zikretmektedir. Bundan sonra kelimenin âyet içindeki anlamını vermek için “Aranızda evladınız için hayırlı ve nâfi olmak üzere ücret-i irdâ' hakkında müşâvere ediniz” şeklinde âyetin tefsirini yapmaktadır. Yine “Emr” kelimesinin “ba' zınız ba' zınıza ma' rufla emrediniz” şeklinde “buyruk” manasına, “İnnallâhe ye'temirûne bike” âyetinde müşavere etme ve önem verme” manasına kullanıldığını, bir de “kabûl-ü emr” manasının olduğunu zikrederek kelimenin sözlük anlamını dil kurallarından ve Kur'an naslarından örneklerle açıklar¹⁰⁴.

Bütün bu örneklerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki; Müellif kelimelerin lügavî anlamlarını tahlil ederken bütün kelimelere uyguladığı ve takip ettiği eserinin tamamına yayılan belirgin bir metod kullanmamıştır. Ancak, kelimelerin farklı lügat anlamlarını verirken, Kur'ân'ın diğer âyetlerinden, Hz.Peygamber'in hadislerinden, deyimlerden ve Arap geleneklerinden yararlandığı gözlenmektedir. Ayrıca yaptığı lügavî açıklamalarda *el-Müfredât*, *en-Nihâye* ve *Kâmus Tercemesi* gibi son derece muteber eserlerden faydalanmış olması da eserin içeriğini zenginleştirmiştir.

2.2.3. Dinî İstılahların Anlamlarını Tahlili

Kur'an-ı Kerim hem mana hem de lafız olarak Yüce Allah'tan alınarak Cibril vasıtasıyla, Hz. Peygamber'in kalbine açık bir Arapça halinde tenzil edilmiştir. Arapça kelimeler Kur'an'da yer almak suretiyle veya O'nun kelime haznesine dâhil olarak, tekâmülünü sürdürmüştür. Söz konusu değişme ve gelişme, umum ifade eden bir kelimenin anlamının tahsisi, lügat anlamıyla irtibatlı olarak yeni bir anlamın kelimeye kazandırılması gibi şekillerde gerçekleşmiştir. Arapça bazı kelimeler muhataplarının zihnindeki haliyle aynen

¹⁰⁰ 48/Fetih 29: “Öyle bir ekin ki filizini çıkarmış, sonra da onu kuvvetlendirmiş, derken kalınlaşmış da artık gövdesi üzerinde doğrulmuş”.

¹⁰¹ 53/Necm 6: “Melek kendi aslî sûretine girip doğruldu”.

¹⁰² Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 76.

¹⁰³ 65/Talak 6: “Aranızda ücret işini meşrû çerçevede, örf'e uygun olarak güzellikle görüşüp sonuçlandırın”.

¹⁰⁴ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 7

bırakılırken bazıları da, Kur'an'daki bağlamı ve semantik alanı sebebiyle, muhtevaları zenginleştirilmiş ve anlam katkıları yapılmıştır. Kur'anla beraber, Arapça kelimeler, Kur'an'ın vahyinden önce bilinmeyen yeni anlamlar kazanmıştır ki, bunlar “İslâmî/şer’î anlam” diye adlandırılır¹⁰⁵. Başka bir deyişle bir lafzın, Şâri’in maksadı ve kullanımı çerçevesinde kazandığı dinî anlamlardır. Salât, zekat, hac gibi kelimelerin ma’lum ibadet şekilleri için kullanımı ve iman, İslam, ihlas gibi dinî isimler bu kabildendir¹⁰⁶.

Elif Efendi eserinin bir çok yerinde kelimenin bulunduğu âyetin tamamını almış ve bu haliyle şerh ve tefsir etmiştir. Bu da eserin aynı zamanda bir tefsir özelliğinde olduğunu göstermektedir. Hemen hemen bütün kelimelerde ilmî izahlarda bulduktan sonra murad-ı ilâhîyi açıklama çabası içerisinde olan müellif gerektiğinde bu meyanda uzun açıklamalardan da kaçınmamıştır. Lüzum hissettiğinde tefsir ya da şerh ettiği kelimenin içinde bulunduğu âyeti, gerek nazil olduğu dönem açısından, gerek Arap adetleri açısından, gerekse günümüz örf ve adetleri açısından inceleyerek izah etmekte, böylece kelimedeki kaskın anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Kelimenin dinî anlamının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacak başka bir kelime var ise okuyucuyu bu kelimenin bulunduğu yere yönlendirmektedir. Bu da eserden faydalanma esnasında konu bütünlüğünün korunması açısından son derece önemlidir. Şimdi müellifin dinî ıstılahların anlamlarını açıklarken nasıl bir yol izlediğini birkaç örnekle inceleyeceğiz.

Müellif “Femenizturra ğayra bâğın”¹⁰⁷ ayetinde geçen “Üzturra” kelimesinin karşılığını “Ülcie” yani ilca olundu şeklinde vermektedir. Dilimizde buna “çaresiz kaldı” denildiğini belirttikten sonra bir şeyde nâçar kalmanın ızdırar olduğunu zikretmektedir. Sığa-i meçhûl ile “uzturra”nın “nâçar kılındı çaresiz bırakıldı” demek olduğunu ifade ettikten sonra kelimenin nereden geldiğini, hangi babta kullanıldığını anlatmaktadır. Daha sonra “ızdırar” kelimesinin anlamını “Bir kuvve-i kâhire veya bir sebep-i mücbir ile makhûren bir fiili işlemeye mecbur olmaktır” şeklinde vermekte, bunu da üç vecihle îzah etmektedir. Birincisi; hariçten tehdid-i darb, katl ve emsaliyle mecbur olmaktır ki, yapılmaması durumunda helake sebep olur. Bu durumda muzdar kalan kişinin mesûliyeti yoktur. İkincisi;

¹⁰⁵ Ekin, *Kur'an'a göre İnançsızlık*, 18.

¹⁰⁶ Ekin, Yunus, “Dilsel-Etimolojik Anlamın Kur'an Çevirileri Açısından Konumu ve Sınırları”, *Kur'an Meâlleri Sempozyumu*, I, 126.

¹⁰⁷ 2/Bakara 173: “Kim mecbur kalırsa başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret miktarını geçmemek şartıyla bunlardan yemesinde günah yoktur”.

muzdar kalan kişinin kendisinde meydana gelen bir sebeple olur. Şiddetli açlık gibi ki; bu durumda murdar hayvan eti veya diğer bir haramın irtikâbından kaçınmak yine helake sebep olur. Bunun da mürtebib-i faili sorumlu değildir. Üçüncüsü; şehvetinin kendisine üstün çıkmasıyla hasıl olan ızdırardır ki, sahibi nefesine mağlup olarak zina yapmak veya içki içmek gibi bir haramı irtikâba cür'et eder. Bundan kaçınmak nûfûs-u beşeriyeye güç olmakla beraber helake neden olmadığından mürtekiyi sorumludur, tevbe etmesi ve af dilemesi gereklidir.¹⁰⁸

Sözgelimi “Yes’elûneke ‘ani’l enfâli kuli’l enfâlü lillâhi ve’r-rasûli”¹⁰⁹ âyetinde geçen “enfâl” kelimesinden muradın, Bedir’de alınan ganîmetler olduğunu zikretmiştir. Elif Efendi burada kelimenin içinde geçtiği âyetin nüzûl sebebini şöyle dile getirmektedir. “Hz. Peygamber’in ordusunda askerler arasında ihtilaf çıktı. Gençler bu savaşı kendilerinin kazandıklarını ve ganîmetlerin kendilerine ait olduğunu söylediler. İhtiyarlar ise kendileri sayesinde kazandıklarını söylediler. Nihayet Peygamber Efendimiz’e sordular. Bunun üzerine bu sûre-i celîle nâzil oldu”. İşte burada müellif âyetin nüzûl sebebini zikrederek ve buna dayanarak “enfâl” kelimesini, “harpte düşmandan alınan mallar” şeklinde açıklamıştır. Ayrıca “nefl” in çoğulu olan “enfâl”i, diğer ümmetlere helal olmadığı halde ümmet-i Muhammed’e Allah’ın ziyadeten helal kıldığını da belirtmiştir. Müellif “Ve vehebnâ lehû İshâka ve Ya’kûba nâfileten”¹¹⁰ âyet-i kerîmesinden yola çıkarak bu kelimenin mutlak ziyade manasına da kullanıldığını, nitekim farz ve vacip olan ibadetlere ziyadeten yapılan ibadetlere nâfile denilmesi, evlat üzerine ziyade evlat olduğu için toruna nâfile denilmesinin de bundan kaynaklandığını belirterek açıklamasını örneklemiştir. Daha sonra ise âyette geçen “nâfile” den murad-ı ilâhînin “Ya’kub” aleyhisselam olduğunu, çünkü İshak aleyhisselamın oğlu olduğunu söylemiştir. Yani müellifin ifadesiyle “İbrahim aleyhisselam Cenâb-ı Hak’tan bir oğul istemiş, Allah İshak’ı ihsan buyurmuş ve İshak’tan da ziyade nimet olarak Ya’kub’u ihsan buyurmuştur”¹¹¹.

Bir başka misal olarak zikredebileceğimiz; “İzâ nûdiye lişşalâti min yevmi’l-cum‘ati fes‘av ilâ zikrillâhi”¹¹² âyetindeki “İs‘av” kelimesini: “niyet ve ciddiyetle acele ediniz” diyerek

¹⁰⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 86-87.

¹⁰⁹ 8/Enfal 1: “Sana ganîmetlerin taksimini soruyorlar. De ki: Onun taksimi Allah’a ve Resulüne aittir”.

¹¹⁰ 21/Enbiya 72: “Ona ayrıca İshak’ı, üstelik bir de Yâkub’u ihsan ettik”.

¹¹¹ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 135-136

¹¹² 62/Cuma 9: “Ey iman edenler! Cuma namazına ezan ile çağırıldığınız zaman derhal Allah’ı zikretmeye (hutbe ve namaza) gidin”.

açıklamıştır. Koşmak manasına kullanılan “sa’y” kelimesinin bu âyette manayı luğavîsi üzerine olmadığını, çünkü âdâb-ı lâzimedden olan sekînet ve vakara münafî olduğunu söylemiştir. Bu nedenle Hz.Ömer’in de bu kelimeyi “İmqû” şeklinde tefsir ettiğini ve bir rivayete göre de bu şekilde okuduğunu ifade etmiştir¹¹³.

Yine Hac sûresinde geçen “Beyti’l ‘atîk”ın Mekke-i Mükerrreme’deki Beytullahi’l-Haram olduğunu söylemiş, daha sonra atîk şeklinde tavsîfinin nedenlerini açıklamaya çalışmıştır. Evvelen ve âhiren hiç bir kimse tarafından temellük edilemediği için “hür ve âzâd” manasına olan “itk”dan “atîk” vasfıyla tesmiye olunduğunu; rûy-i arzda olan binaların ilki olduğundan kadîm “eski” manasına “atîk” tesmiye olunduğunu ve Cenab-ı Hak Teâlâ Şanühû onun ziyaretçilerini, şirki terk ve tevhîdi kabul ile dîn-i Muhammedî üzerine vefat ettikleri halde diğer günahlarını mağfiretle cehennemden âzâd ettiği için “atîk” tesmiye olunduğunu da rivâyet etmiştir¹¹⁴.

Yine “Hâfîzû ‘ale’s-şalavâti ve’s-şalâti’l-vuşâtâ” ayetindeki “şalât” kelimesini açıklarken; bundan muradın ikindi namazı olduğunu ve bu namazın öğle ile akşam namazı arasındaki zamanın yarısından sonra kılınmasının farz olduğunu zikretmektedir. Daha sonra bu namazın “salâti’l-vustâ” şeklinde zikredilmesinin nedenini beş vakitte kılınan beş namazdan iki gece namazı olan akşam ve yatsı ile iki gündüz namazı olan sabah ve öğle namazı arasında kılınmasından dolayı olduğunu açıklar. Bu görüşü te’yid eden hadis ve sahabe sözlerinin olduğunu zikrettikten sonra “salât” kelimesinin Kur’an’da kaç vecih üzere kullanıldığı üzerinde durur. Müellif salât kelimesinin beş vecihte kullanıldığını söyleyerek bunları tek tek zikredip örneklendirir¹¹⁵. Bunlar;

1. Rükunlarıyla kılınan namaz demektir.
2. Cenab-ı Hak’tan terahhumdur. “Ülâike ‘aleyhim şalavâtün min rabbihim”¹¹⁶ ayetindeki gibi,
3. Dua demektir. “Ve şalli ‘aleyhim inne şalâteke sekenün lehüm”¹¹⁷ ayetindeki gibi,

¹¹³ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 75

¹¹⁴ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 204

¹¹⁵ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 590.

¹¹⁶ 2/Bakara 157: “İşte Rab’leri tarafından bol mağfiret ve rahmete mazhar olanlar onlardır”.

¹¹⁷ 9/Tevbe 103: “Onlar için dua da et. Çünkü senin onlar lehine duan, onlar için büyük bir huzur ve tatmin kaynağıdır”.

4. Meleklerden Müslümanlara istiğfar demektir. “Hüvellezî yuşallî ‘aleyküm ve melâiketühû”¹¹⁸ ayetindeki gibi,

5. Din demektir. “Yâ Şuaybu esalâtüke te’ müruke”¹¹⁹ ayetindeki gibidir.

Başka bir misalde; “Ve sebbih bi hamdi rabbike qable tulû‘i’ş-şemsi”¹²⁰ ayetinde geçen “eṭrâfe’n-nehâri” kelimesinin şerhinde “qable tulû‘i’ş-şemsi” kelimesi ile sabah namazının, “ve qable ğurûbihâ” ile ikindi namazının, “Ve min ânâi’l-leyli fesebbih” ile akşam ve yatsı namazının ve “eṭrafe’n-nehâri” ile öğle namazının kastedildiğini zikretmektedir. Daha sonra “Eṭraf”ın “ṭaraf”ın cem’i olduğunu “Canib, kenar, yan” manalarına kullanıldığını ifade edip, cisimlerde ve vakitlerde de kullanıldığını söylemektedir. Yine istiâre ile nesebde de kullanıldığını zikrettikten sonra bu âyet-i kerimedeki anlamı ile ilgili açıklamasına geçmektedir. Bu ayette “Eṭrâfe’n-nehâri”nin öğle namazı olduğunu çünkü ayetin başında sabah, ikindi, akşam ve yatsı namazlarının ta‘yin olunduğunu, geriye sadece “zühr” yani öğle namazının kaldığını ifade etmektedir. Kelamın buna delaletini ise şöyle açıklamaktadır; Öğle vakti şemsin zevaliyle girer, zevalin vakti ise günün ilk yarısının son tarafı ve ikinci yarısının ilk tarafıdır. İkisinin arası da zevaldir ki bunun hemen akabi öğle namazının vaktidir.¹²¹

Yine “Ḳâlû rabbenâ ğfirlenâ zünûbenâ ve isrâfenâ fi emrinâ”¹²² ayetindeki “İsrâfenâ” kelimesinin karşılığını “İfrâtenâ” şeklinde vermekte; “Ve lâ te’külûhâ isrâfen”¹²³ ayetinde ise bu kelimeyi “normal sınırları aşmak şeklinde” açıklamaktadır. Daha sonra kelimenin “serefe” lafzından “Ta‘ibe” babında “serife serefen” yani “cehile ve ğafele” anlamına geldiğini zikretmektedir. Ve “if‘al” babından “esrafe isrâfen” haddi tecavüz ve i‘tidalden meyl manasına olduğunu ifade etmektedir. Burada Râğıb’ın (Rh) Müfredat’ta “serefe”yi “İnsanın yaptığı her işte haddi tecavüzdür, infak hususunda istimali ekser ise de” şeklinde açıkladığını zikretmektedir. “Tekaddüm” manasına müsta‘mel “feraṭa” den “ifraṭ” kelimesinin, tekaddümde haddi tecavüz demek olduğu için “israf”ın “ifraṭ” ile tefsir

¹¹⁸ 33/Ahzab 43: “O’ dur ki sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için feyiz ve rahmet indirir, melaikesi de sizler için dua ederler”.

¹¹⁹ 11/Hud 87: “Şuayb! dediler, “atalarımızın taptıkları tanrılarımızı terketmeyi yahut mallarımız konusunda istediğimiz şekilde davranmamızı senin namazın, ibadetin mi emrediyor?”

¹²⁰ 20/Tâhâ 130: “Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbinin yüceliğini ilan et, O’na hamdet. Gecenin bazı vakitlerinde, gündüzün bazı taraflarında da O’na ibadet et ki Allah rızasına eresin”.

¹²¹ Bk. Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 88-89.

¹²² 3/Âli İmran 147: “Ey bizim kerîm Rabbimiz, günahlarımızı ve işlerimizdeki aşırılıklarımızı affet!”

¹²³ 4/Nisa 6: “Büyüyünce ellerine alacakları düşüncesiyle o malları israfla tüketmeyin”.

olunduğunu, lisanımızda “ileri gitmek” denildiğini ifade etmektedir. Sonuç olarak her nede olursa olsun, yani iyi kötü her ne işte olursa olsun ifrat ve mübalağa eden kimseye “ileri gitti ileri gidiyor” denildiğini söyleyerek açıklamalarını tamamlamaktadır.¹²⁴

Müellif, “Bedî‘ u’s-semâvâti ve’l-arđi”¹²⁵ kavlı kerîmini “Mübtedi‘ u’s-semavâti ve’l-arđi” yani “semavât ve zemîni bidâyeten örneksiz îcad edici” şeklinde açıkladıktan sonra “İbda‘” lafzının taklitsiz îcad ve ihdaş olduğunu zikretmektedir. Cenab-ı Hak’a ve Sani‘i Hakîm-i Kadîm’e isnad olununca âletsiz ve maddesiz ve zaman ve mekandan müstağnî olarak yaratmak, Cenab-ı Hak’tan ğayrıya vasıf olduğunda “muhteri‘” manasına, örneksiz yapmak anlamında olduğunu ifade eden Elif Efendi zikredilen ma‘nada “el-bedî‘”in Esmâü’l-Hüsnâdan olduğuna da burada değinmektedir. Kelimenin bir çok vechine burada değinen Elif Efendi “Bid‘ a” lafzının da bu kökten “muhtes” manasına olduğunu zikrederek “Bid‘ a”nın tanımını “Lisanı şer‘de kitab ve sünnet ve icmâ‘ı sahâbeden bir asla müstenid olmayan şey” şeklinde yapmaktadır. Ayrıca “Bid‘ a”nın, mel‘ûne, mekrûhe, mübâha ve hasene şeklinde dört kısım olduğunu da ifade etmektedir¹²⁶.

Elif Efendi “Ve min verâihim berzahun ilâ yevmi yüb‘ aşûn”¹²⁷ ayetinde geçen “Berzahun” kelimesini “hâcizün yaşuddehüm ‘ani’r-rücû‘i” şeklinde açıklayarak “Berzah”ın iki şey arasında vakı‘ olan hâciz ve fâsıl’a denildiğini zikretmektedir.. Binaenaleyh dünya ile âhret arasında olduğu için kabre berzah denildiğini, “berzah”ın ölüm vaktinden kıyâmete yani haşre kadar olan zaman olduğunu ve buna kabir âlemi veya “Âlem-i berzah” denildiğini belirtmektedir. Bu âlemde, insanların nefisleri için nimetler ve azabın olduğunu, lisan-ı şer‘ buna “na‘îm-i kabr” ve “azâb-ı kabr” denildiğini de söylemektedir. Daha sonra müellif kelimenin birçok kullanımına örnekler vererek açıklamalarına devam etmektedir. Kur‘ân-ı Kerim’de ise mutlak hâciz manasına varid olduğunu belirtmekte buna “Ve ce‘ale beynehümâ berzeħan”¹²⁸ ve “Meraca’l-baħreyni yelteķiyâni beynehümâ berzahun lâ

¹²⁴ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹²⁵ 2/Bakara 117: “O, gökleri ve yeri yoktan var edendir”.

¹²⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 176.

¹²⁷ 23/Mü’minûn 100: “Âhireti inkâr edenlerden birine ölüm gelip çatınca, işte o zaman: “Ya Rabbi!” der, “ne olur beni dünyaya geri gönderin, ta ki zayı ettiğim ömrümü telafi edip iyi işler yapayım.” Hayır, hayır! Bu onun söylediği mânasız bir sözdür. Çünkü dünyadan ayrılanların önünde, artık, diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır”.

¹²⁸ 25/Furkan 53: “Biri tatlı, susuzluğu giderici, öbürü tuzlu ve acı iki denizi salıveren, birbirine karışmadan akıtan; fakat aralarına bir engel, aşılmaz bir sınır koyan O’dur”.

yebğiyân”¹²⁹ âyetlerini şahit göstermektedir. Elif Efendi “berzah” diye isimlendirilen “hâciz”in maddî, manevî, hissî ve aklî boyutları olduğunu belirterek açıklamalarını sonlandırmaktadır.¹³⁰

Bütün bu misallerde müellifin ele aldığı kelimenin dînî ıstılahların anlamını tespit ederken, kelimeyi âyetle birlikte değerlendirdiğini, siyak ve sibâkı göz öünde bulundurduğunu, kelimenin içinde bulunduğu âyetin nüzûl sebebinin, Hz.Peygamber’den ve sahâbeden gelen rivâyetleri de değerlendirdiğini görmekteyiz. Elif Efendi bu bağlamda yaptığı bütün açıklamaları maksad-ı ilâhî’yi anlamak çerçevesinde yapmakta ve bu hedefe ulaşmak amacını gütmektedir.

2.2.4. Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsirinden İstifade Etmesi

Müellifin yönteminin önemli ayrıcalıklarından birisi de, eserinin bir Kur’an sözlüğü olmakla beraber tefsire benzemesidir. O eserinde, kelimeyi içinde geçtiği ayeti zikrederek açıklar. Böylece sadece sözkonusu kelimenin değil aynı zamanda ayetin de tefsirini yapmış olur. Bu sebeple onun yöntemi adına Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri önem arz etmektedir. Müellif açıklanan bir kelimenin Kur’ân-ı Kerim’de farklı âyetlerde, farklı manalarda kullanımlarına da değinmiştir. Yine Kur’ân’da aynı kelime kökünden türemiş farklı kalıplarda kullanımlar varsa bu kullanımları da manayı destekleyici birer unsur olarak kullanmıştır.

Sözgelimi; “Kâle innî câ’ ilûke linnâsi imâmen”¹³¹ ayetindeki “İmâmen” kelimesinin şerhinde, ayetin manasını kısaca “Dinde ve hayırlı hasletlerde seni nâsa muktedâ kılacağım dedi” şeklinde vermiş, bunu da kısaca “sana din ve âmal ve ahlak ve sünen-i hasenede ittiba’ ile ‘ulûm ve âdâb-ı ubûdiyeti senden aḥz edeler” şeklinde açıklamıştır. Daha sonra vermiş olduğu bu manaya şahit olarak Kur’an-ı Kerim’in “Vec’alnâ lil müttakîne imâmen”¹³², “Ve min ḡablihî kitâbi Mûsa İmâmen ve rahmeten”¹³³, “Yevme ned’û külle ünâsin bi imâmihim”¹³⁴ ayetlerini işaret etmektedir. İşte, bundan dolayı namaz kıldıran kişiye imam denildiğini insanların namazda ona uyması, ef’al ve harekâtını taklit etmesi

¹²⁹ 55/Rahman 20: “Fakat aralarında bir engel bulunduğundan, birbirinin sınırını aşmazlar”.

¹³⁰ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 178-179.

¹³¹ 2/Bakara 124: “ ‘Seni insanlara başkan (İmam) yapacağım’ dedi”.

¹³² 25/Furkan 74: “Bizi müttakilere önder eyle!”

¹³³ 11/Hûd 17: “Daha önce de rehber ve rahmet olarak gönderilmiş Mûsâ’nın kitabı ile tasdik edilen kimse”.

¹³⁴ 17/İsra 71: “Gün gelecek, her sınıftan insanları, tâbi oldukları önderlerine nisbet ederek çağıracağız”.

gerektiğini söylemektedir. Daha sonra “tarîk” yani yola da imam denildiğini “Ve innehümâ lebi imâmin mübîn”¹³⁵ yani “ikisi de (eyke ve medyen) açık bir yol üzerindedir” ayetini şahit göstererek zikretmektedir. Yine kitab manasına kullanıldığını “Ve külle şey’in aḥşaynâhü fî imâmin mübîn”¹³⁶ ayetini şahit göstererek zikretmekte buradaki “imâmin mübîn”den muradın “levh-i mahfuz” olduğunu ifade etmektedir. “Yevme ned’û külle ünâsin bi imamihim”¹³⁷ kavî-i kerîminin de “bi kitabihim” şeklinde tefsir olunduğunu söyleyerek bunu desteklemektedir. Sonuç olarak müellif bu ayetlere dayanarak iktidâ ve ittiba^c edilen şeye “İmam” denilebileceğini ifade etmektedir¹³⁸.

Genel olarak ise imam kelimesi bir topluluğun, haklı olsun, haksız olsun, kendisine yönelip iktidâ ettikleri, etrafına toplanıp kendisine uydukları kimse demektir. Bu manada imam, önder, rehber, lider, halife, ordu kumandanı gibi manalara gelmektedir. Tabii ki ilk akla gelen öncüler hak yolun öncüleri peygamberlerdir. Bununla birlikte insanlara kötülük ve şerde öncülük ve rehberlik edenler de Kur’an’da aynı kelime ile yer almaktadır. İmam kelimesi kitap manasına da gelmektedir, çünkü kitap da insanlara öncülük eder ve onlara yol gösterir. Ayrıca yol manasına da gelmektedir, çünkü kök manasıyla ilgili olarak, kendisine yönelinip tâbi olduğu içindir.¹³⁹

Kur’ân’da birçok yerde geçen “âyâtün” kelimesini açıklarken Elif Efendi; kelimenin lugat anlamının “alâmet” olduğunu zikrettikten sonra, bu kelimenin değişik anlamlarda kullanımlarına değinmektedir. Bu kelimenin “Kur’ân’ın âyetleri, cemaat, cemaatü’l-hurûf ve Kur’ân’da bir hüküm üzerine delalet eden her bir cümle” anlamlarında kullanıldığını ifade etmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de ise “âyet” kelimesinin, acîbe, mu‘cize, delil, şâhit, azap, yüksek ve sağlam bina manalarına varid olduğunu söylemektedir. Bundan sonra Kur’ân’dan örnekler vererek bu açıklamaları delillendirmektedir. Örneğin; “Tilke âyâtü’l-Ḳur’ân ve Kitâbün Mübîn”¹⁴⁰ âyetinde “Kur’ân’ın âyetleri” manasına; “Ḳale rabbi’c’ allî âyeh”¹⁴¹ âyetinde “alâmet” manasına; “linuriyehû min âyâtina”¹⁴² âyetinde “kudretimizin

¹³⁵ 15/Hicr 79: “Bu her iki şehir harabesi de uğrak bir yol üzerindedir”.

¹³⁶ 36/Yasin 12: “Velhasıl her bir şeyi, apaçık bir kitap’ta sayıp döken Biz’iz”.

¹³⁷ 17/İsra 71: “Gün gelecek, her sınıftan insanları, tâbi oldukları önderlerine nisbet ederek çağıracağız”.

¹³⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 130-131.

¹³⁹ Ulutürk, Veli, “Kur’an’da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Manaları”, *Diyanet Dergisi*, c. 33, sy. 3, 1997, s.41-44.

¹⁴⁰ 27/Neml 1: “Şunlar Kur’ân’ın ve gerçekleri açıklayan kitabın âyetleridir”.

¹⁴¹ 3/Âli İmran 41: “O: “Ya Rabbî, bana oğlum olacağına dair bir alâmet bildirir misin?” dedi”.

¹⁴² 17/İsrâ 1: “Kendisine bazı delillerimizi gösterelim diye”.

acîbeleri” manasına; “fihî âyâtün beyyinâtün maķâm-u İbrahîm”¹⁴³ âyetinde “açık ve acîb alâmetler” manasına; “ve mâ kâne li rasûlin en ye’tiye bi âyetin illa bi iznillah”¹⁴⁴ âyetinde mu’cize manasına; “inne âyete mülkihî en ye’tiyekümü’t-tâbût”¹⁴⁵ âyetinde “üzerinizdeki saltanatının ve hakimiyetinin bir delili” manasına; “etebnûne bi külli rîĝin âyeten”¹⁴⁶ âyetinde “muhkem ve yüksek bina” manasına; “ve ma nürîhim min âyetin illâ hiye ekberün min uĥtîhâ”¹⁴⁷ âyetinde “işaret, mu’cize, alâmet” manasına kullanıldığını ifade etmektedir. Bu misalden anlaşılacağı üzere müellif hemen hemen verdiği her mananın Kur’ân’da kullanılmasını vererek bir madde başlığı içinde sadece kelimenin anlamını vermekle kalmayıp, Kur’ân’ın Kur’an’la tefsîrinin en güzel örneklerini bize sunmaktadır¹⁴⁸.

Yine “Ve berran bi vâlideyi”¹⁴⁹ ve “Ve berran bi vâlideti”¹⁵⁰ âyetlerinde geçen “berr” kelimesinin şerhinde; “muĥsinen” yani “ihsan ve iyilik edici yani itaat ve hüsn-ü hizmetle hoşnut ve râzı edici” anlamında açıklama yaptıktan sonra kelimenin kökü ile ilgili bilgiler vermektedir. Bu kelimenin aslen “baĥr” ın tersi olan “berr” lafzından olduğunu, lisanımızda da “deniz”in mukabilinde “kara” denildiğini söylemiştir. Bunların anlamında vüs’at olduğu için “te vessü” tasavvur edilerek “hayırlı iş”te de tevessü’ mânasına bâ’nın kesriyle “berr” lafzının isti’mal olduğunu ifade etmiştir. Âyetin anlamını “hüsn-ü itâatta ve rahmet ve şefkatle hizmetinde onlar tevessü’ etti geniş bulundu” şeklinde vermiştir. Daha sonra Kur’ân’dan örnekler getirerek farklı anlamlarını da açıklamaktadır. Örneğin “İnnehû hüve’l-berru’r-raĥîm”¹⁵¹ âyetinde olduğu gibi Cenab-ı Hakk’a nisbet edildiğini ve Esmâ-i Hüсна’dan biri olduğunu, bu şekilde anlamının “Dünya ve ahirette in’am ve ihsan ve i’tâ, sevab, ‘afv, maĝfîret-i zünûb, setr-i kâbîĥ ve ‘uyûbda vasi’” demek olduğunu; “Lâ yenhâkümü’llahü ‘anillezîne lem yuĥâtilûküm fi’d-dîni ve lem yuĥricûküm min diyâriküm en teberrûhüm”¹⁵² âyetinde de, mutlak hayır ve iyilik manasına geldiğini zikretmektedir¹⁵³.

¹⁴³ 3/ Âli İmran 97: “Orada apaçık alametler ve deliller, İbrâhimin makamı vardır”.

¹⁴⁴ 13/ Ra’d 38: “Allah’ın izni olmadıkça, hiçbir resul mücize gösteremezdi”.

¹⁴⁵ 2/ Bakara 248: “Onun hükümdarlığının alâmeti, size bir sandığın gelmesidir”.

¹⁴⁶ 26/ Şuarâ 128: “Siz her yol üzerinde, gelip geçenleri şaşırtmak için bir alamet yapıp saçma sapan şeylerle mi uğraşırsınız?”

¹⁴⁷ 43/ Zuhuruf 48: “Onlara hep birbirinden büyük mücizeler gösterdik”.

¹⁴⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁴⁹ 19/Meryem 14: “Anne ve babasına iyi davranan hayırlı bir evlattı”.

¹⁵⁰ 19/Meryem 32: “Anneme saygılı, hayırlı evlat kılıp, asla zorba, bedbaht ve hayırsız biri yapmadı”

¹⁵¹ 52/Tûr 28: “Gerçekten O, berr’dır, rahîmdir (hayırların kaynağıdır, merhamet ve ihsanı boldur)”.

¹⁵² 60/Mümtehine 8: “Dininizden ötürü sizinle savaşmayan, sizi yerinizden, yurdunuzdan etmeyen kâfirlere gelince, Allah sizi, onlara iyilik etmeden, adalet ve insaf gözetmeden menetmez”.

¹⁵³ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 180-181.

Kur'an-ı Kerim'de “Ve lâ ta‘sev fi'l-arđi müfsidîne bakıyyetullâhi hayrun leküm”¹⁵⁴ ayetinde geçen “Bakıyyetullah” kelimesinin şerhinde, manayı kısaca “kîle ve mîzanı tam tutup hakkı îfadan sonra Allah'ın size helal olarak ibkâ ettiği, sizin için hayırlıdır” şeklinde verdikten sonra, bu âyetteki “bakıyyetullah” kelime-i kerimesinin kendisiyle vechu'llah kasd olunan her bir amel-i ubudiyet ile de tefsir olunduğunu zikretmiştir. “Ve'l-bâkıyâtü'ş-şâlihâtü hayrun”¹⁵⁵ ve “Ve mâ ‘indallâhi hayrun ve ebkâ”¹⁵⁶ nass-ı celilerinin bu manaya delalet ettiğine işaret etmiştir. Bu suretteki “bakıyyetullah” kelimesinin “insanın amellerinden kendisi için bâkî kalan sevâbı” demek olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra “bakıyye” kelimesinin “Felev lâ kâne mine'l-ğurûni min şabliküm ülü bakıyyetin”¹⁵⁷ kavli-i keriminde “ashab-ı temyîz ve akıl ve ehl-i şâat ve hayır” manasına, haslet-i memdûha sahibi demek olduğunu zikretmiştir¹⁵⁸.

Başka bir misalde; “Kul innemâ ene beşerun mişlüküm”¹⁵⁹ ayetindeki “beşerun” kelimesini açıklarken, kelimenin lügavî anlamının “insan” olduğunu ve bu kelimenin kökünün “zâhir-i cild” demek olan “beşerah”tan geldiğini zikretmektedir. İnsana “beşer” denilmesinin nedeninin ise cildi, yani derisi, zâhir, yani hayvanat-ı sâire gibi tüylü olmayıp derisi görünür olmasından kaynaklandığını ifade etmektedir. Müjdelemek manasına olan ve bâ'nın dammı ve kesriyle de telaffuz edilen “bişârah” ve “büşârah”ın da “beşerah”dan geldiğini, “İstif'âl”den “istibşar”ın mesrûr, şâduman olmak, sevinmek manasına olduğunu, bir işe bizzat tevellî etmek yanaşmak manasına olan “mübâşere” kelimesinin de bu kökten olduğunu ve “mübâşere”nin mülamese-i nisâ ve cima'dan da kinâyeye olduğunu zikretmektedir. Daha sonra vermiş olduğu bu manaları, “Fe'l âne bâşirûhünne”¹⁶⁰, “Ve izâ büşşira ehadühüm bi'l-ünşâ zalle vechühû müsvedden ve hüve kezîmün yetevârâ mine'l

¹⁵⁴ 11/Hud 85-86: “Ve ülkede müfsitlik ederek fenalık yapmayın. Eğer mümin iseniz, Allah'ın helâlinden bıraktığı kâr, sizin için daha hayırlıdır”.

¹⁵⁵ 18/Kehf 46: “Ama baki kalacak yararlı işler ise Rabbinin katında, hem mükâfat yönünden, hem de ümit bağlamak bakımından daha hayırlıdır”.

¹⁵⁶ 28/Kasas 60: “Allah'ın size sakladığı âhiret mükâfatı ise daha hayırlı, daha devamlıdır”.

¹⁵⁷ 11/Hud 116: “Sizden önceki nesillerde, dünyada fesat ve düzensizliği mendedecek, böylece onları helâk olmaktan koruyacak idrâk ve fazilet sahipleri bulunmalı değil miydi?”

¹⁵⁸ Bk. Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 193-194.

¹⁵⁹ 18/Kehf 110: De ki: “Ben sadece sizin gibi bir insanım”.

¹⁶⁰ 2/Bakara 187: “Artık bundan böyle onlara yaklaşıp Allah'ın sizin için takdir buyurduğu neslin arayışı içinde olun”.

ğavmi min s in m  büşşira bih ”¹⁶¹, “Febeşşirh m bi ‘azabin el m”¹⁶² ayetlerini zikrederek  rneklendirmektedir¹⁶³.

Bir başka misalde Elif Efendi “Ke zer‘in eħrace şaş’ah  fe  zerah ”¹⁶⁴  yetinde geçen “ zerah ” kelimesine “onu kuvvetlendirdi ve yardımcı oldu” şeklinde mana vermektedir. Daha sonra kelimenin kuvvet manasına olan “ezr” kökünden if‘al babından olduğunu zikretmiş, ve bu şekilde kuvve-i şed de, i‘ ne ve takviye manalarında isti‘mal bulunduğunu ifade ettikten sonra bu manaya, “ şd d bih  ve ezr ”  yetini delil olarak göstermiş ve bu ayetin m nasını “arkamı, sırtımı kuvvetlendir” şeklinde vermiřtir¹⁶⁵.

Burada zikrettiğimiz örnekler ışığında anlıyoruz ki; Elif Efendi eserinde Kur’an’ın Kur’an’la tefsirine büyük önem göstermiş ve Kur’an’ı, açıklamalarında ana kaynak olarak kullanmıştır. Bunu yaparken aynı zamanda bir kelimenin madde başlığı altında o kelimenin Kur’an’daki farklı türevlerinin de anlamlarını vermiştir. Kelimelerin karşılığını bir kelime veya cümle ile vermek yerine bu şekilde geniş açıklamalarda bulunması eserin içeriğini daha da zenginleştirmiştir.

2.2.5. Sünnetten Faydalanması

Elif Efendi Kur’an kelimelerinin açıklanmasında hadislere de başvurmuş, hadisleri kelimeleri anlamada bir işaret ve delil olarak kullanmıştır. Müellif eserinde zikrettiği hadisleri bazen es-Sicist ni’nin *Nüzhetü’l-Kul b* isimli eserindeki açıklamalarından aynen almış bazen de İbnü’l-Es r’in *en-Nih ye*’sinden yararlanarak kullanmıştır.

Sözgelimi; “Elem tera enn  erselne’ř-şey  tne ‘ale’l-k fir ne te zz h m ezz ”¹⁶⁶  yetinde geçen “ezz ” kelimesinin şerhinde; kelime manasını “onları heyecanlandır n, tahrik eden ve kışkırtan” şeklinde vermiştir. İstişare ile tencere ve kazan kaynamasından ortaya çıkan sad  anlamında olduğunu zikredip buna şem il-i Nebeviye hadislerinden şu had si şahit olarak göstermektedir. “K ne yuşall  fi cevfih  ez z n ke ez zi’l mirceli” (s.a.v). Yani “Ras l-i Ekrem efendimiz namaz kılardı, halbuki der n-i sine-i saadetlerinde kazan kaynamasından

¹⁶¹ 16/Nahl 58-59: “Onlardan birine bir kızının dünyaya geldiği m jdelenince, öfkesinden ve üzüntüsünden, yüzü mosmor kesilir. M jdelendiği bu kötü haberin etkisiyle utanıp eşinden dostundan saklanmaya çalışır”.

¹⁶² 3/ li İmran 21: “Can yakıcı bir ceza ile müjdele!”

¹⁶³ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 184-185.

¹⁶⁴ 48/Fetih 29: “ yle bir ekin ki filizini çıkarmış, sonra da onu kuvvetlendirmiş”.

¹⁶⁵ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶⁶ 19/Meryem 83: “Görmüyor musun ki Biz k firlere şeytanları musallat ediyoruz, onları oynatıp duruyorlar”.

ortaya çıkan sadâ gibi bir sadâ vardır”. İşte bu örnekte müellif verdiği manayı desteklemek maksadıyla bir hadis-i şerifle istişhad etmiştir¹⁶⁷.

Yine” Ezilletin ‘ale’l-mü’minîne e‘izzetin ‘ale’l-kâfirîn”¹⁶⁸ ayetindeki “E‘izzetin” kelimesini açıklarken; ayetin anlamını “kafirler üzerine izzet ve karşı koyma konusunda muâriz, mücadelede ğalib ve onların saldırılarına karşı koymada şiddetlidirler” anlamında açıklamasını yapmaktadır. Daha sonra kelimenin kuvvet ve ğalebe manalarında olduğunu ifade etmektedir. Cenab-ı Hakk’a ve rasûlüne ve mü’minlere taalluk eden izzetin ise izzet-i hakîkiye olduğunu söyleyen müellif, bazen izzetle zemm murad olunduğunu, bu tür izzetin ise taannüd ve tekebbürden ortaya çıktığı için zilletin ta kendisi olduğunu zikretmektedir. Daha sonra bu görüşünü Hz.Peygamber’in “Küllü ‘izzin leyse billâhi fe hüve züllün” hadîsiyle delillendirmektedir. Bu türden izzet sahiplerine cehennemde “Zük inneke ente’l-‘azîzü’l-kerîm”¹⁶⁹, yani “kendi zannınca azîz ve kerîm idin, tat şimdi elim azâbı” hitabıyla seslenileceğini söylemektedir¹⁷⁰.

Yine Kur’an-ı Kerim’in bir çok yerinde zikredilen “Ümmetün” kelimesini açıklarken; bu kelimenin sekiz vecihle zikredildiğini söylemekte ve bu vecihleri sıralamaktadır. Bunlardan yedincisini “Zatına mahsus bir dinle tedeyyün ederek teferrüd eden kimseye denir” şeklinde ifade ederek, Hz.Peygamber’in “Yüb‘aşü Zeydi’bn-i ‘Amrin ve’bni Nufeylin ümmeten vahdehû” hadîsini buna şahit getirmektedir¹⁷¹.

Başka bir misalde; “Fe kâle innî aħbebtü ħubbe’l ħayri an zikri rabbî”¹⁷² ayetindeki “aħbebtü” kelimesini açıklarken ayetin anlamını “eradtü ve zeccaħtü ħubbe’l ħayli” yani “Ben atların muhabbetini irade ve ihtiyar ettim tercih ettim rabbimin zikrinden, atlara meyl ve rağbetle rabbimin zikrinden meşğul oldum” şeklinde vermektedir. “Ĥayl” yani “at” cinsine “ħayr” tesmiyesinin menfaat ve faydalarının çokluğundan dolayı olduğunu söyleyen

¹⁶⁷ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 59-60.

¹⁶⁸ 5/Maide 54: “Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorludurlar”.

¹⁶⁹ 44/Duhan 49: “Tat bakalım! Hani üstündün, kudretliydin, asildin!”

¹⁷⁰ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁷¹ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 128-129.

¹⁷² 38/Sâd 32: “Onlarla ilgilenip “Ben Rabbimi hatırlattıkları için güzel şeyleri severim” dedi”.

Elif Efendi burada Hz.Peygamber'in "El-ḥayru ma' ḳûdün binevâşi'l-ḥayli"¹⁷³ hadîsi ile bunu açıklamaktadır¹⁷⁴.

Yine "İştana' tüke li nefsi izheb ente ve eḥûke bi âyâtî"¹⁷⁵ ayetindeki "İştana' tüke" kelimesini "İhtertüke" yani "seni nefsim için ihtiyar ve ıstıfâ ettim ve tevdî' i nübüvvet ve risaletim için benî isrâilden seni seçtim, ayırdım" demek olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra kelime ilgili lugavî izahlarda bulunarak açıklamasını devam ettirmektedir. Elif Efendi "Şun' bir işi iyi yapmak ve dikkat ve i' tinâ-i tamla işlemektir, "Fi'l"den hasdır, çünkü fi'l mutlakan işlemektir. Binaenaleyh her "şun'" fi'ldir, lakin her "fi'l" "şun'" değildir. Sun' insandan başka bir şeye nisbet olunamaz, fi'l ise her hayvana belki her şeye isnad olunur" dedikten sonra Hz. Peygamber'in "Ya Ebâ Umeyr mâ fe'ale'n-nefir" hadîs-i şerifini buna misal olarak zikretmektedir. Bu tabirin aslında Arabın "sana' a'l ferese" kavlinden geldiğini, "tumar, ḡidâ ve terbiye hususunda ata iyi baktı" demek olduğunu da beyan etmektedir¹⁷⁶.

Bir başka örnekte, "Ḍuribet 'aleyhimü'z-zilletü ve'l-meskenetü ve bâû bi ḡaḏabin minallâhi"¹⁷⁷ ayetindeki "Bâû" kelimesinin açıklamasında, "Allah'ın ḡazâbıyla rücu' ettiler" şeklinde mana vermektedir. Bazı müelliflerin bu lafzın daima şer' de isti' mal olduğuna dair görüşlerini beyan ettikten sonra aslında bu kelimenin hem şer hem de hayr' da isti' mal olduğunu söylemektedir. Ve Hz. Peygamber'den rivayet olunan meşhur "Seyyidü'l-İstiḡfar" da geçen "Ebûü leke bini' metike aleyye ve ebûü bi zenbî" ifadesinin, bu kelimenin iki vecihle de isti' mâline zâhir bir delil olduğunu ifade etmektedir¹⁷⁸.

2.2.6. Sahabe ve Tabiîn Kavlinden Faydalanması

Kelimelelerin şerhinde zaman zaman sahabeden rivâyetler de zikreden müellif, beyan ettiği görüşlerden hangisini tercih ettiğine, bu rivâyetleri delil göstererek işaret etmektedir. Bu da hem eserin içeriğini zenginleştirmekte hem de Elif Efendi'nin eserinde İslam dîninin kaynaklarını en iyi şekilde kullandığını göstermektedir.

¹⁷³ "Atların alınlarına kıyamet gününe kadar hayır düğümlenmiştir". Bu hadis Sahîh-i Müslim, 33/Kitâbu'l-İmâre, 26.Bab'ta zikredilmiştir.

¹⁷⁴ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁷⁵ 20/Taha 41-42: "Seni Ben seçip Peygamberliğime hazırladım. Haydi kardeşinle birlikte âyetlerimle gidiniz, sakın Beni anmakta gevşeklik göstermeyiniz!"

¹⁷⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁷⁷ 2/Bakara 61: "Üzerlerine horluk ve yoksulluk damgası basıldı ve neticede Allah'tan bir gazaba uğradılar".

¹⁷⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 166.

Örneğin, “Uḥillet leküm behîmetü’l en‘âmi”¹⁷⁹ âyetinde geçen “behîme” kelimesini açıklarken; bundan kasdın, deve, sığır ve koyun cinsleri olduğunu ve bunların kesilip temizlenmesinden sonra yenmesinin helal kılındığını bildiren bir âyet olduğunu ifade etmektedir. Elif Efendi “Behîme” nin aslen “katı, sert taş” anlamında olduğunu, hayvanlar dışındaki akli olmayan ve konuşmayan varlıklar için kullanıldığını, bunun için âkıl ve nâtık olmayan hayvanın buna teşbîhen “behîme” tesmiye olduğunu söylemektedir. Bu âyette “behîme”nin “en‘âm”a izâfeti olduğu gibi bir de hazf- i muzâf olduğunu, yani takdîr-i kelamın “Uḥillet leküm eklü behîmetin mine’l-en‘âmi” suretinde olduğunu zikretmektedir. Ve “behîmetü’l-en‘âm” dan muradın “zıbâ ve humur-u vahşî ve bakar-ı vahşî”¹⁸⁰ olduğunu söylemektedir. İzafetin ise teşbih için olup, ma’nanın “O safta en‘âma benzeyen behîme” demek olduğunu söyledikten sonra İbn Abbas’tan (r.a) rivâyet olunan “Ruḥḥîsat leküm şaydu’l beriyyeti mislü baqarı’l-vahşî ve ḥumuru’l vahşî ve zıbâ”¹⁸¹ ta’birinin bunu te’yid ettiğini ifade etmektedir¹⁸².

Sözgelimi “İnnî erânî e‘şiru ḥamrâ”¹⁸³ âyetinde geçen “e‘şiru” kelimesinin şerhinde, kelime manasını “şarap (ḥamr) çıkarıyorum” şeklinde verdikten sonra hamr ile ‘ineb yani üzümün aynı anlamda da kullanıldığını ifade etmektedir. Burada Mu’temir b. Süleyman’dan¹⁸⁴ rivâyet edilen bir diyalogu bu sözüne şahit göstermektedir. Buna göre; Mutemir b. Süleyman anlatıyor: “Bir a‘râbiye mülâkî oldum. Yanında “‘ineb” vardı. Yanındaki nedir diye sordum, “ḥamr” dedi”. Müellif bu rivayetten yola çıkarak üzüme hamr da denildiği sonucuna varmaktadır¹⁸⁵.

Yine Kur’ân’da bir çok yerde geçen “Âli fir‘avne” kelimesini açıklarken; kelime manasını “kavim ve ehil” olarak vermekte, âyetteki manasını ise “firavunun tabeası ve onun diniyle mütedeyyin olanlar” olarak vermektedir. Daha sonra müellif “Âl” kelimesinin aslının “Ehl” olduğu fakat ibdal dâhil olduğu için “Âl” şekline geldiğini ve “Âl” kelimesinin tasğîrinde elifin ibdal olunan Yâ’ ya avdet ederek “üheyl” denildiğini bazı lügat imamlarından rivâyetle zikretmektedir. Bundan sonra ise “Âl” kelimesinin “bir şahsın ehline yakınlığı”

¹⁷⁹ 5/Maide 1: “Davarların eti size helâl edilmiştir”.

¹⁸⁰ Zıbâ, geyik ve ceylan, humur-u vahşî ise yaban eşiği anlamına gelmektedir.

¹⁸¹ Anlamı; “Size, bakar-ı vahşî, humur-u vahşî ve zıbâ gibi kara hayvanlarının avlanmasına izin verildi”.

¹⁸² Bk. Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 200-201.

¹⁸³ 12/Yusuf 36: “Ben rüyamda, kendimi şarap yapmak için üzüm sıkarken gördüm”.

¹⁸⁴ Mu’temir b. Süleyman (v.187 / 803) muhaddis tabîlerdendir. Basra’nın önde gelen âlimlerinden biri olup rivayetleri Kütüb-i Sitte’de yer almıştır. Bk. Kandemir, M. Yaşar, “Mu’temir b. Süleyman”, *DİA*, XXXI, 390

¹⁸⁵ Bk. Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 93-94.

veya “ehl-i beytine ve etbâsına” denildiğini ifade etmiştir. Burada “İstırad” diyerek bir açıklama yapmış ve “Âli’n-Nebi” teriminin anlamını “akarib-i tâhırası” şeklinde vermiştir. Ve havass-ı ümmete “Âl” denildiğini, âvâm-ı müminîne ise ümmet denildiğini ifade etmiştir. Her bir âli nebinin ümmet olduğunu, lakin her ümmetin âl olmadığını ifade ettikten sonra İmam Cafer-i Sadık (r.a) hazretlerinin şu diyalogunu zikretmektedir. İmam Cafer’e “İnsanlar müslümanların cümlesine Âl-i nebidir diyorlar” denildiğinde “hem yalan söylediler ve hem de doğru söylediler” buyurur. Bu kelamın manasından sual olunduğunda da ; “Ümmet kâffeten Âl-i nebidir dediklerinde yalan söylediler. Fakat şerâit-i şeriat-ı Muhammediyye ile kaim olduklarında “âli nebidirler” sözüyle doğruyu söylemiş oldular” buyurdu. Bu rivâyetle “Âl” kelimesinin ümmetin tamamı için, ancak Hz.Peygamber’in şeriatı ile kâim olduklarında kullanılabileceğini ifade etmektedir¹⁸⁶.

“Hüvel-Evvelü ve’l-Âhıru ve’z-Zâhiru ve’l-Bâtını”¹⁸⁷ âyetindeki Cenab-ı Hakk’ın “el-Âhır” ismini açıklarken sürekli birlikte kullanıldığı ve vird haline geldiği için âyette geçen diğer esma-i hüsnâyı da şerh ve tefsir etmiştir. Burada Abdullah ibn-i Abbas (r.a)’dan “ ‘Hüve’l Evvelü’ O Allah’ı Azimüşşân her şeyden mukaddem ve yek ibtidâ-i evveldir. Zira ancak Allah var eder ve hiçbir şey mevcut değildi. ‘El-Âhır’ her bir şeyin fenâsından sonra Allah Teâlâ bila intiha âhırdır. Her şey fena bulur, O baki kalır. ‘ez-Zâhir’ AllahTeâlâ her şey üzerine ğalip ve her şeyden ‘âli ve berîdir. ‘El-Bâtın’her bir şeyi ‘âlimdir” rivâyetini zikretmektedir¹⁸⁸.

Yine “Ve mine’l-leyle fe sebbihhü ve edbâra’s-sücûd”¹⁸⁹ ve “Ve minelleyle fe sebbihhü ve idbâra’n-nücûm”¹⁹⁰ ayetlerindeki “edbâra” ve “idbâra” kelimelerini açıklarken kelimenin lugat manasını “âhırinde” yani “sonunda” şeklinde vermektedir. Daha sonra ise bu ayetlerdeki anlamlarına değinerek Hz.Ali’den (r.a) bir rivayet zikretmektedir. Buna göre “idbâra’s-sücûd”un akşam namazından sonra kılınan iki rekat namaz ve “idbâra’n-nücûm”un ise sabah namazından önce kılınan iki rekat namaz olduğunu zikretmektedir. Daha sonra kelimenin bu şekilde tefsîrinde icma^c olduğunu da belirtmektedir¹⁹¹.

¹⁸⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 8-9.

¹⁸⁷ 57/Hadîd 3: “Evvel O’dur, Âhır O. Zahir O’dur, Batın O!”

¹⁸⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 16-17.

¹⁸⁹ 50/Kaf 40: “Geceleyin de, secdelerin peşinden de Ona ibadet et”.

¹⁹⁰ 52/Tûr 49: “Geceleyin de, gecenin sonunda yıldızların batışının ardından da O’na ibadet edip tenzih et”.

¹⁹¹ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 42-43.

Elif Efendi “Ve Meryeme’bnete ‘îmranelletî eḥṣanet fercehâ”¹⁹² ayetindeki “eḥṣanet” kelimesini “hafezathü” yani “Hazret-i Meryem aleyhesselam nefsinin ihsan-ı küllî ile hıfz etti, yani haramdan ve helalden, ricalden hiç kimse ona mukarenet ve temas etmedi” şeklinde açıklamaktadır. Daha sonra İbn Abbas’ın “eḥṣanet fercehâ” lafzını “hafızat ceybe dir‘iha” ibaresiyle tefsir ettiğini ve “Ve nefahnâ fihi min rûhinâ”¹⁹³ kavlindeki zamiri de ceybe irca‘ ile “fî ceybin dir‘ihâ” şeklinde açıkladığını ifade etmektedir. İbn Abbas’ın kullandığı “Ceybin dir‘in” tabirinin elbisenin yakası anlamına geldiğini de zikretmektedir¹⁹⁴.

Müellif, “Ġayri üli’l-irbeti mine’r-ricâlî”¹⁹⁵ ayetindeki “irbeti” lafzını şerh ederken ilk açıklamasını “kadına ihtiyaç sahibi kimse” şeklinde yapmaktadır. Daha sonra bunun genel olarak “ihtiyaç” anlamında kullanıldığını zikredip, Râgıb el-İsfehânî’nin kelimenin bu ayetteki manası için “nikâha hacetten kinâyettir” sözünü nakletmektedir. Bu açıklamaları yaptıktan sonra ise Said bin Cübeyr’in (r.a) “ġayru üli’l irbeti mine’r-ricâl” ayetinden muradın “ma‘ tûh” yani bunamış kimse olduğu şeklindeki sözünü zikretmektedir¹⁹⁶.

Elif Efendi’nin Kur’an kelimelerini açıklarken zikrettiği bu rivayetlerden, tefsir ve lügat ilmine dair çok geniş birikime ve vukûfiyete sahip olduğu, sahabe ve tâbiin kavline gereken önemi verdiği, açıklamalarında bunlara yer yer müracaat ettiği anlaşılmaktadır.

2.2.7. Kıraat Farklılıklarına Dair Açıklamaları

Elif Efendi Kur’an kelimelerini açıklarken yer yer kıraat farklılıklarına da değinmiştir. Bu manada uzun açıklamalarda bulunmamakla birlikte, bazen kelimelerin kıraat farklılıkları sonucunda değişen anlamlarını vermiş, bazen de sadece kıraat farklılıklarını zikredip anlamlarına değinmemiştir. Burada birkaç örnekle bunu inceleyecemeye çalışacağız.

Sözgelimi, “Fe’zenû bi harbin minallâhi ve rasûlihi”¹⁹⁷ ayetindeki “Fe’zenû” kelimesini açıklarken, öncelikle bu ifadenin “İ‘lemû zâlike”, yani “me’mur olduğunuz şeyi işlemez iseniz, bunun Allah ve Rasulü canibinden size harb olduğunu biliniz ve işitiniz ve ondan ötürü istimâ‘a hazır olunuz” demek olduğunu zikretmektedir. Daha sonra ise bu kelimenin

¹⁹² 66/Tahrîm 12: “Bir de İmran’ın kızı Meryem’i misal getirir. Meryem, iffet ve namusunu korudu”.

¹⁹³ 66/Tahrîm 12: “Biz ona ruhumuzdan üfledik”.

¹⁹⁴ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁹⁵ 24/Nur 31: “Erkeklikten kesilip kadınlara ihtiyaç duymayan hizmetçiler”.

¹⁹⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 55-56.

¹⁹⁷ 2/Bakara 279: “Eğer böyle yapmazsanız Allah ve Resulü tarafından size savaş açıldığını biliniz”.

hemzenin meddiyle “Fâzinû” şeklindeki kıraatına göre “E‘ limû ğayraküm bi zâlîke”, yani “Allah ve rasûlüne karşı muharip olduğunuzu diğerlerine i‘ lam ve i‘ lan ediniz” anlamına geldiğini belirtmektedir. Daha sonra ise kelimenin if‘ al bâbında “Âzene-Yûzinu-Îzânen” den sîğa-i emir olduğunu, “Ezan” ve “müezzin” kelimelerinin de bu kelimenin türevleri olduğunu zikrederek açıklamalarını tamamlamaktadır¹⁹⁸.

Yine Kur’an’da birçok ayette geçen “ümme” kelimesinin farklı manalarda kullanımlarını zikrederken, “ve’ddekerâ ba‘de ümmetin”¹⁹⁹ ayetinde “aradan geçen o kadar zamandan sonra” manasında olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra “Tenbih” diyerek buradaki “Ümme” lafzının hemze-i meftûha ve mîm-i sakine ve âhirde ya ile “emhi” ve feth-i mimle “emehi” kıraat olduğunu ve bu kıraatın İbn Abbas radiyallahü anhümâ’ya ait olduğunu beyan etmektedir. Bu kıraate göre mananın “ba‘de nisyanin” yani “unuttuktan sonra” şeklinde olduğunu da ifade etmektedir.²⁰⁰

Bir başka misalde; “İnne nâşiete’l-leyli hiye eşeddü va‘en”²⁰¹ ayetindeki “eşeddü va‘en” kelimesinin açıklamasında gece saatinin namaz için evfak ve namaz kılacak kişi için gündüz saatinden daha kolay olduğunu ifade etmektedir. Zirâ gündüz geçim meşğalesi ve sâir şeyler için yaratılmış, gece ise istirahat için yaratılmıştır. Bundan dolayı âbide gece ibadet âsandır. Elif Efendi burada başka bir tefsiri de zikretmektedir. Buna göre ise “Eşeddü va‘en” ile gece namazının gündüz namazından daha güç olduğu kastedilmektedir. Zira gece vakti istirahat ve uyku vakti olduğu için onu terk ederek zor olanı seçmek ve meşakkatle gece ayakta durmak nüfûs-u beşeriyeye daha ağır ve zordur. Daha sonra bazı imamların bu âyet-i kerimeyi kesr-i vav ile “eşeddü vi‘âen” şeklinde kıraat ettiklerini, “Vi‘âen” kelimesinin “va‘ie” den müfâ‘ale olduğunu ifade etmektedir. Bu şekilde ise anlamının “Lisanın kıraatle kalbe ve kalbin hulûs-u niyetle amele yani ibadete muvata‘a ve muvâfakatı ekvâ, evlâ, ve ensebdir” şeklinde olduğunu söylemektedir. Yine bu kelimenin feth-i vav ile “va‘aen” şeklinde de kıraat olduğunu ancak İmam-ı Ferrâ’nın bunu reddederek böyle bir kıraatın hiç kimseden rivâyet olunmadığını söylediğini rivayet etmektedir.²⁰²

¹⁹⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁹⁹ 12/Yusuf 45: “O iki arkadaştan kurtulanı, aradan geçen bunca zamandan sonra, işte ancak o sırada, Yusuf’u hatırlayıp dedi ki ‘Rüyanın tabirini size ben bildireceğim. Hele siz beni hapishaneye bir gönderiverin!’”

²⁰⁰ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 128-129.

²⁰¹ 73/Müzzemmil 6: “Muhakkak ki geceleyin kalkıp ibadet etmek daha tesirlidir ve Kur’ân okuyuşu bakımından daha düzgün, daha sağlam bir tilavet sağlar”.

²⁰² Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 78-79.

Örneğin “Ve izâ eradnâ en nühlîke kıryeten emernâ mütrafihâ”²⁰³ ayetindeki “emernâ” kelimesinin “Keşşernâhüm” yani “çoğalttık teksîr ettik” demek olduğunu ifade ettikten sonra kelime ile ilgili lügavî izahlarda bulunmaktadır. Bundan sonra “tef’îl” babından teşdîd-i mîmle “Emmernâ mütrafihâ” suretinde de kıraat olduğunu bu şekilde “biz mütreflerini emirler eyledik” anlamına geldiğini ve bundan başka üç vecihle de kıraat olduğunu zikretmektedir. Kelimenin bu ayetteki anlamının ise “Emernâ rü’esâehâ” yani “karye reislerine irsâl-i rusûl ile taatı emrettik” demek olduğunu da söylemektedir²⁰⁴.

Bir başka misalde “Feezellehüme’s-şeytânü ‘anhâ”²⁰⁵ ayetindeki “ezellehümâ” kelimesinin anlamını “istezellehümâ ‘ani’l-cenneti” yani “Adem ve Havva’yı cennetten kaydırıldı” şeklinde vermektedir. Daha sonra bu kelimenin “ezâlehümâ” şeklinde de kıraat olduğunu zikrederek bu şekilde anlamının “nehâhümâ” yani “Onları teb’îd etti giderdi, bertaraf etti” demek olduğunu ifade etmektedir²⁰⁶.

Elif Efendi “Selâmün ‘alâ ilyâsîne”²⁰⁷ ayetindeki “ilyâsîne” kelimesinin anlamını “Selam İlyas aleyhisselam ile ehl-i dîni üzerine olsun” şeklinde verdikten sonra kelime ile ilgili lügavî izahlarda bulunmaktadır. Daha sonra zikredilen kelimenin mushafta fasl ile “İl yâsîn” şeklinde yazıldığını ifade ederek, hemze’nin meddi ve izâfetle “Selâmün ‘alâ âli Yâsîn” suretinde de kıraat olduğunu zikretmektedir. Bu kıraatın nedenini ise Elif Efendi şöyle açıklamaktadır. “‘Yâsîn’ İlyas aleyhisselamın pederinin ismidir ki; ‘Hârun’aleyhisselamın torunudur. Binaen aleyh ‘Âlî’ kelimesi ‘Yâsîn’e izafet edildi”. Elif Efendi izafetle “Âli Yâsîn’in ‘Âli Muhammed ve Âli Kur’ân” anlamına geldiğini söyleyenlerin de olduğunu ancak bunun sibak ve siyaktaki diğer kıssaların nazm ve üslûbuna muvâfık ve münasip olmadığını zikretmektedir²⁰⁸.

Müellif “Fe izâ ehsanne fe in eteyne bi fâhişetin”²⁰⁹ ayetindeki “ehsanne” kelimesini açıklarken bu kelimenin feth-i hemze ile kıraate göre “tezevvecne” yani “tehhül ettikleri

²⁰³ 17/İsra 16: “Herhangi bir beldeyi imha etmek istediğimizde oranın lüks içinde yaşayan şımarıklarına iyilikleri emrederiz”.

²⁰⁴ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 124-125.

²⁰⁵ 2/Bakara 36: “Derken Şeytan onların ayaklarını kaydırarak içinde buldukları nimet yurdundan çıkardı”.

²⁰⁶ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 57.

²⁰⁷ 37/Sâffat 130: “Selam olsun İlyas’a!”

²⁰⁸ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 119-120.

²⁰⁹ 4/Nisa 25: “Öyleyse, fuhuşta bulunmayarak, gizli dost da edinmeyerek, namuslu kadınlar olmak üzere onları, sahiplerinin izniyle nikâhlayın. Mehirlerini de güzellikle kendilerine verin. Eğer evlendikten sonra zina yaparlarsa, onlara hür kadınlara ait cezanın yarısı uygulanır”.

vakitte”, damm-i hemze ile kırrate göre ise “züvvicne” yani “tehhül ettirildikleri vakitte şeklinde tefsir olunduğunu zikretmektedir²¹⁰.

Yine, “Kâlû erci’hü ve eḥâhü”²¹¹ ayetindeki “erci’hü” kelimesinin anlamını “âḥirhü ve eḥâhü” “Onu ve kardeşini te’hir” et şeklinde vermekte bundan muradın ise “tevkif” olduğunu zikretmektedir. Daha sonra mütedâvil olan kıraatte “Kâlû ercih ve eḥâhü” şeklinde okunduğunu ve manaca bir olduğunu ifade ederek açıklamalarını devam ettirmektedir²¹².

Elif Efendi kıraatların ihtilaf ettiği hususlarda kelimelerin ilk harflerinin harekesini Nâfi, İbn Kesir, Ebu Amr, İbn Amir ve Ebû Cafer’e göre vermiş ve buna göre tertip etmiştir. Örneğin yukarıdaki iki misalde kelimenin madde başlığını “eḥsanne” ve “erci’hü” şeklinde vermiştir. Yine Meryem sûresi 68. ayetteki “Cisiyyâ” kelimesini “Cüsiyyâ” şeklinde eserine alarak Mazmûmetü’l-Cîm’de zikretmiştir²¹³. Elif Efendi’nin eserinin en önemli kaynağı olan Sicistânî’nin eserinde de bu uygulamanın aynı şekilde olduğu görülmektedir.

2.2.8. Müfredat Türü Eserlerle Mukayesesi

2.2.8.1. Sicistânî : “Nüzhetü’l-Kulûb”

Ebû Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî (v. 330/941)’nin bu eseri çalışmamıza konu olan Elif Efendi’ye ait eserin ana kaynağı olması açısından büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle en başta bu eserle bir mukayesenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu bağlamda önce es-Sicistânî’nin eseri hakkında bilgiler verip daha sonra Elif Efendi’nin bu eserden ne ölçüde yararlandığını belirlemeye çalışacağız.

Sicistânî *Nüzhetü’l-Kulûb* isimli bu eserinde garib olarak nitelendirilebilecek kelimelerin sıralanışı konusunda ilk köklü değişikliği yapmıştır. Kendisine kadar yazılan garîbü’l-Kur’an tarzındaki eserlerde kelimeler mushafta yer aldıkları sıraya göre yani sûre ve ayet sırasına göre zikredilirdi. Sicistânî ise bu yöntemi değiştirerek kelimeleri alfabe sırasına göre yani “elif bâî” tertip ile sıraya dizmiştir. Ayrıca kelimelerdeki ziyade olan harfleri çıkarmadan Kur’an’da geçtiği şekliyle sıraya dizmiştir. Eserinde birinci harfleri bab olarak

²¹⁰ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 31.

²¹¹ 7/A’raf 111-112: “Yetkililer: “Onu ve kardeşini alıkoy, bütün şehirlere de görevliler yolla, usta sihirbazların hepsini senin huzuruna getirsinler” dediler”.

²¹² Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 50-51.

²¹³ Bk.Elif Efendi, *a.g.e.*, s. 308.

tasnif etmiş her harfi de kendi içinde ilk harfin harekesine göre bölümlere ayırmıştır. Bu bölümler içerisinde verilen kelimelerin sıralamasında yine Kur'an'daki sûre sıralamasına riayet etmeye çalışmıştır. Bununla birlikte aynı bölümde zikrettiği kelimelerin diziminde Mushaf-ı şerifteki sûre ve âyet sıralarını bir çok yerde bozmuştur²¹⁴.

Sicistânî kelimelerin açıklanmasında önce Kur'ân'a, daha sonra sırası ile sünnete, sahabe ve tâbîn kavline ve en son arap söz ve şiirlerine başvurmuştur. Eserinin birçok yerinde Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri şeklinde açıklamalar yapmıştır. Kelimelerin şerhinde kıraat farklılıklarına da değinmiştir. Kıraatların ihtilaf ettiği hususlarda Sicistânî kelimelerin ilk harflerinin harekesini Nâfi, İbn Kesir ve Ebu Amr'a göre vermiştir. Elif Efendi'nin eserinde de Sicistânî'nin takip ettiği bu yöntem gözlenmekle birlikte, Elif Efendi'nin açıklamalarının daha geniş ve ayrıntılı olduğu söylenebilir.

Kelimeleri bir sûrede geçtiği şekliyle vermenin bir olumsuz yanı, aynı kökten gelen ve Kur'an'da başka bir sûrede başka bir kalıpta geçen kelimeyi arayan bir kişinin, onu istediği yerde bulamayarak bu kelimenin kitapta olmadığı kanaatine varabilmesidir. Çünkü kelime başka bir sûrede zikredildiği şekliyle alınmıştır. Ayrıca kelimelerin şerhinde, aynı kelimenin Kur'an'ın diğer ayetlerinde geçen farklı halleri de açıklanmakla birlikte bu uygulama kelimelerin iç içe geçmesine neden olmuştur. Yani kelimeye ulaşmada bir kolaylık sağlanmış fakat bu aynı zamanda bir zorluk doğurmuştur. Elif Efendi'nin eserinde de bu sistematikğin getirdiği zorluklar aynı şekilde gözlenmektedir.

Elif Efendi *en-Nûru'l-Furkan*'da Sicistânî'nin bu eserinde takip ettiği metodu takip etmekle beraber sistematik açıdan yenilikleri de eserine eklemiştir. Sicistânî'nin uyguladığı alfabetik sıralamayı benimsemiş fakat bu sıralamaya kelimelerin ikinci harflerini de dâhil etmiştir. Kelimelerin birinci harflerini bab, ikinci harflerini ise fasıl olarak tertip etmiş, bu fasılları da ilk harfin harekesine göre bölümlere ayırmıştır. Böylece bir kelimeyi arayan kişi, kelimenin ikinci harfini de düşünerek aradığı kelimeyi daha kolay bulabilecektir. Örneğin; “Beşerun” kelimesini arayan bir kişi “Bâbü'l Bâ” da “Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade mea's Şîni'l-Mu'ceme” ye bakarak zaman kaybetmeden “Beşerun” kelimesine ulaşabilecek.

²¹⁴ Bk. Maraşlı, Yusuf Abdurrahman, *Ebû Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî'nin Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîz isimli eserinin tahkiki-Mukaddime*, Beyrut 1990, 21-47.

Elif Efendi'nin, Sicistâni'nin çok kısa belki bir kelimeyle izah ettiği kelimeleri, uzun uzun izah ettiğini de görmekteyiz. Hatta *en-Nûru'l-Furkân*'ı okuyan bir kişi, bir tefsir kitabı okuduğu kanaatine varabilir. Kelimelerin içinde geçtiği ayetler ve aynı kelimenin başka kalıplarda geçtiği ayetler kısaca tefsir edilerek hangi ayette hangi manaya geldiği de ayrı ayrı zikredilmiştir. Sicistâni'nin eseri *Nüzhetü'l-Kulûb*'te bulunan bazı kelimelerin *en-Nûru'l-Furkan*'da bulunmadığını bununla birlikte *Nüzhetü'l-Kulûb*'te bulunmayan birçok kelimenin de *en-Nûru'l-Furkan*'da bulunduğunu söyleyebiliriz. Elif Efendi de eserinde sırasıyla Kur'an'a, sünnete, sahabe ve tâbiîn kavline, arap şiir ve edebiyatına başvurmuş ayrıca gerektiği yerde kendi bilgi birikimine dayanarak izahlarda bulunmuştur.

Bütün bu özellikleri göz önüne alındığında Elif Efendi'nin *en-Nûru'l-Furkan* isimli eserinin kendine has üslûbu ve sistematığı ile özgün bir eser olduğunu söyleyebiliriz.

2.2.8.2. Râgıp el-İsfahânî: “*el-Müfredat*”

Râgıp el-İsfahânî tarafından 409/1018 yılında yazılmıştır. Garîbü'l-Kur'ân geleneğinin önemli bir halkasını teşkil eden ve tam adı *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* olan bu eser, gelenek içinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Çünkü eser kendinden önce bu alanda yazılmış olan eserlere göre farklılık göstermektedir. Önceki eserler tertip bakımından Kur'ân sûrelerinin dizimini esas alırken *el-Müfredât* alfabetik olarak düzenlenmiştir. Yine az sayıdaki garip kelimenin açıklaması ile sınırlı kalmayıp Kur'ân lafızlarının hemen tamamını kapsayan hacimli bir sözlük olmuştur. Garip lafızların tek kelimeyle karşılanması yerine Kur'ân'da geçen bütün türevlerinin anlamları verilmiş, kelimeyle ilgili âyetlere ve diğer bilgilere temas edilmiştir. Bu sebeple eser garîbü'l-Kur'ân geleneğini aşan bir Kur'ân sözlüğü modeli ortaya koymuştur²¹⁵.

el-Müfredât'ta kelimelerin etimolojik açıdan incelendikten sonra Kur'ân'da geçen türevlerinin tamamı zikredilmiş, bunlara uygun âyetler belirtilmiştir. Ayrıca kelimelerin teşbih, istiâre, mecaz ve kinaye durumunda yüklenebileceği anlamlara da işaret edilmiştir. Bununla birlikte gerek sistematik açıdan gerekse içerik bakımından birçok eleştirilere maruz kalmıştır.

²¹⁵ Kara, Ömer, “*el-Müfredât*”, *DİA*, XXX1, 504.

en-Nûru'l-Furkân'ı *el-Müfredât*'tan ayıran en önemli iki özelliğinden birisi; eserde açıklaması yapılan hemen bütün kelimelerin içinde geçtiği âyetler itibariyle müellif tarafından kısa tefsirinin yapılmış olmasıdır. Müellif her kelimedede gerekli lügavî açıklamaları yaptıktan sonra “murad” ya da “murad-ı ilahi” diyerek bu tefsirleri yapmıştır. Bunu yaparken gereksiz ayrıntılara girmeden son derece akıcı ve anlaşılır bir üslup kullanmış olması da, eserden yararlanacak olan kitlenin sayısını çoğaltmaktadır.

İkincisi ise eserin sistematığıdır. *en-Nûru'l-Furkan*'da kelimeler Kur'ân'da geçtiği şekliyle aynen alınarak, birinci harflerine göre bâb, ikinci harflerine göre de fasıllara ayrılmıştır. Yine ilk harfin harekesine göre fasıllar da kendi içinde bölümlere ayrılmıştır. Bu da aranan kelimenin kolaylıkla bulunması açısından son derece önemlidir. Sistematiğin açıdan düşündüğümüzde *el-Müfredat*'ta aranan bir kelimenin bulunması için o kelimenin kökünün bilinmesi gerekmektedir. Bu da arap gramerine vukûfiyeti olmayan birisi için zor olacaktır. Bu açıdan *en-Nûru'l-Furkân*'ın *el-Müfredât*'a göre daha geniş bir kitleye hitap ettiği ve mübtedî araştırmacılar için daha kolay istifade edilebilir olduğu söylenebilir.

2.3. Kaynakları

Hasırîzade Elif Efendi eserinin mukaddimesinde, birçok tefsir ve lügat kitabından faydalandığını zikretmektedir. Faydalandığı eserlerin tamamının ismini mukaddimesinde zikretmese de, eser içerisinde yer yer bu kaynakların isimlerini zikretmiştir. Müellifin faydalandığı kaynakları burada üç grupta ele alarak bu eserlerle ilgili kısa açıklamalar yapacağız.

Müellif, eserlerden yararlanırken bazen eserlerin metninden alıntılar yapmış, bazen de sadece atıfta bulunmuştur. Metinden alıntı yaptığı durumlarda metni olduğu gibi eserine almış, atıfta bulunduğu yerlerde ise orijinal metindeki ifadeleri kullanmamış, konuyu özetleyerek eserinde yer vermiştir. Metinden alıntı yaptığında bu kısmı parantez veya tırnak içerisinde vererek ve “İntehâ” diyerek sonlandırmış, atıfta bulunduğu ise bu kısmı, sonunda “mülahasan minhü” diyerek, yani özetleyerek vermiştir. Elif Efendi kelimeleri açıklarken faydalandığı kaynaklardan alıntı yaptığında genellikle “*Taberî Câmiu'l-Beyan*'da şöyle dedi...” şeklinde alıntı yaptığı kaynağı açıkça zikretmektedir. Elif Efendi, bazen yararlandığı eserlerin ismine, bazen de müellifine atıfta bulunmaktadır.

2.3.1. Tefsir Kaynakları

Müellif ele aldığı kelimeyi evvela lügat açısından incelemekte, sonra bu kelimenin geçtiği âyeti tefsir etmektedir. Âyetleri tefsir ederken faydalandığı kaynaklardan aynen veya hülâsaten nakillerde bulunmuştur. Bununla birlikte zaman zaman yaptığı nakillere yönelik eleştirilerden de kaçınmamıştır. Bundan da anlaşılıyor ki müellif bu nakilleri dikkatli bir şekilde inceleyip, tenkid süzgecinden geçirdikten sonra eserine almaktadır. Şimdi faydalandığı tefsir kaynaklarını kısaca zikredeceğiz.

İbn-i Cerîr et-Taberî'ye (v. 310/923) ait “*Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*” isimli tefsir; çok zengin içeriğiyle gerek daha sonraki tefsir çalışmaları gerekse ilmî ve tarihî araştırmalar için çok değerli bir kaynak niteliğindedir. Taberî tefsirine yazdığı uzun mukaddimesinde, Kur'ân-ı Kerîm'in diğer sözlere olan üstünlüğü, Kur'ân tefsir ve te'vili, yedi harf, Kur'ân'ın re'y ile tefsiri, Kur'ân'ı tefsir eden sahabeler vb. bir çok önemli konuyu işlemekte ve bu konularda kendi görüşlerini dile getirmektedir. Taberî eserinde önce Hz.Peygamber'den gelen haberlere, sonra sahabe ve tâbiîlerin görüşlerine dayanır. Bu rivâyetleri kendi aralarında birbirine uygun olup olmama açısından tasnif eder. Âyeti âyetle ve sünnetle, eğer bunlar yoksa Arap dili kaideleriyle açıklamaya çalışır. Bu bakımdan naklî tefsir türüne girse de tenkit ve tercihlere yer verilmiş olması onun ayrı bir özelliğidir. Taberî'nin bu eseri, gerek ilk devirlere ait olan ve günümüze intikal etmemiş bulunan tefsirlere ulaşmak, gerekse lügat, tarih, fıkıh, kıraat, kelam, nahiv ve eski Arap şiiri konularında araştırma yapmak isteyenler için önemli bir kaynaktır²¹⁶.

Fahredden er-Râzî'ye (v. 606/1210) ait “*Mefâtihu'l-Gayb*” isimli eser, genelde “*Tefsîrü'l-Kebîr*” ve “*Tefsîrü'r-Râzî*” adıyla bilinmektedir. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*'ı akıl prensipleri ve istidlal yolları ışığında Kur'ân'a yöneltilen hücumları önlemek, İslam inancıyla ilgili istidlalleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek amacıyla yazdığını belirtmektedir. Müellif eserinde rivâyet ve dirâyet metotlarını birlikte kullanmış, çok miktarda aklî istidlalde bulunarak naklî bilgileri aklî delillerle desteklemeye çalışmış, bunları yer yer felsefî tartışmalara dayandırarak incelemiştir. Fahreddin er-Râzî bu eseriyle kendisinden sonra gelenleri geniş çapta etkilemiş, özellikle dirâyet tefsîri metodunu kullanan müfessirlerin kaynağını teşkil etmiştir²¹⁷.

²¹⁶ Cerrahoğlu, İsmail, “Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân”, *DİA*, VII, 105-106.

²¹⁷ Cebeci, Lütfullah, “Mefâtihu'l-Gayb”, *DİA*, XXVIII, 348-349.

Nâsıruddin Abdullah b.ömer el-Kâdî el-Beyzâvi'ye (v. 685/1286) ait olan *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsir, Kur'ân tefsiriyle ilgili bir çok görüşün hülâsası mahiyetinde olup, Osmanlı ulemasının çok değer verdiği, üzerine pek çok haşiye yazdığı ve medreselerde okuttuğu bir tefsirdir²¹⁸. Beyzâvi bu tefsirinde rivâyet ve dirâyet metotlarını birlikte kullanmış, Ragıb'ın *Müfredât*'ını, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını ve Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ını esas almıştır. Önceki müfessirlerin görüşlerini zikrettikten sonra bunlara Arap şiiirlerinden şahitler getirmiş ve yeni yorumlarda bulunmuştur. İtikâdi konularda Ehl-i Sünnet ile mu'tezile mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarına yer vererek Ehl-i Sünnetin görüşlerini savunmuştur. Sûrelerin faziletlerine dair uydurma hadislerle yer vermesi, rivâyet metodu ile beraber dirâyet metodunu kullanması gibi hususlarda eleştirilmiştir. Bunula beraber eser büyük itibar görmüş, medreselerde okutulmuş ve daha sonra yazılan tefsirlere kaynak olmuştur²¹⁹.

Ebu'l-Berekât en-Nesefî'ye (v. 710/1310) ait olan *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl* isimli tefsirin ana kaynağı Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ıdır. Nesefî kendi üslûbuna uyarlayarak *el-Keşşâf* tan birçok alıntı yapmış, bununla birlikte Zemahşerî'nin Mu'tezile'yi destekleyen te'villerini ayıklamış ve yeri geldikçe bunlara eleştiriler yöneltmiştir. Bir dirâyet tefsiri olan *Medârikü't-Tenzîl*'de hadislerle, sahabe ve tâbiîn görüşlerine de geniş ölçüde yer verilmiştir. Nesefî zikrettiği rivâyetleri senetsiz olarak aktarmış, bazı âyet ve sûrelerin faziletlerine dair zayıf, hatta mevzu rivâyetlere yer vermiştir. Bununla birlikte özlü bir tefsir olmasının yanı sıra bilhassa itikadda Mâtürîdî, fıkhıta Hanefî mezhebine ait görüşlerin Kur'ân'daki dayanaklarının anlaşılabilir bir üslupla ortaya koyması bakımından oldukça önemli bir eserdir²²⁰.

Ali b.Muhammed b.İbrahim el-Hâzin el-Bağdâdî'ye (v. 741/1341) ait olan *Lübâbü't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl* isimli tefsir, "*Tefsîrü'l-Hâzin*" diye de bilinen bir eser olup müellifin en tanınmış eseridir. Hâzin bu eserini Beğavî'nin *Meâlimü't-Tenzîl* adlı eserini özetleyerek, ayrıca *el-Keşşâf*, *Mefâtihu'l-Gayb* ve *Envâru't-Tenzîl* gibi mu'teber tefsir kitaplarından topladığı bilgileri de ilave ederek meydana getirmiştir. Mukaddimesinde Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri, Mushaf haline getirilmesi, yedi harf, tefsir ve te'vil, istiâze gibi konuları ele almıştır. Bu tefsir de hem dirâyet hem rivâyet tefsiri özelliğini taşır. Eserde Eş'arî ve Şâfiî

²¹⁸ Abay, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 1992, s.5-6

²¹⁹ Cerrahoğlu, İsmail, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl", *DİA*, XI, 260-261.

²²⁰ Öztürk, Mustafa, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl", *DİA*, XXVIII, 292-293.

mezheplerinin görüşleri çerçevesinde itikadî ve fikhî hükümlere dair geniş bilgiler verilmiştir²²¹.

2.3.2. Hadis Kaynakları

Mecidüddin İbnü'l-Esir'e (v. 606/1210) ait olan “*en-Nihâye fî Garîbi'l Hadîs ve'l Eser*” isimli eser garîbü'l hadîse dairdir. Garîbü'l hadîs alanında daha önce telif edilen kitapların muhtevâsını içerdiği için müellif ona *en-Nihâye* adını vermiştir. İbnü'l-Esîr garîbü'l-hadîs alanında yazılmış olan kitapların en kapsamlısı olan Ahmed b. Muhammed el-Herevî'nin çalışması ile onu tamamlamak için yazılan Ebû Mûsâ el-Medînî'nin eserini esas alarak sadece hadislerdeki garip kelimeleri açıklamıştır. Eserine bunların yanında çeşitli kaynaklardan derlediği hadis ve eserlerdeki garip kelimeleri ilave etmiştir.

İbnü'l-Esir *en-Nihâye*'nin mukaddimesinde garîbü'l-hadîs ilminin doğuşu, gelişmesi, bu alanda yazılan eserlerin metotları hakkında bilgi vermiş ve bunların eksik yönlerini kendi eserinde telafi etmeye çalıştığını belirtmiştir. Eserini kelimelerin ilk üç harfine göre alfabetik olarak düzenlemiş, ilk iki harfe göre de bâb başlıkları koymuştur. İbn Kuteybe, Hattâbî ve özellikle Zemahşerî'den sık sık iktibaslarda bulunmuş, çoğunlukla faydalandığı kaynakları zikretmekle birlikte kaynak göstermeden alıntı yaptığı da olmuş, bazen da kaynakları eleştirmiştir. İbnü'l-Esir'in *en-Nihâye*'de modern alfabetik sıralama yöntemine yakın bir sistem geliştirmiş olması bazı muhaddislerin övgüsünü kazanmıştır²²².

Elif Efendi, eserinde yer yer İbnü'l-Esir'in ifadelerini aynen almış bazı yerde ise manay-ı mefhûmu kendi ifadelerine dönüştürmüştür. Elif Efendi eserinin hemen tamamında kelimelerle ilgili olarak yaptığı açıklamaları desteklemek babında zikrettiği hadisleri, İbnü'l-Esir'in *en-Nihâye*'sini kaynak göstererek kullanmıştır.

2.3.3. Lügat Kaynakları

Müellifin kullandığı kaynakların bu gurubunda Kur'ân kelimelerine yer veren Kur'ân lügatleri yer almaktadır. Hasırîzâde Elif Efendi eserinde Kur'ân lügatı bâbında özellikle Ebu Bekir Muhammed es-Sicistâni'nin *Nüzhetü'l-Kulûb* isimli eserinden aynen nakillerde bulunmuş, bu eserde olmayan ve açıklanması gereken Kur'ân kelimelerini de kendi eserine

²²¹ Eroğlu, Ali, “Hâzin Ali b. Muhammed”, *DİA*, XVII, 125-126.

²²² Hatiboğlu, İbrahim, “en-Nihâye”, *DİA*, XXXIII, 100.

almıştır. Sicistâni'nin aksine kelimelerin şerhinde uzun açıklamalar yapmış ve tefsir tarzında açıklama ve görüşlere yer vermiştir. Hasırîzâde Elif Efendi'nin faydalandığı Kur'ân Sözlükleri arasında, Râgıb el-İsfahâni'nin *Müfredatü Elfâzi'l-Kur'ân*'ı da bulunmaktadır. Bu iki eserle ilgili olarak müfredat türü eserlerle mukayese kısmında bilgi verdiğimiz için burada değinmeyeceğiz. Şimdi bu iki eser dışında en çok faydalandığı lügat kaynaklarını sırasıyla verelim.

Mütercim Âsım Efendi'ye (v. 1819) ait ve Fîruzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-Muhît* isimli Arapça sözlüğünün tercümesi olan *el- Okyânüsü'l- Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* adlı eser aynı zamanda *Kâmûs Tercümesi* olarak ta bilinir. Bu eser tercüme, ikmal, tashih ve tenkit özelliklerini taşımaktadır. Yani sadece *el-Kâmûsu'l-Muhît*'i tercüme etmekle kalmamış, eserin aslında yetersiz olan hareke zaptı tamamlanmış, açıklama ve delillendirme amacıyla âyet, hadis, şiir gibi misaller eklenmiştir. Âsım Efendi kelimelere Türkçe karşılık bulmakta büyük titizlik göstermiş, bu konuda halk dilinden de yararlanmışır²²³. Bu eser Elif Efendi'nin, eserinde en çok başvurduğu lügat kaynaklarından.

Fîruzâbâdî'ye (v. 817/1415) ait “*Besâiru Zevi't-Temyîz fî Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz*” isimli eserde, Kur'ân hakkında genel bilgilerden sonra her sûre “basîret başlığı altında ele alınarak sûrenin nâzil olduğu yer, harf ve kelime sayısı, kurânın ihtilafları, fâsılları, sûrenin ismi, maksat ve muhtevâsı, nâsih, mensuh ve müteşâbihi ile sûrenin fazîletine dair hadislerle ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra Kur'ân-ı Kerim'de geçen kelimeler alfabetik olarak îzah edilmektedir²²⁴.

Ebû Ali el-Kâfî'ye ait (v. 356/967) dil ve edebiyata dair *el-Emâlî* isimli eser, çeşitli konulara dair bilgileri, şiirleri, atasözlerini ve garib kelimeleri derleyen bir eserdir. Müellif mukaddimesinde garîb kelimeleri açıklayarak, şiirleri seçerek, bilgileri ise iyice tetkik ederek eserine aldığını söylemektedir. Bunun yanında garîbü'l-Kur'ân ve Hz. Peygamber'in hadisleriyle ilgili bazı konulara da yer verdiğini belirtmektedir. Eserde kelimelerin morfolojik yapısı, harflerin dizilişi ve bunların anlamla ilişkisi ele alınmakta, bu konularda değişik Arap lehçeleri hakkında geniş bilgi verilmektedir²²⁵.

²²³ Kılıç, Hulûsi, “el-Kâmûsü'l-Muhît”, *DİA*, XXIV, 287-288.

²²⁴ Kılıç, Hulûsi, “Fîruzâbâdî”, *DİA*, XII, 144.

²²⁵ Elmalî, Hüseyin, “el-Emâlî”, *DİA*, XI, 72.

Mukâtil b. Süleyman'a (v. 150/767) ait olan *el-Vücûh ve'n-Nezâir* isimli eser, birden fazla anlama gelen 185 kelimenin Kur'ân'da hangi manalarda kullanıldığını inceleyen bir eserdir. Bu eser kendisinden sonra bu alanda yapılan birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir²²⁶.

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî'ye (v. 770/1368-69) ait olan *el-Misbâhu'l-Münîr fî Ğarîbi'ş-Şerhi'l-Kebîr li'r-Râfi'î* adlı eser, Şafiî fıkının önemli kaynaklarından biri ve Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eserinin şerhi olan Râfiî'nin (v. 623/1226) *Fethu'l-Azîz fî Şerhi'l-Vecîz* adlı kitabındaki garip kelimeleri açıklayan bir sözlüktür. Müellif kelimeleri kök harflerine göre alfabetik olarak sıralamış, kelimelerin sözlük anlamlarının yanında fikhî manalarını da zikretmiştir²²⁷.

Ebû Amr eş-Şeybânî'ye (v. 213/828[?]) ait olan *Kitâbu'l-Cîm* adlı eser Arap dilinin ilk sistematik sözlüğüdür. Ebû Amr bu eserde kendi şiirlerindeki garîb kelimelerin bir sözlüğünü yapmak istemiştir. Bu eserde muhtelif kabilelere ait bol miktarda şiir, şair ismi, kelime ve tabir bulunmaktadır. Ebu Amr eserini kelimelerin ilk aslî harflerine göre tertip etmiştir. Elif Efendi çok az da olsa bu eserden faydalanmıştır²²⁸.

Ebu'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b.Ali el-Mutarrizî'ye (v. 610/1213) ait *el-Misbâh fî'n-Nahv* isimli eser Arap dili ve edebiyatına dairdir. Eser nahiv terimleri, lafzî kıyâsî amiller, semâî amiller, mânevî amiller, fusûl fi'l-Arabiyye şeklinde beş bölümden ve bir hatimedden oluşmaktadır²²⁹.

²²⁶ Türker, Ömer, "Mukâtil b.Süleyman", *DİA*, XXXI, 136.

²²⁷ Elmalı, Hüseyin, "Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed", *DİA*, XII, 516.

²²⁸ Kılıç, Hulûsi, "Ebû Amr eş-Şeybânî", *DİA*, X, 98

²²⁹ Çöğenli, M. Sadi, "Mutarrizî", *DİA*, XXXI, 376.

BÖLÜM 3: EN-NÛRU'L FURKAN'IN LATİNİZE EDİLMESİ

3.1. Metnin Hazırlanması İle İlgili Açıklamalar

3.1.1. Kullanılan İmla

Hasırîzâde Elif Efendi eserini XIX. yüzyıl Türkçesiyle yazdığı için eserde bulunan birçok Türkçe kelimenin telaffuzu, günümüzdeki şekinden farklıdır. Bu tür kelimelerin telaffuzunu günümüzde kullanılan şekliyle vermeyi tercih ettik. Bunu yaparken de aşağıdaki prensipler çerçevesinde hareket ettik:

1. Zamirler günümüzde kullanılan imlaya uygun olarak yazılmıştır.

Ânı-onu, anlar-onlar, ol-o, şol-şu gibi.

2. Bugünkü Türkçe'de kullanılmaya devam edilen kelimelerin okunuşları günümüz imlasına göre yazılmıştır. Görüvirecek-görüverecek, İçün-için, oldı-oldu, dimek-demek vb. Bugünkü Türkçe'de kullanılmayan kelimeler ise o günkü söyleyişe göre yazılmıştır.

3. Kelimelerin sonlarındaki b, c, d, g ünsüzleri Türkçe kelimelerde p, ç, t, ğ ünsüzlerine dönüştürülmüş, Arapça kelimelerde ise olduğu gibi bırakılmıştır.

4. Arapça kelimelerdeki uzun vokaller uzatma işaretiyle yazılmıştır: â, î, û gibi.

5. Arapça kelimelerde geçen hemze ve ayn harfleri (‘) ve (’) biçiminde yazılmıştır.

6. Özel isimler Türkçe ve Arapça ibarelerde büyük harfle başlatılmıştır.

7. Farsça'da bulunan terkip kesreleri –i ve –ı şeklinde yazılmıştır.

8. Arapça ibareler gerek bağımsız olarak geçsin, gerekse Türkçe cümlelerin içinde geçsin; latin harfleriyle yazılmıştır.

9. Türkçe cümlelerin içinde geçen Arapça kelimelerde, başka bir kelimeyle karıştırma ihtimali olmayan durumlarda transkripsiyon kullanılmamıştır.

10. Türkçe cümlelerin içinde cümlenin bir parçası olarak zikredilen Arapça ibarelerde transkripsiyon uygulanmamıştır.

11. Eserin içerisinde kullanılmayan birçok noktalama işareti, okuma ve inceleme kolaylığı olması açısından, gerekli görülen yerlerde kullanılmıştır.

12. Müellifin İstırad, Tenbih, Tavzih vb. şekillerde metin içerisinde yaptığı farklı açıklamaların belirtilmesi açısından bu başlıklar koyu siyah şekilde yazılmıştır.

3.1.2. Şekil Özellikleri

Yaptığımız latinize çalışmasında şekil olarak birliği sağlamak amacıyla aşağıdaki prensipler uygulanmıştır.

1. Madde başlıklarının her biri numaralandırılmış ve bu numaralar köşeli parantez içinde yazılmıştır. Madde başlıkları Latin harfleriyle koyu olarak yazılmıştır.

2. Türkçe açıklamalar içerisinde geçen Arapça kelimeler Latin harfleriyle yazılmış ve çift tırnak içine alınmıştır.

3. Türkçe ve Arapça metinlerin içerisinde geçen âyet metinleri çift tırnak (“”) içinde yazılmıştır.

4. Metin içerisinde geçen âyetlerin sûre numaraları, isimleri ve âyet numaraları köşeli parantez [] içinde yazılmıştır. Eğer kelimenin içinde geçtiği bir ayet zikredilmemiş ise Kur’an’da ilk geçtiği ayet ve sûre numarası yazılmıştır. [2/Bakara 6] gibi.

5. Metin içerisinde geçen alfabe harfleri ve bab isimleri gibi gramer lafızları ek aldıkları zaman kesme işaretiyle ekten ayrılmışlardır. Hemze’nin, hemze’ye, if’al’den gibi.

6. Müellif bazen ayetlerin yazımında sehven yanlışlık yapmış, bazı ayetleri eksik yazmıştır. Böyle durumlarda ayetlerin eksik kalan kısmı yine köşeli parantez [] içinde yazılmıştır.

7. Müellifin parantez kullanarak verdiği hadis, kelime, şiir veya açıklamalar çift tırnak (“”) içerisinde yazılmıştır.

8. Müellifin eserinde kullandığı sayfa numaraları aynı şekilde korunmuş ve metin içerisinde köşeli parantez içerisinde belirtilmiştir. [Sayfa 1] gibi.

3.2. Metin

[Sayfa 1]

El-Cüz'ü'l-Evvelü Min Kitabi'n-Nûri'l-Furkân Fî Şerh-İ Lügati'l-Kur'ân Ammâ Minallâhi Teâlâ Alâ Abdihi'l-Fakiri'z-Za'îfi Muhammed Elif Bin Şeyh Ahmed Muhtar Ufiye Anhümâ.

Tarîh-i ibtidâ-i tebyîzi kitab 22 Rabû'l-evvel 1339 yevmi'l-cum'a.

Ve temme bi avnillahi Te'âlâ 17 Rabiû'l-evvel 1340 yevmi'l-cum'a elhamdülillahi ale't tevfiik ve estağfirullâhe ale't-taksîr. Ve sallallâhü ve selleme seyyidenâ hâteme'r-rusuli ve 'alâ âlihî ve 'atiretihi ve sahâbetihî.

[Sayfa 2]

Mukaddime

Bismillâhirrahmânirrahim

Elhamdülillâhillezî alleme'l-Kur'âne huleka'l-insâne allemehü'l-beyân. Fesübhâne men alleme bi'l-kalem. Alleme'l-insâne mâ lem ya'lem. Ve's-şalâtü ve's-selâmü el ehaşşâni'l-ekmelâni minhü alâ abdihi'l-ehassi'l-ekmelillezî nezzele aleyhi'l-furkân ve erselehü ilâ kâffeti'n-nâsi bi ebde'ül-beyâni efsahi'l-lisâni seyyidinâ Muhammedini'l-Mahmûdi fi'l-Kur'âni bi'l-Kur'âni ve'l-mübecceli kaderihî beyne'l enbiyâi bi ebqa'l-mu'cizâti ve eccelle'l-burhâni ve alâ âlihî ve 'atiretihi ve ehli beytihi't-tâhirîne'l-mülaqqînîne li men iste'adde mine'l-ümmeti haqqâiki'l-ahkâmi'l-Kur'ân. Ve'l-müfehhimîne lehüm deqqâik-i serâiri'l-furkân, ve'l-müşîrîne ile'l-ehassi minhüm deqqâik-i işârâti'l-hudûsi ve'l-kıdemi. Ve'l-ğavâmidi esrâri'l-vücûdi ve'l-ademi. Şümme's-selâmü ve't-tahiyyetü ve'l-ikrâm ale's-sahâbeti'l-ekmeli'l-kirâmi, ellezînehüm a'lâmül-hüdâ li'l-enâm ve nücûm-ü semâi'l-hidâyeti li men ihtedâ mine's-sâirîne alâ şirâti's-şerîati ilâ liqqâi'l-meliki'l-ğuddûsi's-selâm. Ve rağıyallâhü ani't-tâbi'îne lehüm bi ihsânin ve'l-mütehällîne bi seyrihimü's-seniyyeti fi'd-dîni ilâ yevmi'l-ğıyâm.

Emma Ba'd; pîşgâh-ı tatallu'u, erbâb-ı dânişe arz ve beyân-ı hâle şöyle ibtida ediyorum ki; eyyâm-ı âhie-i ömrüme musâdif şu harb-i umumî denilen melhame-i ekber, ey facia ve eyyâm-ı nahisât fiten-i mütetâbi'a ve belâyây-ı müte'âkıbede kalb-i hazîn ve fikr-i kudûret rezîn fakîranemi iştigal ile şedâid-i ehval rüzgarını âsânca geçirmek için bir meşgale [Sayfa 3] taharrîsine muhtaç oldum. Ve düşündüm ve istedim ki meşgalem hayırlı ve nâfi ve nef'i dâim ve âmmı şamil olsun. Ve esnây-ı iştiğalde onunla kendim müteselli olayım. Ve bi lutf-

i Te'âla muvaffâkiyet elverirse neticeden ihvân-ı dînîm müstefîd olsun. Bu yüzden de ecir ve sevaba nâil olayım. Ve Hakk'ın kerem ve ihsan ve rahmetiyle benden sonra bir hayr-ı câri ve zuhr-u ahiret olsun. Ve bu suretle eyyâm-ı âhir-i hayatım olan hengâm-ı pîrîde telahî ve mâlaya' nî ile iştiğalden sâlim kalayım. Ve la'b ve lehv ile imate-i vakitten kurtulayım. Ve bi hamdi Teâlâ tevfiğ-i Rabbânî ve hidâyet-i Sübhânî ile bu emr-i hayrî dünya ve ukbada mâ bihi'n-necat ve vesile-i saâdet-i ebediyyemiz olan Kur'ân-ı Kerim hizmetinde tasavvur ettim. Ve bu sebeple de evvelce arzu edip de her neden ise muvaffak olamadığım bir şeyi tahattur eyledim. O da şu idi ki; ekâbir-i ulemâ-i dinimizden İmam Ebu Bekir Muhammed b. Azîz es-Sicistânî Rahimehullahın şerh-i garibü'l-Kur'ân bâbında te'lif etmiş olduğu ve "Nüzhetü'l-Kulûb" nam eser-i makbûlünü tercüme etmek olup zaman-ı mukadder hulûl etmediğinden mi neden başlamak müyesser olmamış idi. Derhal ona şüru' etmek istedim. Lakin hazret-i müşârun ileyh yalnız garib lugat-i Kur'ân'ı cem' etmiş olmakla esere pek az kelimât-ı kerîme derc ve şerhinde de ğâyetü'l-ğaye îcâzı iltizam ederek kitabın faidesini ancak o zaman için erbâb-ı zeka ve istidâd-ı kamil sahibi olan müntehîlere hasr etmiş olduğunu gördüm. Zamanımızda ise ulûm-u edebiyat-ı arabîyyeye kılllet-i rağbet ve tanaqus-u sa'y ve himmet sebebiyle lugat-i Kur'ân cümleten ğarib hükmüne girdiğinden yalnız eser-i mezkûrun aynen [Sayfa 4] tercümesinden bir faide hasıl olamayacağını anladım. Binaenaleyh yalnız kitâb-ı mezkurun üslûbunu iltizamla beraber onda olan kelimâtı tamamen alarak şurûhunu da tercîhan akvâl-i saireye tekaddüm ve diğere fevâidi ilavesiyle tetmim ve şerhe muhtaç gördüğüm daha bir çok lüğat-i Kur'aniyeyi de elimden geldiği ve gücüm yettiği kadar bi'ttetebbu' cem' ve Râgıb Isfehâni rahimehullahın *Müfredatı*'yla, İbn-i Esir'in *Nihaye*'si ve Kütüb-ü Tefasîr-i mu'tebere ve kütüb-ü mu'temede-i lugatten bi'r-rivaye ve bi'd-diraye olan tefsirleri de bi't-taharri bunlara dâmmle tahrîre mübaderet ettim. Ve esnâ-i tahrîrde mutâli'în-i kirâma teshîl için her kelimenin ikinci harfini de bil-iltizam tertûbe alarak ebvâb-ı fusûle taksîm eyledim. Mesela; Bâbu'l-Hemze'de "Faslu'l-Hemze mea'l-Hemze", "Faslu'l-Hemze mea'l-Elif", "Faslu'l-Hemze mea'l-Bâ", ilâ âhirihi sûretinde yazdım. Ve her fasılda harf-i evveli meftuh olan kelimeleri tekaddüm, sonra mezmum olanları sonra meksur olanları bir sıraya dizdim. Hasılı kudretim yettiği kadar ehl-i ilme teshîlat icrasına çalıştım. Ve "en-Nûru'l Furkân fî Şerh-i Lugati'l-Kur'ân" tesmiye ettim. Ümid ederim ki hulûs-i niyetime merhameten mütala'asına tenezzül eden erbâb dâniş gerek. Kılllet-i bizâ'a ve şeyhûhetim hasebiyle

vukûu pek tabi'î olan âsâr-ı zühûl ve zellât ve ve nevâkis ve hatîâtımı mürüvveten afv ve setr ederler. “El Ma' zûrû ma' fûvvün ve'l Kerîmu ' afûvvün”.

İhtar: Kitabımı Sicistânî'nin üslûbu üzere yazdığımı evvelce işaret etmiş idim. Muradım müşarun ileyhın yaptığı gibi lugatlerin ale'l-usul [Sayfa 5] hurûf-u asliyelerini iltizamla tertip etmeyip, kitab-ı kerîmdeki lafzı iltizamla gerek aslî gerek ğayr-ı aslî, mutlaka birinci harfleri “bâb”, ikinci harfleri “fasıl” ittihaz ettim. Bu sûretle hurûf-u zâide tertipte mu'teber tutulmuş oldu. Mesela: “Ye'lûneküm” kelimesi aslen mehmûz elif olmakla Bâbu'l Hemze'de yazılması ilm-i lugat kavâidinden iken “Bâbu'l Yâ”da yazıldı. Ve “En'umi” kelimesi de “na'm” lafzından olmakla “Bâbu'n-Nûn”a yazılması lazım iken, “Bâbu'l Hemze”ye yazıldı. Bundan maksat müracaat edenlere teshîl-i emr ile vakit kazandırmaktır. Mesela bir kârî' veya mutali' “Le'alleküm taştalûn” cümle-i kerimesinde vakı' “taştalûn” kelimesini bilmek isterse evvela bunun aslı ne olduğunu düşünecek. “Şaliye” olduğunu tahatturla lafz-ı mezkûru mutasarrıfatından “ifti'al” bâbından “ıştıla”yı bulacak. Ve taştalûn bundan bir fiil-i müstakbel cem'i muhatap olduğunu anlayacak. İşte bu suretle vakit zâyî' edecek. Bu iltizam edilen tertip ve üslupta ise doğrudan doğruya “Bâbu't tâ”da “Faslu't-Tâ mea'ş-Şâd” da “taştalûn”u kolayca bulup ve orada hemen asıl kelimeyi ve esbâb-ı tağayyür-ü lafzıyyeyi de görüverecek. Vallahü'l müyessiru ve mâ tevfiķî illa billâhi aleyhi tevekkeltü ve ileyhi ünîb. Sübhaneke lâ 'ılme lenâ illâ mâ 'allemtenâ inneke ente'l-'alîmü'l-hakîm. Allimnâ min ledünke ilmen nasîran kâmilîne fi'l-mahyâ ve'l-memâti harrarahû el-Camiu'l-fakiri'z zaîfi Hasîrîzâde Mehmed Elif bin eş-Şeyh Ahmed Muhtâr, 'ûfiye anhümâ el-'Afuvvü's-Settâr fî tekketi's-Sa'diyyeti fî Sütlüce necâh-ı belde Ebî Eyyûbi'l Ensârî rağıyallahu anh. [Sayfa 6]

Bâbü'l-Hemze

Faslu'l-Hemze Mea'l-Hemze

[1] E'enzertehüm

Kavlühü Teâlâ “Sevâün 'aleyhim e'enzertehüm em lem tünzirhum lâ yü'minûn” [2/Bakara 6] Ey “E'a'lemtehüm bi mâ tuhazzirhum”. Yani ğazab ve azab-ı hak'tan tahzîr ettiğini onlara bildirdiği, yani onlar üzerine inzar ve adem-i inzar müsavidir, onlar iman etmezler demek olur. İnzar tahzîr olunan şeyi i'lamdır. Mu'lim ki; mutlaka i'lam eden bildiren kimse i'lamıyla tahzir etmedikçe “Münzir” olamaz. Binaenaleyh her bir “münzir” mu'limdir.

Lakin her bir mu‘lim münzir değildir. Râgıb rahimehullah Müfredat’ında “İnzâr”ı “kendinde tahvîf bulunan ihbardır, nitekim “tebşîr” kendinde “sürûr” bulunan ihbardır” diye tefsir ve ta‘rif etmiş. Bu takdirce “muhavvif olan azabı onlara haber verdik mi” demek olur. Bu kelime “Enzere” lafzından if‘ aldir. Bâbu’n Nûn’da “Nezîrun” kelimesine de nazar buyurula.

[2] E’ifken

Kavlühû Teâlâ “E’ifken âlihетен dúnallâhi türîdûne” [37/Sâffât 86]. İfk, Üsve-i kizb’dır. Yani kizbin ışığı olan re’yinizle ittihaz ettiğiniz Allah’tan ğayrı âlihe-i bâtılaya ibadeti mi kast ve talep ediyorsunuz demek olur. Râgıb Müfredat’ta bu âyetin zikrinde ““Etürîdûne âlihетен mine’l-ifki takdir olunmak sahîh olur. Ve “ifken” kelimesi “türîdûne”ye mef‘ ul ve “âlihетен” ondan bedel kılınmak da sahîh olur ki; İbrahim aleyhisselam “âlihe”yi “ifk” tesmiye etmiş olur” diyor. Ve bu lafız âtiyen “İfk” kelimesinde beyan olunur.

Meksûru’l-Hemze

[Sayfa 7]

[3] İ’temirû

Kavlühû Teâlâ “Ve İ’temirû beyneküm bi ma‘rûfin” [65/Talak 6]. Ey Şavirû. İ’timar kelimesi Emr den ifti‘ aldir. Emr, şe’n manasına olup şe’n ise hal, kasd, talep manalarına gelir. Binaenaleyh “İ’timar” kelimesinin de mahalline göre manası değişir. Siyak ve sibak itibariyle “Ve i’temiru beyneküm bi ma‘rufin” kavli-i keriminde “aranızda evladınız için hayırlı ve nâfi‘ olmak üzere ücret-i irđa’ hakkında müşavere ediniz” demek olur. Ve “Emr” yani buyruk manasına olarak “bazınız bazınıza ma‘rufla emrediniz” demektir de denildi. Bir de “İ’timar” kabûl-u emr manasına olur ki; müşâverede müteşâvirînin ba’zı ba’zının işaret ettiği şeyde emrini kabul ettiği cihetle “teşavur”e “i’timar” denildi. Ve “İnne’l-mele’e ye’temirûne bike” [28/Kasas 20] “yeteşaverûne fi kıtlike ve yeşuddûne ve yehimmûne bihî” demek olur.

[4] İ’tiya tav‘ an ev kerhen kıâletâ eteynâ tıai‘în

[41/Fussilet 11]. İmam Taberi Camiu’l-Beyan’da Abdullah b Abbas radıyallahu anhüma’dan İ’tiyâ, E‘tiyâ, Eteynâ E‘taynâ ibaresiyle tefsirini rivâyet etmiş ki; “Ey sema ve

ey arz, sizin vücudunuzda halk ve tevdi‘ ettiğim şeyi veriniz”. Yani sema yağmur ve saireyi ve arz nebat ve saireyi demek olur. Ve “i’tiya” kûna ve ihdisâ yani olunuz, vücuda geliniz, tehattüs ediniz demektir de denildi. Ve “Ci’nâ” yani getiriniz veya geliniz, yani emrime münkâd olunuz demektir de denildi. Ragıb’ın Müfredat’ında yazdığına göre “ityan” suhuletle gelmektir. Tabiatı üzere mürur eden şeye “Etiye” ve “Etâvi” demek bundandır. Bu [Sayfa 8] kelime “ramâ” bâbından gelir. “etâ, ye’ti, etyen, ve hüve âtin” denir, bundan isimdir. Bizzat ve bi’l-emr ve bi’t-tedbir “mecîe” denir. Hayr ve şerde ve i‘yan ve i‘razda istimal olunur. Kur’ân-ı Kerim’de “Etâ” maddesinde gelen kelimat mecîe, i‘ta, vücud, hudûs, inkıyad, muvâfakat, cima‘ manalarıyla tefsir olunmuştur. Her biri mahallinde beyan olunur.

[5] İ’zen lî

Fî kavlihî Teâlâ “Ve minhüm men yeķûlü i‘zen lî” [9/Tevbe 49] ve fî kavlihî Teâlâ “Fe’zen limen şî’te minhüm” [24/Nur 62]. Ta‘ibe bâbından “Ezine, ye’zenu, iznen”den sîğa-i emrdir. Bu kelime lisanımızda da müsta’meldir ki bir fiilde bir kimseye murahhas olduğu ve onu işlemekte kendine destûr verildiğini bildirmektir. Evvelki âyette “bana izin ver”, ikincide “onlardan dilediğin kimseye izin ver” demektir.

[6] İ’zenû

Fî kavlihî Teâlâ “Fe’zenû bi harbin minallâhi ve rasûlihî” [2/Bakara 279]. Ey İ‘lemû zâlîke. Yani me’mur olduğunuz şeyi işlemez iseniz, bunun Allah ve Rasulü canibinden size harb olduğunu biliniz ve işitiniz ve ondan ötürü istimâ‘a hazır olunuz demektir. Ve hemzenin meddiyle “Fâzinû” kıraatına göre “E‘limû ğayraküm bi zâlîke”, yani Allah ve rasûlüne karşı muharip olduğunuzu diğerlere i‘lam ve i‘lan ediniz demek olur. Bu surette kelime-i mezbûre if‘al bâbından “Âzene-Yûzinu-Îzânen” den sigâ-i emirdir. “Ezan” ve “müezzin” de bundandır. Bu kelime için bu bâbda “Ezanün” kelimesine de nazar oluna.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Elif

[7] Âli fir‘avne

[2/Bakara 49] Ey kavm ve ehl-i din. Yani “Firavunun tabeası ve onun diniyle mütedeyyin olanlar” demek olur. Bazı eimme-i lugat “Âl” kelimesinin aslı [Sayfa 9] “Ehl”dir. Lakin ibdal dahil oldu da “Âl” oldu” dedi. Ve kavline “Âl” kelimesinin taşığirinde elif ibdal olunan

Yâ'ya avdet ederek “üheyli” denilmesiyle istişhar etti. “Âl” kelimesi bir şahsın ehline zû karâbetidir. Ve ehl-i beytine ve etbâına dahi ıtlak olunur. **“İstıtrâd”**: Âli'n-Nebi Aleyhisselam akârib-i tâhırasıdır. Ve havass-ı ümmete de “min haysü'l-ilmı ve'l-ameli” zat-ı risalet penahîlerine ihtısası olmak şartıyla “Âl” denir. Mukallidîne yani âvâm-ı mü'minîne ümmet denir. Binaenaleyh her bir âli nebî ümmettir. Lakin her ümmet âl değildir. İmam Cafer-i Sadık (r.a) hazretlerine “Nas müslımünun cümlesine Âl-i nebîdir diyorlar” denildi de “kezebû ve şadekû” buyurdular. Bu kelamın manasından sual olunduk da ; Ümmet kâffeten Âl-i nebîdir dediklerinde kazib oldular. Ve lakin şerâit-i şeriat-ı Muhammediyye ile kâim olduklarında âli nebidirler, kavlinde sadık oldular buyurdu. “Ehl” ile “Âl” in farkı; “Âl” kelimesi Zeyd'e, Ömer'e, Bekir gibi i'lam-ı nâtıkîne izafete mahsus olup nekerata izafe edilmez. Mesela Âlu'z-zaman, Âlu'l-karye, Âlu'l-beyt denilmez. Bir de ednâya izafetle Âlu'l-hayyat, Âlu'l-hayyan, ta'bir olunamaz. Belki hakikaten veya mecazen ve sureten veya ma'nen A'lâ ve eşref ve efdale izafet edilip, Âlu'llah, Âlu'r-resul, Âlu's-sultan denir. “Ehl” ammdır. Ehlullah, ehlü'nnebi, ehlü'ssultan, ehlü'lhayyat, ehlü'lhayyan, ehlü'zzaman, ehlü'lkaryeve maneviyat ve ma'kulatta da ehl-i ilim, ehl-i akıl, ehl-i salah, ehl-i takva ve ğayr-i zalik denir. [Sayfa 10]

[8] Âyâtün

[2/Bakara 61] Âye'nin cem'idir. Aslen “alamet” manasınadır. Ve sâir bir takım meânî de de isti'mal olunur. “Âyetün mine'l Kur'ân” ma'rufdur. Ve cemâ'atü'l hurûf'dur da denildi. Ve mutlak cemaat manasına da gelir. “Harece'l kavmü bi âyetihim”, bi cemaatihim demektir. Bu iş'ar Arap'ta da vardır. Ve Kur'ân-ı Kerim'den bir hüküm üzerine delalet eden her bir cümleye de “âyet” denir. Ve alamet manasına olan “âyet” hissî ve aklî olur. Ve böylece “acibe” manasına da gelir. Bu vech-i zükûr “alamet” ve “acibe” manaları asıl olmak üzere Kur'ân-ı Kerim'de “âyet”, mucize, delil, şahit, bina-i âlî ve muhkem, azap manalarına vârid olmuştur. Emsile; “Tilke âyatü'l Qur'ân ve Kitabün Mübîn” [27/Neml 1] bunda âyet ma'ruftur, “Kâle rabbi'c'allî âyeh” [3/Âli İmran 41] ey alâmet, “Linuriyehû min âyâtinâ” [17/İsrâ 1] ey acayib-i kudretina, “Fîhi âyâtün beyyinatün ma'kam-u İbrâhîm” [3/ Âli İmran 97] alâmâtün zâhıratün acîbetün, “ve mâ kâne li rasûlin en ye'tiye bi âyetin illa bi iznillah” [13/ Ra'd 38] ey mu'cize, “inne âyete mülkihî en ye'tiyekümü't tâbût” [2/ Bakara 248] ey delilün mülke ve saltanata aleyküm, “etebnûne bi külli rîĝin âyeten” [26/ Şuarâ 128] ey binaen âliyen muhkemen, “ve mâ nürîhim min âyetin illâ hiye ekberün min uhtihâ” [43/

Zuhruf 48] ey azabin ke'ṭ-ṭûfani ve'l cerâdi ve'l-ḳummeli ve'd-demi. Ve emsâliha kesiratün fi'l-Kur'âni'l Kerim.

[9] El-Âfilîn

Kavlihi Teâlâ; “Felemmâ efele ḳâle lâ uhibbu'l âfilîn” [6/ En'am 76]. Ey felemmâ ğâbe ḳâle lâ uhibbu'l-âfilîn. Ğâib, ğarib, zâil manalarındadır. Faslu'l-Hemze mea'l Fâ'da efele kelimesine nazar oluna.

[10] Âbâiküm

Fi kavlihi Teâlâ; “Ḳalû na'büdü ilâheke ve ilâhe âbâike İbrahîme ve İsmâ'île ve İshâka” [2/ Bakara 133] “Âbâün” meddle bâba demek olan “Ebb”in cem'idir. Ancak [Sayfa 11] arap bazen bâba karındaşı olan “amm” den “ebb” ve ana karındaşı olan “hâle” yani teyze den “ümm” ile ta'bir ederler. Nitekim bu âyet-i kerimede vakı' olmuştur. Zira İbrahim ve İshak aleyhisselam Ya'kup aleyhisselamın âbâındandır. Lakin İsmail aleyhisselam amucasıdır. Cümlesine birden “âba” denilir. Ve kıssa-i Yusuf aleyhisselam da “Ve rafe'a ebeveyhi 'ale'l arşı” [12/ Yusuf 100] kavli-i kerîminde “ebeveyh”den murad Yusuf aleyhisselamın pederiyle teyzesi idi. Çünkü validesi evvelce vefat etmiştir. Râġib rahimehullah müfredatta cedd ile peder birlikte ve valide ile peder birlikte “ebevân” tesmiye olunduġu gibi amm ile peder de “ebevân” tesmiye olunur demiş ve salifu'z zikr âyetle istişhad etmiş.

[11] Âtet ükülehâ dı'feyn

[2/ Bakara 265] Ey A'tat semerehâ, yani meyvesini diġer arasının meyvesinin iki misli verdi demek olur. Ânifen “İ'tiyâ” bahsinde tahkîki mürûr etti. İrcâ'ı nazar oluna.

[12] Âmmîne'l-beyte'l-harâme

[5/ Maide 2] Ey 'Âmidîne ḳaşîdîne beytel harâme, lafz-ı mezbur yani feth-i hemze ve teşdîd-i mim'le aslen kasd manasına olan “emm”dendir. “Radde” bâbından “Emme, yeümmü, emmen, fe hüve âmmün” denir. Ve tef'îl bâbından “Emmeme” ve tefe'ul'den “teemmeme” birdir, kasadehû demektir. Bu meâni-i saire dahi müsta'meldir. **“İstıtrad”**: Tahfif-i mim'le duada zikr olunan “Âmin”kelimesi “Emn”dendir. Ve yahut İstecib manasına kelime-i ibranîdir. Ve ala kavlin esmâu'llah'dan bir ism-i Celilü's-Şandır. Her

halde kasr-ı hemze ile “Emîn” dahi denir. Kelime-i İbranî olması eķvâdır. Çünkü yehûd ve nasâra da duada zikr ediyorlar. [Sayfa 12]

[13] Ânestüm

Kavlühû Teâlâ “Fein ânestüm minhüm rüşden” [4/ Nisâ 6]. Ey ‘alimtüm ve vecedüm. Ve kavlühû sübhanehû ve Teâlâ “İnnî ânestü nâran” [20/ Tâhâ 10], ey ebşartü. İlim ve vicdan manalarındadır. Kuvâ-i aklıye ile olur âyet-i evlada olduğu gibi, kuvve-i hissiye ile de olur âyet-i saniye de olduğu gibi. Ve ânestü naran ebşartü demek olduğu gibi ânestü savten semi‘tü demektir. Ânestü minhü ħalâveten zekkat, ve ânestü minhü tayyiben temimtü demek olur. “Üns”den if‘aldir. “Ânese, yünisü, înâsen, fe hüve mûnisün” denir. Sülasîsi alime ve darabe bâblarından gelir. “Enise, ye’nisü, ensen” denir. Damm ile Üns bundan isimdir. Ru’yet ve ilim ve his ve teferrüs manasıyla müştakkâtı meani-i saire de de müsta’meldir.

[14] Âlâallah

Kavlühû Teâlâ “Fezkürü âlâallahi le‘alleküm tüflihûn” [7/ Â’raf 69]. Ey, ni‘amallâhi, yani Allah’ın nimetlerini yad ediniz ki murad; i‘tiraf-ı ni‘am ile îfâ-i şükr-ü Mün‘imdir. Bu lafız cemi‘dir. Vahidi, feth-i hemze ve sükun-ü lâm’la “El”dir. Ve hemze’nin fethi ve kesriyle feth-i lam’la maksûren “elâ” ve “ilâ”da denir ki nimet demektir.

[15] Âsâ

Kavlühû Teâlâ “Fe keyfe Âsâ ‘alâ kavmin kafirîn” [7/ Â’raf 93]. Ey Ahzenü, yani nice mahzun olurum, ğussalanırım demektir. Hüzün ve ğussa manasına taibe bâbından “Esiye, Essen, fe hüve Âsin” denir. “Âsâ” lafz-ı mezkurun müfâale’dır. “Âsâ, yuvâsî, muvâsâten” denir. Âyet-i kerimedeki “Âsâ” sîĝa-i mütekellim-i vahde’dır.

[16] Âl’âne

Kavlühû Teâlâ “Âl’âne ve ħad ‘aşayte min ħablü” [10/ Yunus 91]. Hîn manasına olan “el-âne” kelimesi üzerine hemze-i istifham dahil olarak medd olunmuş ve “şimdi” demek manasına varid olmuştur. “Hîn” manasına olan [Sayfa 13] “ân” kelimesi muarref bi’l-lâm olarak lisanımızdaki “şimdi” tabiri gibidir. Ve “Bâ‘a” bâbından “Âne, yeînü, eynen” lafzen ve ma‘nen “Hâne, yahînü, haynen” gibidir.

[17] Âvî

Kavlühü Teâlâ “Ev âvi ilâ rüknin şedîd” [11/ Hud 80]. Ey enđammü, yani şa’b ve kavî olan bir aşırine münđamm olaydım demek olur. Darebe bâbından “Eva, ye’vi, âviyen ve Me’vâ” denir. Mündamm olmak manasınadır. “Me’vâ” masdar olduğu gibi ism-i mekanda olur. “Fe innel cennete hiye’l-me’vâ” [79/ Nâziât 41] ve kavli sühanehü “İz eve’l-fityetü ile’l-kehfi” [18/ Kehf 10]. “indamme” demektir. “Damme, indimam”asılta yapışmak, bitişmek, ulanmak ve yapışdırmak, bitışdirmek, ulandırmak manalarına gelir. “damme ileyhi fe indamme” gibi ve “âvâhü ğayruhü” if’al’den müteaddî olur ve mef’ûlüne teaddî eder. “Âvâhü ileyhi” denir. Bizim lisanımızda “me’vâ” yurt ve mesken yerinde kullanılır. Binaenaleyh “Âvâhu ilel menzili” lisanımızda “Onu menzil ve yurt ve meskene yerleştirdi” ibaresiyle tercüme edilir. Âyetteki kesr-i vav ile “Âvî” sülasiden fili muzari‘ mütekellim vahde’dir.

[18] Âvâ ileyhi eğahü

[12/ Yusuf 69]. Ey đammehü ileyhi. Feth-i vav ile sîğa-i mazidir. Nitekim makablinde mufassalen beyan olundu.

[19] Âserake

Kavlihi Teâlâ “Tallâhi leğad âserakallâhü ‘aleynâ” [12/ Yusuf 91]. Ey fađđalake. Yani Allah’a kasem ederiz ki; tahkik seni teşrif ve in’amda bizim üzerimize tafdil etti demek olur. İz manasına olan “ eser” den if’al’dir. “Eser” fazl için, “îsar” tafdil için istiâre olundu. “Âsera, yûsiru, îsaren, [Sayfa 14] fe hüve mûsirun” denir. Ve tef’ilden “te’sir” malum lisanımızda da müsta’meldir.

[20] Ânae’l-leyli

[3/ Âli İmran 113, 39/Zümer 9]. Ey sa’ati’l-leyli. Yani gecenin dahilindeki vakitler demektir. İzafet bi ma’na “fi” dir. Bu kelime cemi’dir. Müfredi hemzenin hareket-ı selasesi (e,i,ü) ileidir. (İnâhü, Ünâhü ve enâhü) vaktühü demektir. Ve saat-i latife manasına olan “Ân” ın cem’idir de denilir. Bâbu’l ayn’da “aynin âniyeh” kelimesinde mufassalen zikr olunur.

[21] Âzentüküm ‘alâ sevâin

[21/ Enbiya 109]. Ey A'lemtüküm. Yani ben bildirdim “alâ sevâin” kaydı ben bildiğimi size bildirdim. Şimdi ben ve siz ilimde müsavî ve yeksânız. Yani ben bu bâbda sizden ziyade bilmiyorum ve siz de benden noksan bilmiyorsunuz demeyi ifade eder. Kulak demek olan “üzün” den me'huz if'al'dir. “Âzene, yü'zinü, îzânen” denir. İ'lam manası îfâun fi'l-üzünü tasavvuruyladır. Lisanımızda da senin kulağına koydum sana bildirdim demektir. “Âzânun” kelimesine nazar oluna.

[22] Âzennake

Kavlühû Teâlâ “Kâlû âzennâke mâ minnâ min şehid” [41/ Fussilet 47]. Ey a'lemnake. Nitekim beyan olundu ve “İ'zen lî, İ'zenû” kelimelerinde sebk eden ve âtiyen “ezan” kelimesinde de görülür.

[23] Âzene leküm

Fî kavlihî Teâlâ “Âmentüm lehû qable en âzene leküm” [20/ Tâha 71]. Bu kelime destur vermek manasına olan “İzn”den fi'l-i muzari' mütekellim vahde'dir. Aslı “âzene” olup “en” ile mensubdur. “Benim size izin ve desturumdan evvel O'na imanımı istediniz” ibaresiyle tercüme olunur. [Sayfa 15]

[24] Âsefünâ

Kavlühû Teâlâ “Felemmâ âsefünenteķamnâ minhüm” [43/ Zuhuf 55]. Ey ağdabünâ. Yani “vakta ki bizi gazablandırdılar onlardan intikam ettik” demek olur. “Esef” lafzından if'al'dir. “Esef” hüzn ile muhtelit gazabdır. Bazen yalnız hüzn yalnız gazap yerinde de isti' mal olunur. Ve hakikat-ı “esef” intikam arzusuyla kalpteki kanın seyeranıdır. Eğer dîn ve zaife karşı vakı' olursa gazap olur, mâ fevk ve kaviye karşı vakı' olursa munkabız olup hüzn tahavvül eder. Bu lafız sülasîde ta'ibe bâbından “esife, esefen fe hüve âsifün” hazene demektir. Ve hemze ile teaddî eder. “Âsefe,yüsifü,îsâfen”denir. “Ağdaba” demek olur iş bu âyette vakı' olduğu gibi.

[25] Ânifen

Kavlühû Teâlâ “Ma zâ kâle ânifen” [47/Muhammed 16]. Ey fi hazihi's sâati. Şu saatte yani bize en yakın olan vaktin evvelinde ne dedi demek olur. Bir şeyi ibtidada “iste'nefetü's şey'e” kavlındendir. Bunun aslı burundan demek olan “enfün” lafzıdır. Sonra bir şeyin ucu

ve çıkıntı yerine tesmiye olunur. Ve ibtida manasında da isti'mal edildi. Hatta "iste'nefetü'l emra" güya işi burnundan dürttüm demek olup, mebdenden demek yerinde kullanılır.

[26] Âsin

Kavlühü Teâlâ "Fîhâ enhârun min mâin ğayr-i âsin" [47/Muhammed 15]. Ey ğayr-ı müteğayyir-i reyha ve ve ta'me, yani kokusu ve çeşnisi teğayyür etmeyen demek olur ve "âsin" bila medd dahi kıraat olundu, her halde mana birdir. Bâb-ı evvel ve sanî'de "esene'l mâü fe hüve âsin" denir. Tab'an müstekreh olan [Sayfa 16] bir reyh ve ta'mı getirdi, taaffün etti demektir. Ve tabiatın ihtilaliyle kendine yaygınlık gelen bir marazla hastalanan kimseye "esene'r raculü" denir.

[27] Âzerahû

Kavlühü Teâlâ "Ke zer' in eħrace şağ'ahû fe âzerahû" [48/Fetih 29]. Ey kavvâhü ve e' ânehû. Yani onu kuvvetlendirdi ve iâne eyledi demek olur. Bu kelime kuvvet manasına olan "ezr" den if'al'dir. "Âzerahu, yûziruhû, îzârun) denir. Kavvâhu ve e' ânehu demektir. Bu "ezr"de aslen "vezar"dan fe ehûzüdür ki libas-ı ma'rufun ismidir. Bundan bir takrible meâni-i adîde de istimal olunmuş. Mesela "yemünnü libâsün leküm" manası mülâhazasıyla "mer'e" den kinâyet ve "şeddü'l-izar" manası münasebetiyle kuvve-i şedîde ve iâne ve takviye manalarında isti'mal olunur. Nitekim "üşdüd bihî ve ezrî" [20/Tâha 31] kavli keriminde vakı' olmuştur ki; "Kavvi bihî zahrî" ile tefsir olundu. Murad "kuvvet-i zahrımı teşdîd ve tahkîm eyle" demektir.

[28] El-Âhîr

Fi kavlihi Teâlâ "Hüve'l-Evvelü ve'l Âhîru ve'z Zâhiru ve'l Bâṭnu" [57/Hadîd 3]. Bu âyet-i kerimede olan iş bu esma-i erba'a, Esmâ-i Hüsnâyı İlahiyyededir. Ancak Esmâ-i Celîle-i mütekâbileden olmakla ekser ve ağleb virde vürûdu müctemian olduğu için mecmûnunun tefsiri burada izah edilmiştir. Ve bunların tefsirinde gerek bi'r-rivaye gerek bi'd-diraye akval-i adîde vardır. Ezcümle Abdullah ibn-i Abbas Radıyallahü anhüma dan mervi olan; "Hüve'l Evvelü" O Allah'ı Azimüşşân her şeyden mukaddem ve yek ibtidâ-i evveldir. Zira ancak Allah var eder ve hiçbir şey mevcut değildi. "El-Âhîr" her bir şeyin fenasından sonra Allah Teâlâ bila intiha âhirdir. Her şey fena bulur O baki kalır. "ez-Zâhir" Allah [Sayfa 17] Teâlâ her şey üzerine ğalip ve her şeyden 'âli ve berîdir. "el-Bâṭn"her bir şeyi alîmdir,

İnteha. Akvâl-i saire dahi cümleten bu basîre rücu' eder ki cümlesinin ğâyet ve neticesi budur. "Evvel" kelimesi bir Sâni'nin vücudunu mukteza ve "Âhîr" kelimesi bir mevcud-u mukaddemin sebkini ifade eden lugat manasına hamlonulamaz. Nitekim de' avât-ı me'sûrede (Allahümme ente'l-Evvelü fe leyse kıbleke, ve ente'l-Âhîru fe leyse ba' deke, ve ente'z-Zâhiru fe leyse fevķake, ve ente'l-Bâtinu fe leyse dūneke şey'ün) varid olmuştur.

[29] Âniyeh

Fî Kavlihî Teâlâ "Tüsķâ min 'aynin âniyetin" [88/Ĝâşiye 5]. Ey şedîdetü'l harareti. Bâbü'l ayn'de "aynin âniyeh" kelimesine nazar oluna. Ve fî kavlihî Teâlâ "Ve yuţâfü 'aleyhim bi âniyetin" [76/İnsan 15] kab ve zarf manasına olan "inâün" lafzının cem' i dir. Murad küüs ve iķdaħdır.

[30] Ân

Kavlühü Teâlâ "Yeţûfûne beynehâ ve beyne ħamîmin ân" [55/Rahman 44]. Ey şedîdü'l harareti, bâbu'l-ayn'de "aynin âniyeh" kelimesinde de mezkurdur

Faslu'l-Hemze Mea'l-Bâi'l-Muvahhade

[31] Ebbâ

Kavlühü Teâlâ "Ve fâkiheten ve ebbâ" [80/Abese 31]. Feth-i hemze ve bâ-i müşeddede ile "ebb" en'am yani koyun, deve, sığır, at ve emsalinin otladığı şeydir ki biz çayır deriz. Behayim için "ebb", insan için fâkihe gibidir. Ve ebb ğayr-ı mezru' ħüdây-ı nâbit hayvan yiyeceğidir ki; yedirilir ve biçilip iddihar olunur.

[32] Ebâbil

Kavlühü Teâlâ "Ve ersele aleyhim tayran ebâbil" [105/Fil 3]. Ey cemâatin fi tefrikatin. [Sayfa 18]. Fırkaten fırkaten, bölük bölük, küme küme olduğu halde demek olur. Sicistânî rahimehullah "halka halka" ta'bir etmiş. Manâ yine böyledir. "Ebâbil" lafzı cem' dir. Vahidi hemzelerin kesri ve muvahhidelerin teşdîdiyle "İbbaletün, ibbevlün ve ibbîlün"dür. Ve vahidi olmayan bir cem' dir de denilir. Bu kelime bazı avam indinde bir nevi kuşun ismi olmak üzere tanınmış ise de ğalattır. Makablindeki "tayran" kelimesinden hal veya ona sıfat vakı' olmuştur.

[33] El-Ebter

Kavlühû Teâlâ “İnne şanieke hüve'l-ebter” [108/Kevser 3]. Ey “El-münkati' il aqıbi”, yani zürriyeti kesilmiş. Zira “ebter” “ellezi lâ aqıbe leh”manasına “ef'ale” vezninde na'ctir. “beter” maddesindedir. “Naşara” bâbından “beterahû betren” denir ki, bir şeyi kable'l itmâm kat' etmektir. Ve infi'alden “inbitar” inkita' dır. Ve “tarabe” bâbından “betere beteren” denir. Bundan “ebter” sığası maktu' ız-zenebi hayvan ve evlad ve ahfâdı olmayan kimse ve her bir hayır ve fâideden kalmış şey manalarına müsta' meldir.

[34] Ebsır bihî ve esmi'

Fî kavlihî Teâlâ “Lehû ğaybu's-semâvâti ve'l-arđi ebsır bihî ve esmi'” [18/Kehf 26]. Ey “Mâ ebşarahû teâlâ ve mâ esme'ahû” siğa-i taaccüptür derler. Alâ tariķi'l-mecâzi “ne acib, gördü ve işitti” demek olur ki, İlm-i ilahî, semavat ve arzın ğaybını muhit olmakla hiç bir şey ondan ğaib olmaz demek murad olunur.

[35] Ebramû

Kavlühû Teâlâ “Em ebramû emran fe innâ mübrimûn” [43/Zuhruf 79]. Ey Aşkemu. “İbrâm”, “bereme”den if'al dir. Bir işi muhkem eylemek manasına istimal olunur. “İbrâmu'l ğabli” kavlindedir ki; İpin bükümünü tekrâr ile teşdit ve tahkîmdir. [Sayfa 19] “Bereme” kelimesi daha diğer meânîde isti'mal olunmuştur. Nitekim mufassalat kütüb-ü lugatte görülür.

[36] El-Ebrâr

Kavlühû Teâlâ “İnne'l-ebrâra lefî na'îm” [82/İnfitar 13, 83/Mutaffifin 22] ve “Ve teveffenâ mea'l-ebrâr” [3/Âli İmran 193]. “Bâr” lafzının cem'idir. Bâbü'l ba'da “berran” kelimesi zikrinde mübîndir. Mahall-i mezkûre nazar oluna.

[37] Ebrahu

Kavlühû Teâlâ “La ebrahu hatta ebluğa mecmea'l bağreyni” [18/Kehf 60]. Ey lâ ezâlû esîru. Yani gitmekden münfekk olmam demek olur. “Zâle” manasına olan “bereha”dandır. Ta'ibe bâbından “berihâ, yebrahu, berhan” denir. “Zâle min mekânihî” demek olur. “Ebrahu” muzari' mütekellim vahde'dir. “lâ ebrahu” “lâ ezalü” demektir. Bununla bir şeyde

devam ve sebat ve ısrar murad olunur. “Len nebreḥa ‘aleyhi ‘âkifîn” [20/Tâha 91] kavli-kerimi de bundandır. Ve lafz-ı mezbur meani-i sâirede dahi müsta’meldir.

Mazmûmetü’l-Hemze

[38] Übsilû

Kavlühû Teâlâ “Ülâikellezîne übsilû bimâ kesebû” [6/En’am 70]. Ey ürtühinû ve üslimû li’l-hülketi. Yani sevap ve na’îm-i ahiretten merhûn ve memnu’ kılınırlar ve helake teslim olunurlar. Bu kelime “beslûn” lafzındandır ki şeca’at manasına zarufe bâbından “ve kad besule, besaleten, fe hüve beslûn ve bâsilûn ve kavmün besilûn” denir. Bu lafız “if’al” terhîn ve teslîm manasına gelir ve diğerk meânide de müsta’meldir.

[39] Übriü

Kavlühû Teâlâ “Ve übriü’l ekmehe ve’l ebraşa” [3/Âli İmran 49]. Ey Eşfi (bür’) dendir. Selime bâbından “berie mine’l-marazi beraeten” denir. Halâs oldu, şifa buldu [Sayfa 20] demek olur. Aslı mücaveretinden istikrah olunan şeyden halas ve tebâud manasınadır. Bâbu’l ba’da “bâriiküm” ve “berâetün” kelimelerinde tafsilî görülür, müracaat oluna.

[40] Überriü

Kavlühû Teâlâ “Ve mâ überriü nefsi” [12/Yûsuf 53]. Ey “uḥallişu ve uba’idu mine’z-zeleli”, yani ben kendimi vuku’u zeleden taḥliş ve tebrie edemem demek olur. Makablinde vâki’ “übriü” gibi “bür”den tef’ildir. “berrâü, yüberriü, tebrieten” denir. Lafz-ı mezbûrdan muzâri’ mütekellim vahde’dır. Keza Bâbu’l-bâ’da “bâriiküm” ve “berâetün” kelimelerine nazar oluna.

Meksûru’l-Hemze

[41] İblîs

Kavlühû Teâlâ “Fesecedû illâ İblîs” [2/Bakara 34]. Hüve ebu’l cinni kâne mea’l melâiketi fe ṭuride. Bu lafız “yeis” manasına olan “eblese” lafzından “if’îl” dir. Binaenaleyh kelime-i arabiyedir denildi. Şeytanın bununla tesmiyesi recim ve la’în olmakla rahmet-i ilahiyeden yeisine binaendir. Lakin esaḥḥ ve ekvâ olan kavil lafz-ı “iblîs” ism-i a’cemî olup kelime-i arabiyeye olmaması kavlidir. Ğayr-ı munsarıf olması da delil-i kâfidir.

[42] İbtelâ

Kavlühü Teâlâ “Ve izibtelâ İbrâhîme rabbuhû bi kelimâtin fe etemmehünne” [2/Bakara 124]. Ey İhtebere ve imtehanane. Yani “İbrahim aleyhisselamı Rabbisi turuk-i tâatte ibadet ettiği a‘ mâl ile ihtibar ve imtihan ettik de” demek olur. “İbtıla” tecrübe ve imtihan ve ihtibar yani sınamak manasına “bela”dan ifti‘âl’dir. **“Fâide”**: Âyet-i kerimede vakı‘ “kelimât” tan murad şu on haslettir ki bunlardan beşi baştadır. Saçları tarayıp ferak-ı ser’de iki cânibe ayırmak, bıyıkları kesmek, misvak ile dişleri temizlemek, mazmaza yani su ile [Sayfa 21] ğarğara etmek, istinşak yani dâhil-i enfi su ile tenkıye etmek. Beşi de sair bedende dir ki; hattân, mahall-i mestûrdaki mâni-i taharet tüyleri tıraş, istincâ, tırnak kesmek, koltukta olan tüyleri yolmaktır denildi. “Fe etemmehünne” yani bu mükellef olduğu a‘mali icra ile kelimât-ı mezbûrenin hükmünü itmam eyledi. İntehâ. Asl-ı “ibtılâ” meşakkatli bir emir ile bir kimseyi mükellef etmektir. Ve “ibtıla, ihtibar, imtihan” halk tarafından olursa bilmediği bir şeyin zuhûru içindir. Cenab-ı hak tarafından ise ezelen ilminde sabit olan şeyin ızhar ve ibrâzı içindir. Vallahü a‘lemü bi hakikat-i kelâmihî.

[43] İb‘aş lenâ meliken

[2/Bakara 246]. Ey “eğim lenâ meliken”. “Bize bir padişah nasb et” demek olur. İbn-i Abbas radiyallahü anhümeden “beyyin lenâ meliken” tefsiri de rivâyet olunmuştur. Beynehümâda fark vardır. Evvelki tefsire göre “melik” nasbiyyeti katiyyen Nebi’ye tefvîz, ikinci de evveli ve âhiri olanı istifsardır. Vallahü a‘lemü bi muradihî, bu lafzın tahkîki, Bâbu’l ba’da “beaşnâhüm”kelimesinde mufassalen mezkurdur.

[44] İbtiğâe

Kavlühü Teâlâ “Ve ma tünfiķûne illa ibtiğâe vechi’llahi” [2/Bakara 272]. Ey talebe rızâallahî. Bu kelime aslen “talebe” manâsına olan damm-i ba ve med ile “buğâü”dendir. İkinci bâbdan “beğâ, yebğî, buğen ve biğâyeten” “talebe talben” demektir. Ve bu lafız ebvab-ı muhtelifeden mücâveze-i hadd, ifrât, zulm, i‘tidâ ve meâni-i sâirede de isti‘mal olunmuştur ki; mahallerinde mezkurdur. Bâbu’l ba’da “bâğîn” ve “bağyen” ve ehavâtına nazar oluna. [Sayfa 22]

Faslu’l-Hemze Mea’t-Tâil-Müşennâti’l-Fevķati

[45] Etrafnâhüm fi’l-ḥayâti’d-dünyâ

[23/Mü'minûn 33]. Ey na' amnâhüm. Biz onları bu dünya hayatında nimetlendirdik, mülkde ibka ettik demek olur. Sükûn-ü râ ile “ğurfe” vezninde “turfe” nimet ve huzur ve refahiyyet manasınadır. Bir kimse tena'um ettiği vakitte bâb-ı rabi' den “terife'r-raculü terafen” denir. Ve if'alden “itraf” ve tef'ilden “tetrîf” nimet ve refahın kesret ve farkı, sahibini bağı ve dalâle düşürmek ve istif'alden “istitraf” kesret-i nimet sebebiyle tuğyan manalarına da gelir. Râgıb Müfredat'ta “terife” lafzını “rafeh” maddesi zikrinde beyan etmiş ve sebeb-i cem'inde sükût etmiş. Diğer lügatlerde de buna dair bir şeye tesadüf edilememiştir.

[46] Etrâbun

Kavlühû Teâlâ “Ve 'indehüm kâşırâtu't-ţarfî etrâbün” [38/Sâd 52]. Ey Akranu esnânin. Sîn'de, yani yaşta akran demek olur. Bu lafız cemi'dir. Vahidi kesr-i tâ ile “tirb”dir ki; yaşta müsavî demektir. Lezzet manasına da gelir. Kavlühû Teâlâ “Uruben etrâben” [56/Vâkıa 37] ve “Kevâ'ibe etrâben” [78/Nebe 33] hep birdir.

[47] Etevekkeü

Kavlühû Teâlâ “Hiye 'asâye etevekkeü 'aleyhâ” [20/Tâha 18]. Ey 'A'temidü 'aleyhâ. Ona dayanırım demek olur. “Vekie” lafzından tefe'uldür ki i'timad, dayanmak manasınadır. İfti'al'den “ittikâ” da manây-ı mezkurda istimal olunur. “Tevekkeü 'ala 'asâhu” ve “ittekee 'ala 'asâhu” birdir. Kur'ân-ı Kerim'de her ikisi de vâki'dirler. Ve “i'timad” dan aḥz ile meâni-i sairede de istimal olunmuştur. Ve i'timad ve mekan-ı i'timad manasına olan “tekye” lafzı da bundandır. “Tâ” “vav”dan [Sayfa 23] maklubdür. Bâbu'l mîm'de “müttekeen” kelimesine de nazar buyurula.

Mazmûmetü'l-Hemze

[48] Ütrifû

Kavlühû Teâlâ “Vettebe'allezîne zalemû mâ ütrifû fihi” [11/Hûd 116]. Ey nu'imû. Şol kimseler ki fesad ve irtikab-ı zünüble zalim oldular. Kendinde nimetlendirildikleri şeye tâbi' oldular demek olur. Bu lafız anifu'l-beyan “Etrafnâhüm” kelimesinde beyan olundu. Ve mef'ûl sığasıyla “mütref” başı boş, terkedilmiş behîme gibi dilediğini yapan kimseye denir. Bâbu'l mim'de “mütrefûhâ” kelimesine de nazar oluna.

Meksûratü'l-Hemze

[49] İtteseķa

Kavlühû Teâlâ “Ve’lķameri izetteseķa” [84/İnşikak 18]. Ey icteme‘a ve temme ve kemmele nûruhû. “Elleyali’l beyz” tesmiye olunan, mehtaplı gecelerde kavı-kamer en ziyade münîr olduğu vakitte “itteseķa’l-ķamer” denir. Âyet-i kerimede o zamanda kamere kasem buyuruluyor. Ve “itteseķa” istevâ ile tefsir olundu. Bu takdirce “istevâ” “beleĝa hadde’l-kemali” demek olur. Bu kelime müteferriķin cem‘i manasına olan “veseķa” lafzından ifti‘aldir. Aslı “ivteseķa” olup vav tâ’ya kalb ve ta-i sanîye’de idĝam olunmakla “itteseķa” olmuştur.

Faslu’l-Hemze Mea’s-Şâi’l-Müşelleşe

[50] Eşâşen

Kavlühû Teâlâ “Ve min eşvâfihâ ve evbârihâ ve eş’ârihâ eşâşen” [16/Nahl 80]. Ey metâ‘an li büyûtiküm. Yani seccade ve kalıçe ve eksiye gibi ev eşyası demek olur. “Esâşen” cem‘dir. Vâhidi “hâ” ile “esasehü”dür. Ancak meta-‘ı kesîrde istimal olunur. Aslen feth-i hemze ve teşdid-i şa-i müşelleşe ile [Sayfa 24] keşure ve tekâşefe manasına olan “eşşe” kelimesindendir ki çoĝaldı ve sıkıştı demektir. Binaenaleyh Meta‘ı beyt, kesret ve kesafet hasıl ettiĝinde “eşaş” denir. Kalîline meta‘ denir ve “eşaş” kelimesi “meta‘” gibi vahidi olmayan lafz-ı cem‘dir de denilmiş. Ve “Hüm ‘ahsenü eşâşen ve ri’yâ” [19/Meryem 74] kavli keriminde de tefsir böyledir. “esasen” metâ‘an ve mâlen ve “ri’yâ” manzâren ve şüreten demektir.

[51] Eşâmen

Kavlühû Teâlâ “Ve men yef‘alü zalike yelķa eşâmâ” [25/Furkan 68]. Ey ‘uķûbeten. “Eşam” lafzı uķûbet manasına olduğu gibi kesr-i hemze ve sükun-u şa ile “işm” manasına da gelir. Râĝıb rahimehullah müfredatta “ism” ve “esam” sevap ve hayrattan ıbtâ’ ve ihmâl ve te’hîr eden ef‘ale isim olmuştur demiş. ‘Uķûbet ve ‘azabı mûcib olmakla ukubetle, ve Müfredat-ı Râĝıb’ta azapla tefsir olunmuş. Âtîde “işm” ve Bâbu’t-tai’l-müşenna’da “te’şim” kelimelerine de nazar buyurula.

[52] Eşâru’l ‘arķa ve ‘amerûhâ

[30/Rum 9]. Ey hareşûhâ ve kâlebûhâ. Ziraat için arzı sürmek ve kabartmak manasına ekdiler sürdüler demek olur. Bu kelime “şevr” lafzındandır ki; bi ma‘na intişârdır. Kâle bâbından “şâre’l ğubâru ve’s sehâbu şevran” denir. Şevr ve bulut kabardı ve intişar etti demek olur. Lakin “intişar” mutlaktır, “şevr” sâtı‘an intişara denir ki ; yukarıya doğru intişâr dağılmaktır. Biz bundan “toz kabardı, kalktı, koştı ta’bir ederiz. Âyet-i kerimedeki; “eşarû” bundan if‘aldir ki, hemze ile müteaddî olmuştur. “Eşâra’l-arða evi’l-ğubâra işâraten” [Sayfa 25] denir. Toprağı sürdüğü için masdar bi ma‘na fâil olarak öküze “şair” manasına “şevr” denildi. Bâbu’t ta’da “tüşru” kelimesine nazar oluna.

[53] Eşlin

Kavlühü Teâlâ “Zevatey ükülün ğamţin ve eşlin” [34/Sebe 16]. Ey şecerin la şemera lehû. İlğın ağacına benzer bir ağaçtır. Ancak bu ilğından büyüktür. Eşcar-ı ğayr-ı müşmirde yani yabani ağaç demek olur.

[54] Eşâratın

Ve ğurie eşeretin. Fî kavlihî Teâlâ “Ev eşâratın min ‘ilmin” [46/Ahkaf 4]. Ey “bakıyyetin min ‘ilmin”. Yahut evvelinden mervî bakıyye-i ilimden bir şey demek olur. Bu kelime “eşer”dendir. Meâni-i adîde de müsta‘meldir. Katele bâbından “Eşertü’l-hadîşe eşeraten” “neğaltühû” demektir. Ve “eşera” bundan isimdir. Ve “hadîşun me’sûrun, ve duâun me’sûrun anin-Nebiyi”sallallahü aleyhi ve selleme “menğûlün” demektir. Ve keza fethateynle “eşeru’d dâri” evin bakıyyesi ki, vücuduna delalet eder ve Türkçe “İz” ta’bir ettiğimiz ayak yerine de “eser” denir. Rivâyet manasına da gelir nakil gibi. Ve rivâyet olunan ve yazılan şeylere ve yazılmış kalmışlara denir. “eşâratün ve eşerün” de birdir. Ve sair müştakkâtı mutasarrıfatı daha diğere manalarda da istimal olunur.

[55] Eşğantümûhüm

Kavlihi Teâlâ “Hatta izeşğantümûhüm feşüddü’l veşâka” [47/Muhammed 4]. Ey ekşertümü’l-ğatle fihim ve eğlaztüm. Onlarda yani aralarında katli tekşir ve onlara bu hususta ğılzat ve şiddet ettiğiniz vakitte demektir ki, düşman üzerinde kahr ve ğalebenin tahakkuku murad olunur, “şahın” lafzındandır. Bâb-u hâmis’den “şehune, yeşhunü, şehaneten ve şühûneten fehüve şehîn” denir. Kesîf, şedîd, ğalîz yani katı demektir. İf‘alden “işhân” iğlaz demek olup darb, katl, istiĥfâf [Sayfa 26] mahallerinde ikşâr ve teşdîd

manalarına istiâre olundu. Ve “eşhantühû” evhentuhû bil cerâhati demek yani “onu yaralayıp kuvvetten düşürdüm ve hareketten ıskatla zayıf bıraktım” demek olur.

[56] Eşâbehümullâhü bimâ kâlû

[5/Maide 85]. Ey cezâhümullâhü; bu kelime ceza ve ‘ivaz manasına olan “şevab” maddesinden if’aldir. “şevab” da “şevb” dendir ki, bir şeyin hâlet-i evlâsına rücu’udur. Bundan aḥz ile cezay-ı a’ mâlinden insana rücu’ eden şeye “şevab” denildi. Hayırda ve şerde isti’ mal olunur. Ancak hayırda isti’ mali ekser ve müte’ ârifdir. “Şevab” mâkabli ‘ıkabdır. Ve “şevab” kelimesinin Kur’ân-ı Kerim’de hayr ve şerde isti’ mali vakı’dir. Fusûlünde beyan olunur. Kâlâle bâbından “şâbe, yeşûbü, şevben ve şevbânen” denir. Hemze ile teaddî eder. “Eşâbehû, Yuşûbuhu, İşâbeten, fe huve muşûbun ve zâke muşâbun” denir, tecziye manasınadır.

[57] Eşkâlehâ

Kavlühü Teâlâ “Ve aḥraceti’l arḍu eşkâlehâ” [99/Zilzal 2]. Ey defâinehâ ve künûzehâ ev el-emvât. “Şikal” kelimesinin cem’idir. “Şikal” ağırlık, yük manasınadır. Defain, künûz, emvat arzın zahrında olsun batnında olsun arz için şikaldır. Binaenaleyh “eşkâlehâ” defain, künûz, emvatla tefsir olundu. Bu “şikâl” kelimesinin tahkiki Bâbu’ş-şa’da “şeşulet” kelimesinde görülür.

Meksûratü’l-Hemze

[58] İşşâkaltüm

Kavlühü Teâlâ “İzâ kîle leküm infirû fi sebilillahişşâkaltüm” [9/Tevbe 38]. Ey teşâkaltüm ile’l arzî. Yani arzı meskene meyil ile ağırlaşır cihattan geri kaldınız. [Sayfa 27] Bu kelimenin aslı “tefa’ul” olup bi’l-idğam teğayyur etmiştir. Keyfiyyeti âtiyen “iddâra’tüm” kelimesi şerhinde mezkurdur, müracaat oluna.

[59] İşmün

Kavlühü Teâlâ “Kul fihimâ işmün kebîrun” [2/Bakara 219]. Ey zenbun kebîrun. Yani ḥamr ile kumarda büyük günah vardır. “İşmün” zenb, günah manasınadır. Alime bâbından “eşime, ye’şemü, işmen, fe hüve âşimün ve eşimün ve eşûmün” denir. “Eznebe” demektir, “işmün” bundan isimde olur. Ve katele ve darebe bâblarından müteaddi olur. “Eşemehû,

ye’şimühû” ce’ alehû işmen keza yec’ alehû işmen demektir ki; Onu günahkar etti. Ve eydür elsine-i nâsta günaha sokmak ta’ bir olunur. Ve tef’ il’den “te’şim” de “işm” demektir. “Lâ lağvun fihâ ve la te’şim” [52/ Tûr 23] ey işmün. Buna dair bazı fevâid ânifu’l beyan “eşamen” kelimesinde ve Bâbu’t ta’da “te’şim” kelimesinde mezkurdur.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Cîm

[60] Ecli

Fî kavlihî Teâlâ “Min ecli zâlike ketebnâ” [5/Maide 32]. Ey min cinâyeti zâlike, yani şunun “Kâbilin” cinâyetinden ötürü yahut “min zâlike’l cinâyeti” takdirinde olarak şu cinâyetten ötürü demektir. Lakin Müfredat’ta Râgıb manay-ı ahîri hemze’nin kesriyle “min icli zâlike” kıraatına tahsis etmiş. Ve meddle “cirrai zâlike”ve kasr ile “min cirra zâlike” ve tahfifle “cira” da denir ki “min cirân” kavlındendir. Bu takdire göre “min ecli zâlike” min sebebi zâlike ile tefsir olunur ki şu sebepten için demek olur. Ebu Bekir Sicistânî “min ecli zâlike” cümle-i kerimesini tefsirde “min cinâyeti zâlike” [Sayfa 28] tefsirini takdim etmesinden tercih münfehim oluyor. Vechi budur ki bu kelime aslen bir kimse hakkında ya nefesine ya bir uzvuna ya malına bir zarar îras etmekle cinâyet irtikâb etmek yahut bir masum aleyhinde bunu iddia etmeğe mevzu olup sonradan mutlakan cinâyette kullanıldı. Ve “min sebebi zâlike” zeyl etmesi kelime-i mezkûrenin ahîran mutlaka illet mevkîinde “min sebebi zâlike” manasında şuyû’una mebnidir. Vallâhü A’lemü.

[61] Eclib ‘ aleyhim bi haylike ve racilike

[17/İsrâ 64]. Ey Ecmi’ ‘ aleyhim. Onlar üzerine topla cem’ eyle demek olur. “Celb” lafzından “if’ al” dir, “eclib” de bunun emr-i hâzırır. “Celb” aslen bir şeyi sevk manasına mevzudur. Binaenaleyh sebğ ve sür’ at için hayvanın ardından haykırmak seslemek türkçede “haydâ” denir. Ve cezb ve talep manalarına da istimal olunur. Hassaten “if’ al” “ecliptü aleyhi” “Onun üzerine kahr ile haykırdım” demek olur. Bu takdirce “Ve eclib ‘ aleyhim” kavli-i kerimi “tehdit ve tahvif ve ta’zîb et” demek olur ki, bi haylike ve racilike şibih cümleleri de bu manayı te’kid eder. Yani süvari ve piyadenle bilcümle cünûd ve olanca kuvvetinle demek olur.

[62] Ecâhe’l mejhâzu ilâ ciz’ in-naḥleti

[19/Meryem 23]. Ey câe bihâ. Yani Hazret-i Meryem aleyhisselamı getirdi demektir. Ve “el-câeha” dahi denir ki; “Onu hurma ağacına gelmeye muzdarr etti” .Ve yahut “Onu hurma ağacına isnad etti” demek olur. Bu kelime “mecî’e” den “if’ aldir”, çünkü “câe” binefsihî fi’l-i lazım olup ya harf-i cer ile yahut hemze ile teaddî eder. Mehâz “Vecea” veladettir. [Sayfa 29]

[63] El-Ecdâş

Kavlühû Teâlâ “Fe izâhüm mine’l ecdâşi ilâ rabbihim yensilûn” [36/Yasin 51]. Ey mine’l kûbûr. Kabir demek olan “cedeş”in cem’idir. Şâ-i müşelleşe yerine “fâ” ile “cedef” dahi denir. Lafız ve mana müttehiddirler.

[64] Ecrâmû ve Ecramnâ

[6/En’am 124, 30/Rum 47, 34/Sebe 25]. Hemze-i meksûre’de icrâmî kelimesi tahkîkinde mezkurdur, mahalli mezkura nazar oluna.

Mazmûmetü’l-Hemze

[65] Ücûrahünne

Fî kavlihî Teâlâ “Fe âtûhünne ücûrahünne” [4/Nisa 24]. Ey mühûrahünne. “Ecr” kinâyeten “mehr-i mer’e” manasına istimal olunmuştur. Ve Kur’ân-ı Kerim’de nisâyâ izafe olunan “ecr” kelimesi cümle-i “mehr” manasınadır. Aslen lafz-ı mezkur müzd ve kira manasına olup dünyevî ve uhrevî âmile ait sevab-ı amel manasına da istimal olunur. Ve damm-i hemze ile “ücreh” sevab-ı dünya ve amel-i ecîrihi bedel verilen şeye itlak olunur. Kiraya da denir.

[66] Ücâc

Kavlühû Teâlâ”Hâza ‘azbün furâtun ve hâzâ milhûn ücâc” [25/Furkan 53]. Ey şedidu’l mülûhati mürrün. Ziyade tuzlu acı yani su. Râgıb müfredatta “ecc” maddesinde zikr etmiş ve “şedidu’l mülûhati ve’l harareti”ibaresiyle tefsir etmiş ve Arabın “ecîcu’n nâr” kavlındendir demiş ki; “alev” ve Türkçe “yalık” denir. Ve “Ye’cûc, me’cûc” de bundandır. Güya kavm-i merkûm, işgal edilmiş ve yalıklanmış ateşe ve miyah-ı metmûceye teşbih edilmiştir demiş.

[67] Üctüşset

Kavlühü Teâlâ “Keşeceratin ħabîşetin üctüşset” [14/İbrahim 26]. Ey istevâ şilet. İstinşal olunan kökünden koparılan şecere-i ħabîşe gibi demektir. Cîm’in fethi ve müşelleşenin [Sayfa 30] teşdîdiyle “ceşse” lafzındandır. “Katele” bâbından “ceşseştühû fe inceşse” denir ki; “Onu kökünden kopardım o da koştı” demek olur. “Üctüşset” ifti‘alden mazi-i meçhûl müennes’tir. Bu kelime “uħtülü‘ at cüşsetühü” ibaresiyle de tefsir olunmuştur. “cüşse” lafzı da bundandır. Bir şeyin yerden mürtefi‘ karaltısına şahsına denir. Misbah’da diyor ki; insan için “cüşse” oturur olduğu yahut yattığı vakitte denir, dikildiği vakitte “talel” denir “şahs” âmdir. Vallahu a‘lemü.

[68] Ücnubnî

Fî kavlihî Teâlâ “Vecnubnî ve beniyye en na‘büde’l eşnâm” [14/İbrahim 35]. Ey ba‘idnî ve beniyye; “Beni ve evladımı putlara ibadet etmekten uzak eyle” demek olur. “Ücnubnî ve cennibnî” birdir. Bu kelime “cenb” lafzındandır ki; koltuk altından boş böğüre kadar olan mahallin ismidir. Bundan yan ve taraf ve nahiye ve sair meaniye nakil olunmuştur. Müfâaleden “mücanebe” “mübâ‘ade” manasındadır. Ve “ifti‘al” “ictinab” da tebâud ve çekinmek manasına istimal olunur ve “canib” taraf ve nahiyedir. Mecmu‘uda “cenüb”den me’huzdür.

[69] Üccilet

KavlihiTeâlâ “Li eyyi yevmin üccilet” [77/Mürselat 12]. Uħħiret, Te’ħîr olundu, “te‘cil” te’ħirdir. Va‘de ve mehil ve müddet manalarına mevzu “ecel” lafzından “tef‘îl”dir. Te’ħir manası “innî ecel” mülâhazasına mebnidir.

Meksûratü’l-Hemze

[70] İcteraħu’s-seyyiât

[45/Casiye 21]. Bâbu’l cim’de “el-cevarih” kelimesine nazar buyurula.

[71] İcrâmi

KavlihiTeâlâ “Kul inifteraytühû fe ‘aleyve icrâmî” [11/Hûd 35]. Ey işmî. Benim günahım demektir. [Sayfa 31] Bu kelime “ecramtü icrâmen” kavlinde görüldüğü üzere masdardır ki

feth-i cim ve sükun-u râ ile “cerm” den “if’al” dir. Aslen ağaçtan meyve kesmek manasınadır. Darebe bâbından “cereme’r raculü cermen fe hüve cârim ve kavmün cârimün ve şemerun cerîmün” denir. Ve damm-i cim ile “curâm” hurmanın redâ kısmına denir. Ve if’alden “ecrame” “şâra zâ cermin” demek olup sonra her bir iktisab-ı mekruha isti’âre olundu ki; gerek kula gerek fiile irtikab-ı işm ve zünûbden ibarettir.

[72] İctebâhu

Kavlühû Teâlâ “Sümmectebâhu rabbuhû” [20/Tâha 122]. Ey ıstıfâhu, Bâbu’l ya’da “yectebî” kelimesine nazar oluna.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Ĥâi’l-Mühmele

[73] Eḥasse

Kavlühû Teâlâ “Felemmâ eḥasse ‘îsâ minhümü’l küfra” [3/Âli İmran 52]. Ey ‘alime ve vecede. Vakta ki İsa aleyhisselam onlardan küfrü hisseyledi yani vicdanıyla bildi ve idrak eyledi demek olur. Bunda şu manayı ifham vardır ki; Gûya küfür onlardan ol mertebede zuhûr etti ki, fehim şöyle dursun kuvve-i hissiyyeye de aşikar oldu. Âsar-ı küfrün kemal-i zuhurundan ibarettir. “ḥis” dendir ve his duygudur. Bu lafzın tahkiki bâbu’t ta da “teḥussûnehüm” kelimesi bahsinde görülür, oraya müracaat oluna.

[74] Eḥşanne

Kavlühû Teâlâ “Fe izâ eḥşanne fe [in] eteyne bi fâḥişetin” [4/Nisa 25]. Feth-i hemze ile kıraate göre “tezevvecne” ve damm-i hemze ile kırrate göre “züvvicne” ile tefsir olunmuştur ki; evvelki “tehhül ettikleri vakitte” , ikincisi “tehhül ettirildikleri vakitte” ibaresiyle tercüme olunur. Bu kelime kal’ a ve mümteni’ud-dühûl mahall-i muhkem manasına olan “ḥısn” lafzındandır. Sonra her bir teḥazzün ve taḥaffuz mevkiinde bit-tecevvüz kullanıldı. “İmraetün muḥşinün” denir, fail siğasıyla ve “İmraetün muḥşanün” denir [Sayfa 32] siğa-i mef’ul ile. Zira ihsan iki vecihle tasavvur olunur. Ya iffet ve şeref ve hürriyet muktezası olarak taḥarrüz ve taḥaşşun ve taḥaffuzdur ki mer’enin nefsendendir. Bu itibar ile fail siğasıyla “muḥşin” denir. Yahut mer’enin zevcinden, zevcinin onu ihsan ile teḥayyüdünden olan taḥaşşun ve taḥaffuz ve taḥarrüzdür ki mer’enin ḡayrından mütehasıldır. Bu itibar ile mef’ul siğasıyla “muḥşan”denir ki, zevci onu ihsan etmiştir. Ve damm-ı ḥâ ile “ḥusn” tevekḳî ve iffet ve perhizgarlık manasınadır. Bu manadan bir kadın affe ve perhizgar

olduğu vakitte şad'ın hareketi selaseyle “haşunet, haşanet, haşineti'l mer'etü huşnen fehiye hâşinün ve haşşânün ve haşunâe” denir. Ve muhkemlik ve metanet ve menâ'at manasına “haşâne”den olarak “kal'atün hâşinün” muhkem meni'ud dühûl ve “raculün hâşinün” beyyinü'l hâşâneti kavîi metin demek olur. Ve “tef'il” den “haşşane'l kıyete tahşinen” denir. Etrafına kal'a, sur inşasıyla tahkim etti demek olur. Ve “tefe'ul” den “tehaşşane” tahaffuzdur. Ve “eşşane'r-raculü fe hüve muşşinün”ey tezevvece.

[75] Eşşanet

Kavlühü Teâlâ “Ve Meryeme'bnete 'imranelleti eşşanet fercehâ” [66/Tahrim 12]. Ey hafezathü. Salifu'z zikr “işşan”dandır. Hazret-i Meryem aleyhesselam nefsinin ihsan-ı küllî ile hıfz etti. Yani haramdan ve helalden ki, ricalden hiç kimse ona mukarenet ve temas etmedi. İbn Abbas radiyallahü anhüma “eşşanet zevcehâ” kavli-i keriminde “hafızat ceybe dir'ıha” ibare-i latifesiyle tefsir etmiş. Ve “ve nefahñâ fihi min rûhinâ” [66/Tahrim 12] kavli-i kerimindeki zamiri de ceybe irca' ile “ey fı ceybin dir'ihâ” buyurmuş hakkan ki; edebe evfak ve ihsan [Sayfa 33] manasında eblağ ve ta'birde eltafıdır. “Ceybin dir'in” kıstânın yakasına denir.

[76] Aşşârahüm

Fî kavlihî Teâlâ “İttehazû aşşârahüm ve ruhbânehüm erbâbâ” [9/Tevbe 31]. Ey 'ulemâehüm, “şabr” in cem'idir. Kelime-i mezbûre emr-i müstahsen manasına mühmelenin kesriyle “hıbr” lafzından me'hûzdür. Âlim kimseye feth ile “şabr” denilmesi ulûm ve muktedâ bihâ olan â'mali haseneleri âsarından, nâsın kalplerinde tekarrür eden müstahsenât-ı umûr içindir. Seyyidü'l-müfessirîn Abdullah İbn Abbas radiyallahü anhüma hazretleri de “şabru'l ümmeti” telkîb olunmuştur.

[77] Eşşâdiş

Fî kavlihî Teâlâ “Fe ce'alnâhüm eşşâdişe” [34/Sebe 19]. Ey el-eşşâra limen ba'dehüm. Biz onları şer ve bela ve nimette kendileriyle temessül edilir ihbar ve 'iber kıldık. Yani onların felaketleri beyne'n-nas ve esnân bir ibret oldu demek olur. Bu kelime “şâdiş” in cem'idir ki, “haber” manasınadır. Aslen “şudûş” dandır. “Celese” bâbından “şadeşe yahdişu şudûşen fe hüve şâdişun ve şâdişun” denir. Sonra tekevvün etmiş vücut pezir olmuş şeyde

müsta‘emeldir. Kelam, kavil, söz manasına gelir. Ve ‘indi ehl-iş şer‘ kelam-ı Rasulullah aleyhissalatü vesselam olmuştur.

[78] El-Ahżâb

Fî kavlihî Teâlâ “İnnî eĥâfû aleyküm mişle yevmi’l aĥzâb” [40/Mü’min 30]. Ey ĥizbin ba‘de ĥizbin. Bu ĥizblerden murad hangileri olduĥu siyakındaki “mişle de’bi kavmi nûĥin ve ‘âdin ve şemûde vellezine min ba‘dihim” [40/Mü’min 31] kavli kerîmiyle tebyin olunmuştur. “ĥizb” nistan bir cemaat bir tayfaya denir ki onlarda ĥılzât ve ĥazazât ve ĥaşûnet [Sayfa 34] bulunur. Nas fırka fırka bölük bölük oldukları vakit “tefe‘ul” den “teĥazzebe’l ĥavmü” denir. Ve gerek hayır ve gerek şer üzerine teĥazzüb edenlere de ıtlak olunur. Nitekim “İnne ĥizballahi ĥümü’l ĥâlibûn” [5/Maide 56] ve “Elâ inne ĥizbe’ş-şeytan” [58/Mücadile 19] buyurulmuştur. Ve mutlaka cemaat ve tâife de dahi istimal olunur. Kema kâle Teâlâ “Küllü ĥizbin bimâ ledeyhim ferihûn” [23/Mü’minun 53, 30/Rum 32].

[79] Aĥbebtü

Kavlühü Teâlâ “Fe kâle innî aĥbebtü ĥubbe’l ĥayri an zikri rabbî” [38/Sâd 32]. Ey eradtü ve zeccaĥtü ĥubbe’l ĥayli. Ben atların muhabbetini irade ve ihtiyar ettim tercih ettim rabbimin zikrinden. Yani atlara meyl ve raĥbetle rabbimin zikrinden meşĥul oldum demek olur. “ĥayl” yani ât cinsine “ĥayr” tesmiyesi kesret-i menafi‘ ve fevâidindedir ki; başkasıyla ondan ĥina hâsıl olamaz. Hadîs-i Nebevî’de “El-ĥayru ma‘ ĥûdün binevâşî’l ĥayli” hikmeti varid olmuştur. “ĥubbe” kelimesi sevgi manasına mevzu‘ olmakla beraber irade, ihtiyar, tercih manalarına da gelir. “İstif‘al” den “istiĥbâb” “istiĥsan” manasına kullanılır.

[80] Aĥtenikenne

Kavlühü Teâlâ “Lein eĥĥarteni ilâ yevmi’l-kıyâmeti le aĥtenikenne zürriyyetehû” [17/İsrâ 62]. Ey Le esta’şilenne zürriyyetehû. Elbette onun zürriyyetini kökünden koparırım. Yani onları bilküllüye helak ederim demektir. “İfti‘al” den “iĥtenike’l cerâdü’z zer‘a” denir. Ekini köküne kadar biçti demek olur. Çene demek olan “ĥaneke” dendir. “Ekl” manasına alınıp mübalaĥaten isti’şâle hamlonulmuş ve “ĥaneke” yuları hayvanın çenesinden dolaştırıp licam gibi sıkıp çekip gitmek manasınadır [Sayfa 35] dahi denildi. Lisanımızda “dişindirik” denir. Bununla ĥalebe ve istiĥnadan kinâyet olunur. Bu manaya göre “Le

ahtenikenne” kelimesi “Le eķûdenne keyfe Ői’tü” “Le estevliyenne”, “Le ağlibenne”, “Le estezelne”, “Le estemlikenne” ibârâtıyla tefsir olunur. Bâb-ı evvelden “ĥaneke’l ferese yahñukü ĥaneken” ve “ifti’al”den “iĥteneke iĥtinâken” denir. Meâni-i mezkureden biri murad edilir.

[81] El-Aĥĥâf

Kavlühû Teâlâ “Veżkur eĥâ ‘âdin iz enzera ĥavmehû bi’l-aĥĥâfi” [46/Aĥkaf 21]. Ey fi vâdin bil yemeni fihi menazilühüm. Aĥĥâf mürtefi’ ve mâil ġayrı müstevî kumluklar. Vahidi kesr-i ha ve sükun-u kaf ile “ĥıĥf” dır. Ve “aĥĥâf” lafzı yümnde âd kavminin sakin oldukları bir kumsal ve kum tepelerinden müteşekkil vadinin, yahut umman ile Őecere nâm mahalli beyinde sahil-i bahirde kavm-i merkûmun diyarının ismidir de denildi.

[82] Aĥĥâben

Kavlühû Teâlâ “Labişîne fiĥâ aĥĥâbâ” [78/Nebe 23]. Ey düĥûrun la nihaye lehâ. Nihâyeti olmayan zamanlar demek olur. Damm-i ĥa ile “ĥuĥub”un cem’idir. “Ĥuĥub” seksen senedir. Siġa-i cem’le ityânı, her ĥuĥub nihâyetinde ĥuĥb-u diğer ona tabi olarak ilâ mâ lâ nihâyete lehâ cehennemde eğlenirler manasını ifham içindir. Ve “Ĥattâ eblüġa mecme’a’l-baĥreyni ev emđiye ĥuĥubâ” [18/Kehf 60] kavli-i keriminde de “ĥuĥub” bu manayadır. Râġıb Müfredat’ta “ĥuĥub”u dehr ile tefsir edip “vel ĥıĥbetü Őemanûne ‘âmen ve cem’uhâ ĥıĥabun” dedikten sonra sahih olan budur ki “ĥıĥbe” zamandan bir müddet-i müphemedir, kavliyle kendi ‘indinde mürecceĥ olanı beyan ediyor. Vallahü a’lemü bi muradiĥî min kelâmihî

[83] Aĥvâ

Kavlühû Teâlâ “Fece’aleĥû ġuġâen aĥvâ” [87/A’lâ 5]. Ey esvede. Yani kara demektir. Bâbu’l ġayn’da “ġuġâen” kelimesine nazar oluna. [Sayfa 36]

[84] Eĥâd

Fî kavlihî Teâlâ “Ĥul hü vallâĥü eĥâd” [112/İĥlas 1]. Ey vahidün la Őaniye leh ve la Őerĥke leh fi ulûhiyyetihî. Yani Şol ferddir ki onun için bir ikinci mutasavvır değildir. Ve uluhiyyetinde O’na Őerik yoktur demek olur. Bu kelime-i celîle mutlakan vasıf olarak vahid-i mutlak olan zât-ı haktan ġayrıda isti’mal olunamaz ve esma-i ĥüsnayı ilahiyyededir.

Meânisi bu muhtasara sığmaz. Bir nebzecek şürûhu esma-i husnâda görülebilir. Mahall-i tafsili kütübü hakâikdir. Lâ ilâhe illâ hû, ve istifrağ efrad-ı münekkere de isti'mal olunur. “Hiçbir kimse” demek ifade eder. “Mâ câe fî ehadün” gibi ki “Bana hiçbir kimse gelmedi” demektir. Ve “Ve lem yekün lehû küfüven ehad” [112/İhlas 4] kavı-i keriminde manay-ı ahîr muraddır ki “Onun için hiçbir kimse küfüv olmadı” demektir. “Velâ yüşrikü bi ‘ ibadeti rabbihî ehaden” [18/Kehf 110] ve “Lâ yu‘azzibu azabehû ehadün ve la yüşiku ve şâkahû ehadün” [89/Fecr 25-26] kelimat-ı kerimesinde dahi böyledir. “Ehad” kelimesinin aslı “vahade”dir. Hemze vav-ı meftûha’dan mübeddeldir, emsali vardır. Mahal-i mufassalat kütübü lugattir.

Mazmûmetü’l-Hemze

[85] Uşşirtüm

Kavlühü Teâlâ “Fe in uşşirtüm femesteysera mine’l-hedy” [2/Bakara 196]. Ey hubistüm ve münî‘ tüm. “Hastalık ve havf-ı adüvv ve sâir mevani’ ve alayktan bir sebeple seyrden men‘ ve habs olundunuz ise” demektir. “Haşır” lafzı “men‘” “habs” “ihâta” “tazyik” manalarında da varid olmuştur.

[86] Uşşirû

Fî kavlihî Teâlâ “Lil fuçarâillezine uşşirû fî sebîlillahi” [2/Bakara 273]. Ey “Hâbesû enfüşehüm ‘ale’l-cihâdi ve te‘allümi’l-Kur’âni fe münî‘ û mine’z-zürû‘i ile’l-iktisâbi”. Yani kendi nefislerini cihad ve taallüm-ü Kur’âna hasr eylediler de iktisaba şürû‘dan [Sayfa 37] memnu‘ ve mahbûs oldular demektir. Bâbu’l ha’da “haşiret” ve “haşiran” ve “haşûran” kelimelerine nazar buyurula.

[87] Uşşurûhüm

[9/Tevbe 5]. Ey imne‘ ûhüm ve ehbisûhüm mine’t-taşarrufi. Onları tasarruftan men‘ ve habs ediniz ve “dayyikû aleyhim”, yani “onlar üzerinde tazyik icra ediniz” ibaresiyle de tefsir olunur. Keza Bâbu’l hâ’ya nazar oluna.

Meksûratü’l-Hemze

[88] İhsânen

Fî kavlihî Teâlâ “Ve bi’l-valideyni ihsânâ” [17/İsrâ 23, 6/En’am 151]. Ey birran. Yani valideyne itaat ve inkıyad ve tayyip nefisle hizmetlerinde bulunmak. “Birr” lafzı aslen hayırda tevessü’dür. Bu manada Cenab-ı Hakk’a nisbet olunur. Nitekim “El-Berru” feth-i muvahhade ile esma-i hüsnâdandır. Abde nisbetinde emr-i hayra itaat ve inkıyadda tevessü’ manasınadır. “İhsan” dahi iyilik ve güzellikte tevessü’ ve alâ mâ yelzemü ve yenbeğî de ziyadedir. “Kubh”un zıddı olan “husn” den “if’al” dir. “Ahsene yuhşinü ihsânen fe hüve muhsinün” denir. “Fe’alel-ahasene” iyilik etti demektir. “İhsan” kelimesi bu âyette ve “Ve vaşşayne’l-insane bivâlideyhi ihsânen” [46/Ahkaf 15] kavli-i keriminde “birr” ile tefsir olunmuş. Sair mahallerde kendi manasıyla müfreddir.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Ĥâi’l-Mu’ceme

[89] Aĥzeytehû

Kavlühû Teâlâ “Rabbenâ inneke men tüdhüli’n nâra fe ħad aĥzeytehû” [3/Âli İmran 192]. Ey ehlektehû. Ve Ebû Amr rahimehullah “Bâ’adtühû mine’l-ĥayri” ibaresiyle tefsir etmiş ki; hayırdan teb’îd de ihlaktır. Züll ve hevân manasına olan “ĥızy” lafzından “if’al” dir. ‘Alime bâbından “ĥaziye yaĥzâ ĥızyen” denir. “Zelle ve hân” [Sayfa 38] demektir. Hemze ile yani if’al bâbından “eĥzâhu, yuhzîhi, iĥzâen” müteaddîdir ki, “ezellehû, yüzillühû ve ehânehû, yühînühû” demek olur. “Yevme lâ yuhzillâhi’n-nebiyye” [66/ Tahrim 8]. kavli-i kerimi de bundandır ki; “lâ yüzillullahü’n-nebiyye ve lâ yuhînühû” demektir. Lakin Râgıb’ın Müfredattaki beyanının hülasası bu ki; “ĥızy” luĥûĥ-u inkisar manasına olmakla “ĥaziye’r-raculü” denir. “Ona inkisar lâhik oldu” demektir. Luĥûĥ-u inkisar ise kişiye ya nefsi canibinden yahut âĥarı tarafından olur. Nefsi canibinden olan hayâ-i mufrat yani hacâlet-i mufratadır. Bunun masdarı “ĥızâyê” dir. Cem’i feth ile “hazâyâ” dır. Nitekim “Allahümmaĥşurnâ ġayra ĥazayâ ve lâ nâdimin” dua-i me’sûrunda vakı’ olmuştur. Âĥarı canibinden lâhik olan istiĥfâf “istiĥĥâr, inkisâr” dan bir nevidir. Bunun da masdarı kesr ile “ĥızy” demiş. Ve bu âyetle diğere bazı âyât-ı kerimeyi îradla “fe hüve mine’l ĥızyi eĥrabu” ibaresiyle “ĥızyü” masdarından olana ma’nen şiddet-i kurbu olduğunu ifade etmiş. İntehe’l ĥulasa.

[90] Eĥlüĥu

Fî kavlihî Teâlâ “Ennî eĥlüĥu leküm mine’t ħini ke hey’eti’t ĥayri” [3/Âli İmran 49]. Ey Uşavviru leküm mine’t ħini. Yani; “sizin irşadınız için çamurdan kuş sureti gibi şeyi tasvir

ederim” demek olur. Bu tefsir “halk” tabiri gerek lafzen gerek âferîden yaratmak gibi lafızlarla manen Cenâb-ı Fâturu’s-semâvâta has olduğu için “el-câhilu cesûrun” kavliyle tavsife müstehak bazı küstâhânın şair medhinde “hâllâki sühanün” hezeyanı tâib olmazlar ise küfürdür. Zamanımızda da bu kevne hezeyanlar çoğaldı “veliyü’l-ümm düşünsün”

[91] Ehdân

Kavlühü Teâlâ “Ve lâ müttehezâti ehdân” [4/Nisa 25] “Ey eşdikâe ve ehillâe yeznûne bihinne [Sayfa 39] sirran. “Kendileriyle gizlice zina edecek dostlar ittihaz edici olmayarak demektir. “Ehdân” cemî’dir, vahidi kesr-i mu’ceme ile “hıdn” dir. Ve “hıdn ve hadîn” gizli dosttur. “Sadîkun fi’s-sirri” gibi .Lakin Râgıb Müfredatta “ehdân” “hıdn”in cem’idir. Musâhib demektir ve ekser bu lafız şehvetle musahebet eden kimsede istimal olunur demiş. Ve “hıdnü’l mer’eti ve hadînuhâ” diye bir ipham da yapmış ve “mufâ’ale” den “muhadene” musâdeka demektir.

[92] Ahlede

Fî kavlihî Teâlâ “Velakinnehû ahlede ile’l arđi” [7/A’raf 176]. Ey ıtmaenne ileyhâ ve lezimehâ ve teâkase. Meyl-i nefsaniden kalbi arza sâkin ve ona mülazım olup onda teeşhur ve tevakkuf etti. Yani meyl ve rükûn-u küllî ile arza dünyaya taaluk edip onda kaldı demek olur. “Huld” dendir ki bir şeyi kendine fesad olmaktan berâettir. Güya bulunduğu halde daimi ve müebbed kalacaktır. Bu âyet-i kerimeyi “rakene ileyhâ zânnen ennehü yehludü fhâ” ibaresiyle de tefsir ettiler. Meal bir ise de tabir diğer kevndir. “Ka’ade” bâbından “halede yaehludü hulûden fe hüve hâlidün” denir. “Dâme ve baqiye” demektir. Ve hemze ve taz’îf ile teaddî eder. “Ehlehullahü ve halledehullahu” ebkâhü ve edâme hû demek olur. “Yaşebu enne mâlehü ehledeh” [104/Hümeze 3] kavli-i keriminde de bu manayadır. Ve “if’al”den meyl ve rükûn manasına da gelir. Nitekim âyette öyledir. Ve fethateyn ile “halede” bâle ve çalube manasında müst’amel isimdir. Bâbu’l-hâi’l-mu’ceme’de “hâlidün” kelimesine nazar buyurula.

[93] Ahbetü ilâ Rabbihim

[11/Hud 23]. Ey sekenü vaţmeennû ve enâbü ilâ rabbihim. Kalpleri Rablerine sâkin ve O’na mutmain oldular. Gönüllerine ârâm hâsıl oldu ve O’na râci’ oldular demek olur. Ve “Tevâda’û ve Haşâ’û” ile de tefsir olundu. Aslen “hâbt”[Sayfa 40] lafzındandır ki arzdan

mutmain olan mahaldir. Yani etrafı mürtefi‘ ve kendisi muḥat ve vâsi‘ ve müstevî olan yer demektir. “Eḥbete’r-raculü” denir. Vâsı-ı mezkûr ile mevsuf arzı kastedti yahut ona nüzûl etti demek olur. “Esbeha emsâ” gibidir. Sonra “iḥbât” mülâyenet ve tevazu‘ ve huşû‘ manalarında istimal olundu, bahsinde olduğumuz âyette vaki‘dir. Ve “Ve beşşiri’l-muḥbitîn” [22/Hac 34], ey el-mütevâzi‘în ve “fetuḥbite lehû ḳulûbühüm” [22/Hac 54], ey telîne ve taḥşea ibareleriyle tefsir olunmuştur.

Mazmûmetü’l-Hemze

[94] Uḥrâküm

Fî kavlihî Teâlâ “Ve’r-rasûlü yed‘ûküm fi uḥrâküm” [3/Âli İmran 153].Ey âḥiriküm. Kelime-i mezkûrenin te’nîsi, “Fi sâḳatiküm ve cemâ‘atikümü’l-uḥrâ” takdiriyledir. “Sâḳa” askerın muahḥarına denir, “dümdâr” tabir edilir. “Ve ci’tü fî âḥirin-nâs” denildiği gibi, “uḥrâhüm” de denir. Nitekim “fi evvelin-nas ve ûlâhüm” denilir.

[95] Uḥfihâ

Fî kavlihî Teâlâ “İnne’s-sâ‘ate âtiyetün ekâdü uḥfihâ” [20/Tâha 15]. Ey estüruhâ ve yukâlî ey Uḫhiruhâ. Birbirinin zıddı iki kevne tefsir “iḥfâ” kelimesinin ezdâdın bulunmasına mebnidir ki örtmek gizlemek ve izhar ve aşikar etmek manalarına istimal olunmuştur. Gerek “eḥfeytü” ve gerek sülasi olarak”hafîtü” den muzari‘ mütekellim vahde olan “uḥfihâ” uḫhiruhâ demekten başka değildir. Bunda Sicistânî böyle diyor. Lakin hilafını kail olan da var. Ehl-i lugatin bu bâbta akval-i kesiresi vardır ki mufassalat kütüb-ü lugatte görülür. İtnabdan içtinaben zikri terk olundu. [Sayfa 41]

[96] El-Uḥdûd

Kavlihi Teeala “Ḳutile ashâbi’l uḥdûd” [85/Burûc 4]. Ey eş-Şaḳḳu fi’l arḫi. “Üḥdûd” arzda olan şakk, hendektir ki müstatîl yarık tabi‘î ve sun‘î olur. Hendek sun‘î olanıdır. Bu âyette “uḥdûd” ile küffarın mü’minîni ta‘zible imandan rücû‘ları için ittihaz ettikleridir. Ve fî ateşle memlû hendektir. “Uḥdûd” ün cem‘i “eḥâdîd” gelir. Cüdûl yani su harkına da “uḥdûd”denir

Meksûratü’l-Hemze

[97] İḥseû

Fî kavlihî Teâlâ “Kâleḥseû fihâ ve lâ tükellimûn” [23/Mü’minûn 108]. Ey eb’ idû ve ezillâe fi’n-nâri. Zeliller olduğunuz halde cehennemde ba’ id olunuz demek olur. Bu kelime “ḥas’e” den siġa-i emirdir. İb’ âd bil mekruh içindir. Râġıb “ḥase’tü’l kelbe fe ḥasee”, ey “zeceztühû müstehînen bihî fenzeceze” “İza ḳulte li’l-kelbi iḥse” ibaresiyle Şerh etmiş. Bu misalden lazım ve müteaddi olarak istimali zahir oluyor. Lakin ehli lugat müteaddi olarak kata’ a bâbından “ḥase’tü’l kelbe ḥas’en” lazım olarak ḥada’ a bâbından “ḥasee’l-kelbü ḥusüvven” denildiġini kaydetmiŐler. Zellet ve tehayyerü manalarına da istimal olunmuş ki, fasıllarında mezkurdur.

[98] İḥtilâḳ

Kavlühû Teâlâ “İn hazâ illa’ḥtilâḳ” [38/Sâd 7]. Ey kizb. Yani yalan, uydurma Şeydir. Bu kelime bir Şeyi bila asıl ibda’ ve takdir etmek manasına olan “ḥalk” dandır. “İfti’al” den “iḥtilâḳ” da aslı olmayan bir Şeyi uydurup söylemek manasına istimal olundu. Bâbu’t ta’da “taḥlûkûn” ve ha-i mu’ ceme’de “ḥalk” kelimelerine de nazar oluna. [Sayfa 42]

[99] İḥfiż

Kavlühû Teâlâ “Vaḥfiż cenâḥake li’l-mü’minîn” [15/Hicr 88]. Ey elġi cânibeke. Onlara olan tarafını ilâne et. Yani mülayemet ve rıfıkla tatyip, kalplerine tenezzül eyle demekten kinâyettir. Bâbu’l-hâi’l-mu’ ceme’de “ḥâfiżatün râfi’atün” kelimesinde tafsili görülür.

Faslu’l-Hemze Mea’d-Dâli’l-Mühmele

[100] Edlâ

Kavlühû Teâlâ “Fe erselû vâridehüm fe edlâ delveh” [12/Yusuf 19]. Ey ersele delveh. Kovasını salıyordu. Yani su almak için kuyuya sarkıttı demek olur. **“Tenbih”**: Sicistânî rahimehullah “edlâ” kelimesini “erselehâ liyemle’e ve “dellâhâ” eḥracehâ” ibaresiyle tefsir etmiş ise de Müfredat’ta Râġıb bunun aksini beyan etmiş. Diyor ki; “delevtü’l delve erseltehâ ve edleytehâ eḥrectehâ ve ḳîle yekûnü bi ma’na erseltühâ”. Fel-yeteemmel fil haḳıġati. Âyetin siyakı Râġıb’ın beyanına evfaktır. Zira varidin Yusuf aleyhisselamı görmesi kovayı kuyudan çekip çıkarmaya mütevakkıftır. Takdir-i kelam “Fe edlâ delveh” ey eḥrecehâ mine’l-bi’ri “felemmâ raâ yûsufe kâle yâ büşrâ hâzâ ġulâmün”. Yani kovasını kuyudan çıkardı, Yusuf’u görünce “Müjde işte bir ġulam” dedi demek olur. Vallahü a’lemü bi muradihî.

[101] Ed'iyâeküm

Kavlühü Teâlâ “Ve mâ ce‘ale ed'iyâeküm ebnâeküm ve ezvâce ed'iyâiküm” [33/Ahzab 4]. Ey men tebenneytümühü. Evlatlık ittihaz ettiğiniz kimseler demek olur. “ed'iyâe” kelimesi “de'ie” nin cem‘idir. Dal’ın fethi ve ayn’ın kesri ile lafzı mezkur oğul ittihaz edilen yani evlatlık ve bir kimse tarafından bu benim oğlumdur diye id‘â edilen kimseye denir. “Du‘â” ve “da‘vâ” maddesinden “fa‘îl” dir ki bi ma’na mef‘ûldür.

[102] Edbâra’s-sücûd

Kavlühü Teâlâ “Ve mine'l-leyli fe sebbihhü ve edbâra’s-sücûd” [50/Kaf 40], ve fi kavlihî [Sayfa 43] Teâlâ “Ve minelleyli fesebbihhü ve idbâra’n-nücûm” [52/Tûr 49]. Ve kurie bi kesri'l-hemze feth ile “edbâra” “dübür” ün cem‘i ve kesrile “idbâra” “if‘al” bâbından masdardır. “Edbera yüdbiru idbâran”. “Dübür” son ve âhir ve ard manalarına “idbâr” ardını dönüp gitmek manasına olmakla kelime-i mezbure her iki halde de “âhirinde” “sonunda” demek olur. Emirü'l-mü'minîn Ali b. Ebi Talip radiyallahü anhü hazretlerinden mervîdir ki “idbâra’s-sücûd” ba‘de salâti'l-mağribi kılınan iki rekat ve “idbâra’n-nücûm” kable salati'l-fecri kılınan iki rekattır buyurdular. İş bu birrivaye tefsir, umum eimme-i tefsir beyninde ehadîs ve âsâr-ı sahabe ve tâbiînle sabit olmakla icma‘ hâsıl olduğu İbn-i Cerir Taberî tefsiriyle sair tefasirde sarahaten ve işaraten tenbih buyurulmuştur.

[103] Edbera

Fî kavlihî Teâlâ “Vellely izâ edbera” [74/Müddessir 33], ve fi “Şümme edbera yes‘â” [79/Nâziat 22], ve “Şümme edbera vestekbera” [74/Müddessir 23], ve “Men edbera ve tevellâ” [70/Mearic 17] kelimât-ı kerimesinin cümlesinde “iğbâl”in zıddıdır ki; arka dönmektir. Ânifen beyan olunduğu üzere “dübür” den “if‘al” dir. “Edbera yüdbiru idbâran fe hüve müdbirun” denir. Ve “dübür” aslen “qubul” ün mukabilidir ki insan ve sair hayvanda mahrec-i necaset olan uzuvdur. Bundan ard, arka, son manalarına alındı. Bâbu'd-dal da “dübür” kelimesine bak.

Meksûratü'l-Hemze

[104] İddâra'tüm

Kavlühû Teâlâ “Ve iz kıateltüm nefsen fe’ddâra’tüm fihâ” [2/Bakara 72]. Ey teħşamtüm ve tedâfa’tüm. Onda muħaşame ve müdâfa’a ettiniz demek olur. Bunun aslı “tedâra’tüm”dür ki “def” manasına olan “der” den “tefâul” dür. “Tedâfa’tüm” demektir ki “âmîl” in katli ve kâtîli hakkında müdâfaa ve [Sayfa 44] muħasame ve ihtilaf ettiniz. Yani fiil-i katli bazınız bazınızın üzerine attı. Bu kelimenin “iddâra’tüm” şekline girmesi kurb-u mahreç sebebiyle “tâ” “dal”da idğam olunarak sükûn hasıl olmakla imkan-ı ibtidâ için hemze-i vasıl getirilmesiyledir. Nitekim “iddârakû , işşakaltüm, eṭṭayyernâ” ve emsali kelimatta vakı’ olmuştur.

[105] İdraû

Kavlühû Teâlâ “Ḳul fedraû ‘an enfüsikümü’l-mevte” [3/Âli İmran 168]. Ey idfe’û. Yani nefsinizden mevte def’ ediniz. Ânifu’l beyan “der” dendir ki “def” manasıdır. Ḳata’a bâbından “derae yedrau der’en” denir, “defe’a” demektir. Ve haḍa’a bâbından “derae yedrau dürûen” denir, “iṭṭalea müfâceeten” demek olur. Ve “meyl ila ehadi’l-canibîn” manasına da gelir ve “falanun zû tederrûin” “kaviyyün ala def’i a’ dâihî” demektir ki lafzı “der”den tefe’ul’dür.

[106] İddârakû

Kavlühû Teâlâ “Hattâ izeddârakû mâ fihâ cemî’an” [7/A’raf 38]. Ey İcteme’û fi’n-nâri cemî’an ev telâhaḳû fihâ. Bu kelime büluğ yani yetişmek manasına olan feth-i dal ve sükûn-u ra ile “derk” lafzından “tefâul” dür. İdğam sebebiyle “iddârakû” şekline girmiş. Keyfiyyeti ânifen “iddâra’tüm” kelimesi bahsinde zikrolundu. Ve “Beliddârake ‘ilmühüm fi’l-âḳirati” [27/Neml 66] kavli keriminde “İcteme’a ve tetâbe’a ve telâheḳa aleyhim” ibaresiyle tefsir olunmuş. Bu âyette “bel” “hel” manasına ve istifhâm-ı inkar içindir, “fihâ” “bihâ” manasıdır. “Murad; kıyamet ve âhiret hakkında onların ilmi ictima’ ve yekdiğere ittiba’ ve telahuk etti mi!! yok etmedi” demektir.

Faslu’l-Hemze Mea’z-Zâli’l-Mu’ceme

[Sayfa 45]

[107] El-Ezâ

Kavlühû Teâlâ “Lâ tubtîlû şadekâtikum bi'l-menni ve'l-ezâ” [2/Bakara 264]. Ey “ezâ” kendisiyle incinilen ve ğussalanılan tahazzün edilen şeydir. Her ne ile ve ne suret ve keyfiyyetle olursa olsun. Ve “ezâ” hissî ve aklî ve dünyevî ve uhrevî ve dînî de olur. Müfredatta Râgıb bu kelimeyi “umumen cinsi hayvan da dahil olarak insana ya nefsinde ya cisminde ya tevâbiinde ki emvâl ve emlâk de dahildir, erişen zarardır” diye tefsir etmiş. **“Limuharrere”**: “Ezâ” hissî ve aklî ve dünyevî ve dînî ve uhrevî olduğu gibi el ve lisan ve îma ve işaret ve her kötü muamelat ile de olur. Kur'ân-ı Kerim'de pek çok mahalde vakı' olan “ezâ” maddesi ve müştakkâtı hep bu vücuh üzerine müfesserdir. Ve tab'an renc olan ekzâr ve encâs ve sair mustakzerât ve müstekrehât dahi “ezâ” tesmiye olunur. Nitekim “Yes'elûneke 'ani'l-mahîzi kul hüve ezâ” [2/Bakara 222]. Ey kızrun yani murdardır demek olur.

[108] Ezâ' û bihî

Kavlühû Teâlâ “Ve izâ câehüm emrun mine'l-emni evi'l-havfi ezâ' û bihî” [4/Nisa 83]. Ey Efşevhu. İfşâ ettiler, etrafa yaydılar dağıttılar demek olur. Zuhur ve intişar manasına olan feth-i zal ve sükûnu yâ ile “zey'un”dandır. Bâa bâbindan “zâ' al haberu yezî'u zey'an ve züyû'an ve zey'ûaten ve zeye'ânen bi fethi'l-yâi). İnteşera ve şâ'a ve feşâ demektir. Ve “if'al” den “ezâ' ahû” efşâhu ve neşerahû demektir. Sır saklamayan boşboğaz kimseye mim'in kesriyle “mizyâ'”denir. “Leysû bi'l mezâyi'” hadis-i şerifinde “mezâyi'”, “mizyâ'”ın cem'idir.

[109] Ezilletin

Fî kavlihî Teâlâ “Fe sevfe ye'tillâhü bi çavmin yuhıbbühüm ve yuhıbbûnehü ezilletin 'ale'l-mü'minîn” [5/Maide 54]. [Sayfa 46] Ey âtıfîne müşfikîne libenîne. Müminler için atûf ve şefkatli ve mülayim ve münkâd olan kavim demek olur. Bu mana yumuşak başlı münkâd manasına gelir. İyi huylu hayvana Arabın “dabbeteün zelûlün” kavlinden me'hûzdür. Binaenaleyh bu âyette “yuhıbbühüm ve yuhıbbûnehüm” kavli kerimiyle memduh olan bir kavme sıfat olmakla “hevân ve hakaret” manasına haml olunamaz. “Züll” memduh ve mezmum olur. Memdûh olan mücerred rıfk ve şefkat ve lutuf kastıyla bir kimsenin kimse tarafından icbar edilmeksizin fıb-i nefsiyle ihtiyar ettiği “züll”dür. Züll-ü mezmûm ki; hevân hakarettir. Ya ğayrın kahr ve galebesiyle makhûrda hasıl olur. Yahut inat ve serkeşlik ve ibraz celladından sonra ki, inkisardan tahsil eder. Evvelkinde dammle “züll” ikincide

kesr ile “zill” denir. Bâb-ı sanîden “zelle yezillü züllen ve zilletün ve mezelleten fe hüve zelîlün ve hüm ezillâü ve ezilletün” denir. Ve dammle “züll” bundan isim de olur. Ve hemze ve taz’îfle müteaddî olur. “ezellehullâhü izlâlen ve zellehullâhü tezlîlen” zelil etti demektir. Ve kesr ile “zill” zıdd-ı suûbet yani “lîn” dir de denilir.

[110] Ezânun

Fî kavlihî Teâlâ “Ve ezânun minallâhi ve rasûlihi ile’n-nâsi” [9/Tevbe 3]. Ey i’lâmün minallahi ve rasulihî. Bildirmek beyan etmek murad olunur. “ezân, te’zin, îzân” i’lamdır. Bunun aslı kulak demek olan “üzün” lafzıdır. Bundan ahz ile “i’lam” manasına isti’mal mesela “âzenehû bi’l emri” kavlinde “evka’al emra fi üzünihî” manası mülâhazasına binaendir. Bu bâbın evvelinde vakı’ “i’zen lî” kelimesine irca’ı nazar buyurula.

[111] Ezâkahallâhü libâse’l-cû’i ve’l-ḥavfi

[16/Nahl 112]. Ey âkaballâhü ehle’l-karyeti. Yani, [Sayfa 47] ehl-i karyeyi ki murad, ehl-i Mekke’dir. Allah Teâlâ mu’âkabe eyledi. “Yani açlık kaht ve ḥavfa bürünmek elemi onlara tattırmak ile demektir”, “zevk”den “if’al”dir. Zevk tatmaktır, “izâkahû” tattırmaktır. Sülasîde “kâle” bâbından “zâka yezûku zevkan fe hüve zâikun” denir. “Ezâkahû yüziḥuhû” müteaddidir. Bu âyette “libas”ın cû’ ve ḥavfa izafeti elem-i cû’ ve ḥavfın karye ve ehlini libas gibi bürümesini iş’âr eder. “Güya Allah Teâlâ hazretleri küffar-ı mekkeye vâsi’ ve muhîṭ ve şümullü bir kaht ve havf elemi tattırdı” demek olur. Ve “ezâkahallâhü” kelimesini “elbesehallâhü libase’l cû’i ve’l-ḥavfi” ibaresiyle de tefsir edilmiş. Vallahü a’lemü bi muradihî.

[112] El-Ezkân

Kavlühü Teâlâ “İnnâ cealnâ fi a’nâkihîm aḡlâlen fehiye ile’l-ezkân” [36/Yasin 8]. Cem’u “zeḡanin” zeḡan lafzı menbet-i lihye olan ve lisanımızda çene kemiği Türkçe “eḡen” tesmiye edilen iki kemiğin birleştiği mahaldir. Biz ona çene deriz. “ile’l-ezkânî” çenelerine kadar demektir.

[113] Ezinet li rabbihâ ve ḥuḡḡat

[84/İnşikak 2-5]. Ey semî’at ve etâ’at ve enḡâdet. Sema inşikak emrinde rabbini dinledi. Yani emrine münḡâd oldu demek. İstima’ manasına olan “ezene” dendir. “Ṭarabe”

bâbından “ezene ye’zenü ezenen” denir. “İsteme‘a” demektir. Lakin Kur’an-ı Kerim’de dördüncü bâbdan vakı‘ olmuştur. Herhalde “ezinet” semi‘at ve etâ‘at ve inķâde demektir. İstima‘dan itaat ve inkıyad manaları alındı. Aslı kulak demek olan “üzünü” lafzındandır. Bu faslın evvelinde “ezânün” kelimesine de müracaat oluna. Ve huķķat hak oldu, yani vacip oldu üzerine, Rabbinin emrini dinleyip inkıyad etmek demek olur. “Haķķ” kelimesinden fiil-i mazî [Sayfa 48] meçhuldür. Bunu izahen Kâdı tefsirinde “Ey cu‘ilet hakîkaten bi’l-istimâ‘i ve’l inkıyadi” demiş. Ve te’kîden “yuķâlü huķķa bi keza fehüve mahķûķun ve haķîķun” misalini irad etmiş. Ve “huķķat” kelimesi iki âyet sonra tekrar eder, manen birdir. Vallahü a‘lemü bi muradiihî.

Mazmûmetü’l-Hemze

[114] Üzünün

Fî kavlihî Teâlâ “Ve ta‘ibehâ üzünün vâ‘iyeh” [69/Hâkka 12]. Burada kulak manasındadır ki; câriha-i ma’lûmedir. Farisîde “gûş” denir. “Vâ‘iyeh” ona sıfat vakı‘ olmuştur. Kabul manasındadır. İştittiğini kabul ve hüsn-ü telakkîye müsta‘id olan kulak demek olur. Ve “üzün” lafzı ile her işittiğine inanan selimü’l kalp ve ebleh kimseden de kinâyet edilir. Bu mana kelime-i mezbure kelimada “haber” veya sıfat vakı‘ olduğundan tahakkuk eder. “hüve üzünün” ve “raculün üzünün, zeydün üzünün” kavlinde olduğu gibi her suretle belâhet ifade eder.

[115] Üzünü hayrin

Fî kavlihî Teâlâ “Ve yeķûlûne hüve üzünün ķul üzünü hayrin leküm” [9/Tevbe 61]. Bu âyet-i kerimede vakı‘ “üzün” lafızları ikisi de makablinde ânifen beyan olunan selamet-i kalp ve belâhet ifade eden “üzün” manasındadır. Münafıklar Rasûl-ü Ekrem Efendimiz Hazretlerini, zemm kasdıyla “hüve üzünün” dediler. Yani her işittiğine inanır. İşte buna radden cevap olarak buyuruyor ki; “ķul üzünü hayrin leküm” sizin hayırlı kulaktır. Yani evet Rasûlullah üzündür, lakin sizin za’mınız gibi belâhet ve sâde dillikten değil belki sizin için nâfi’ ve hayırlı üzündür demek olur. Çünkü her söylenen ve sıdk ve kizbe ihtimali olan haberlere değil Allah Teâlânın vahiy ve ihbarına ve kizbden [Sayfa 49] müteberrî olan mü’mînlere inanır. Salavâtullahi ve selamühû aleyhi ve Alâ âlihî.

Meksûratü’l-Hemze

[116] İz

Vakt-i mazîdir. Sicistânî rahimehullah bu kadarla iktifa etmiş. Halbuki vücûhu vardır. **“İzah”**: Kelime-i mezbûre; ism-i zaman-ı mazi olarak birkaç vecih üzere istimal olunur. **1-** Zarf-ı zaman-ı mazî olarak “Feḳad naşarahullahü iz eḫracellezîne keferû” [9/Tevbe 40] kavli-i keriminde olduğu gibi **2-** Mef’ûlün bih olur, “Veḫkurû iz küntüm ḳalîlen” [7/A’raf 86] cümle-i celilesinde olduğu gibi ve cümleten kasas-ı Kur’âniyye evailinde “üzḳur” takdiriyle olanlar bu kısımdandır. **3-** Mef’ûlden bedel olur, “Veḫkur fi’l-kitabi meryeme izintebezet min ehlihâ” [19/Meryem 16] nazm-ı celilinde olduğu gibi. **4-** Zarf-ı zamaniyye muzafun ileyh olur, “Rabbenâ lâ tuziğ ḳulûbenâ ba’ de iz hedeytenâ” [3/Âli İmran 8] kavli-i keriminde olduğu gibi. **5-** Bazen zaman-ı müstakbele de isim olur, “Yevmeizin tuḫaddişü aḫbârehâ” [99/Zilzal 4] cümle-i mehîbesinde olduğu gibi ki; murad yevm-i kıyamettir. **6-** Bazen de ta’lil ifade eder, “Len yenfe’akümü’l yevme iz ḫalemüm” [43/Zuhruf 39] ve emsali âyeti kerimede olduğu gibi. Bu kelimeye dair daha bir çok meani ve fevaid ve ahkam “Muḫtârü’l-Enbâ” nam eser-i fakîrîde mufassalan beyan olunmuştur ki, mütalaasından istifade olunur.

[117] İzâ

Vakt-i müstakbeldir. Bu kelime de sabıkı gibi birkaç vecihle müsta’meldir. **1-** Manay-ı şartı mutazammın zarf-ı zaman-ı müstakbel olur ve cevabına “fe” dahil olur, “Ve izâ câeke[llezîne] yü’minûne bi âyâtinâ fe ḳul selamün aleyküm” [6/En’am 54] **2-** Ve bila manay-ı şart zarf-ı zaman-ı müstakbel olur, “Velleyli izâ yağşâ ve’n nehâri izâ tecellâ” [92/Leyl 1-2] **3-** İz menzilesinde zarf-ı zaman-ı mazi de olur, “Ve lâ allelezîne izâ mâ etevke litaḫmilehüm” [9/Tevbe 92] kelimat-ı kerimesinde olduğu gibi. Sabıkı olan “iz” ile bunun müfâcee ve sair meânîde de istimali “Muḫtârü’l Enbâ”da mûzihan mezkurdur.[Sayfa 50]

Faslu’l-Hemze Mea’r-Râ

[118] El-Erḫâm

Kavlühü Teâlâ “Ve ülü’l erḫâmi bâzuhüm evlâ bi ba’zin” [8/Enfal 75, 33/Ahzab 6]. Ey zevi’l karabâti. Yani karâbet ve hısımlıklar ashabı demek olur. “Rahm” in cem’idir. Bu âyetin ḡayrında “rahm” nisâda nutfe-i racülü kâbil olan uzv-u dahilîdir ki, onda haml vakı’

olur. Nitekim “Ve nuķirru fi’l erħâmi” [22/Hac 5] cümle-i kerimesinde vakı‘ olmuştur. Bu mana “rahmün” kelimesinde asıldır. Sonra akraba bir rahimden neş’et ettikleri için karabet manasına istiâre olunur. Bu lafız rikkat ve hanîn ve re’fet ve ta‘attuf manalarına da gelir. Bâb-u râbi‘den “rahimehû yerhamuhû ruhmen ve rahumeten ve merhameten fe hüve râhimun” denir. “Rahîm” bundan mübalağadır. Manen “rakka, ve ħanne ve re’fe ve te‘atıafa” dır. Kale Teâlâ “Ve aķrabe ruħmâ” [18/Kehf 81] bâbu’r ra’da “er-Rahmân” ve “ruhma” kelimelerine nazar buyurula.

[119] Erkesehüm

Kavlühü Teâlâ “Vallâhü erkesehüm bimâ kesebû” [4/Nisa 88]. Ey nekesehüm ve raddehüm ila küfrihim. “Onları baş aşağı etti ve tekrar küfürlerine döndürdü” demektir. Bu kelime bir şeyi baş aşağı döndürmek ve evvelini âhirine redd yani önünü ardına getirmek manasına olan “reks” dendir. Bâb-ı evvelden “rakese’ş şey’e raksen” raddehû maktûben demektir. “Erkese” bundan “if’al” dir. Müteaddi olmakla “rakese, erkese” müsavîdir. Lazımı “ifti’al” den “irtekese”dir. “Ve küllemâ ruddû ile’l-fitneti ürkisû fihâ” [4/Nisa 91] kavlı-i kerimindeki “ürkisû” mazi meçhuldür.

[120] Erci’hü

Kavlühü Teâlâ “Kâlû erci’hü ve eħâhü” [7/A’raf 111, 26/Şuarâ 36]. Ey âħirhü ve eħâhü. Onu ve kardeşini te’hir ile murad tevkiftir. Bu bir kıraate göredir. Mütedâvil olan kıraatte “Kâlû ercih ve eħâhü” dür. Manaca birdir. Aslı tevkif ve te’hir manasına [Sayfa 51] olan “irca” dan “erci’hü” dür. Tahfifen hemze ıskat ve Musa’ya raci‘ zamir mansub iskan edilerek “ercih” olmuştur. Bu mana mehmûzu’l-lam olan “reca’ü” dandır. “Ramâ” bâbından “recâ” dahi lugattir.

[121] Erâzilünâ

Kavlühü Teâlâ “Hüm erâzilünâ bâdiye’r-ra’yi” [11/Hûd 27]. Ey esâfilünâ. İçimizde bulunan dîn ve sefil kadrleri nakıs kimseler demek olur. “Rezl” feth-i râ ve sükun-u zal-i mu‘ceme ile dîn ve hasîs manasınadır ki redâetinden dolayı kendinden i‘raz olunur. Ve her şeyin reddi ve değersizine de damm ile “rüzâl” denir. “Zarufe” bâbından “rezule rezaleten ve rezûleten fe hüve rezîlün” denir. Redd oldu kötiledi demek olur. “Rezil”in cem‘i damm-ı mu‘ceme ile “erzul” ve bunun cem‘i “erâzil” dir. “Kelb, eklüb, ekâlib” gibi. Ve ceydi gidip

reddi ve değersiz kalan şeye de denir. “Ve minküm men yuraddü ilâ erzeli'l ‘umuri” [16/Nahl 70] kavlı keriminde olduğu gibi ki, âhir-i ömürde za‘f ve hürm sebebiyle lezzet ve nef‘i kalmamıştır.

[122] Erzeli'l ‘umuri

Makablinda beyan olunduğu üzere hürüm, za‘f, pîrî ve nâtuvanlıktır. Kâffe-i kuvay-ı cismaniye ve akliyyeyi tenkîs ile sahibini ateh, bunamak gibi ahvale ilca’ ettiğiinden ömrün i‘raz edilen kısmıdır. Nitekim “Ve minhüm men yuraddü ila erzeli'l ‘umuri li key lâ ya‘leme min ba‘di ‘ilmin şey’â” [16/Nahl 70] buyuruluyor, nes’elullahe'l-‘âfiyete. “Erbâ min ümmeti” min kavlihî Teâlâ “En tekûne ümmetün hiye erbâ min ümmetin”, [16/Nahl 92] ey ezyede adeden. Bir cemaat adeden bir diğëerinden daha ziyade olsun için demek olur. Bâbu’r ra’da “rabvetin” kelimesine nazar oluna. [Sayfa 52]

[123] El-Erâik

Kavlühü Teâlâ “Müttekiîne fihâ ‘ale'l-erâik” [18/Kehf 31]. Cem‘i eriketin. “Erîke” beytü'l-‘arûs yani gelin odasına vaz‘ olunan müzeyyen tahttır ki; arûsun cilvesine hastır. Ve her müsennâ ve müzeyyen serîrlere de ittîlâ olunur.

[124] El-Erzêlûn

Fî kavlihî Teâlâ “Kâlû enü’minü leke ve’ttebe‘ake'l erzêlûn” [26/Şuarâ 111]. Ey sefeliye’n nasi. Zâyi-i süfliyye erbâbı yani hammal, cemmal ve kayıkçı, balıkçı gibi ayak takımı demektir. Bu kelime bundan evvel “erâzilünâ” kelimesinde zikr olunur, irca‘ buyurula.

[125] Erdâküm

Kavlühü Teâlâ “Zâliküm zannükümü’llezi zarentüm bi rabbiküm erdâküm” [41/Fussilet 23]. Ey ehlekeküm. Sizi helak eyledi demek olur. “Ala ya’lû” bâbından “radâ yerdû fe hüve radiyyün” ya’nın teşdîdiyle ve “ta‘ibe”bâbından “radâ yerdâ radden fe hüve radiyyün” denir, “heleke” manasınadır. Hemze ile teaddi eder, “erdâhü yurdîhi” denir, helak etti demektir. Ve “tefe‘ul” den “teraddâ” tearraza’l helâke, nefsinin helake arz etti. Mehmûzu’l-lam olan “ridâü” bundan değildir. Bâbu’t ta’da “terdâ” ve “tereddâ” ve bâbu’l mim’de “el-mütereddiye” kelimelerine nazar oluna.

[126] Ercâihâ

Kavlühü Teâlâ “Ve’l melekü ‘alâ ercâihâ” [69/Hâkka 17]. Ey nevâhihâ, etrafı ve cevânibi demek olur. Bunun müfredi elif-i maksûre ile “recâ” dır. Bu lafız kuyu ve kabir ve şukûk-u arz ve emsalinin harf ve cânib ve şefîrinde istimal olunur. Bu âyette “erca”’a muzafun ileyh olan zamir-i müennes, makablindeki mezkûr sema-i münşekka’ya râci‘ olmakla “sema-i münşekka”nın etrafında demek olur. Ve “recâ” kelimesi maksûran ve memdûden kendisinde meserret olan şeyin husûlünü iktizâ eden zandır. Türkçe’imizde bundan “ummak” [Sayfa 53] ile ta’bir edilir. Bu “ummak” lafzı “ümîd”den muharref olsa gerek.

[127] Ersâhâ

Kavlühü Teâlâ “Ve’l cibâle ersâhâ” [79/Nâziat 32]. Ey eşbetehâ alâ vechi’l-arđi litesküne. “Semâ” bâbından “resa’ş şey’ü yersû rusüvven fe hüve râsi” denir. “Şebete” demektir. Ve hemze ile teaddî eder. “Ersâhü ğayruhü yürsihi” eşbetehâ demektir. Bu kelimeye dair tahkikat, buna dair tahkikat mufassalan bâbu’r râ’da mezkur “er-râsiyât” kelimesinde görülür.

Mazmûmetü’l-Hemze

[128] Ürküz bi riclike hâzâ muġteselün

[38/Sâd 42]. Ey idribi’l arđa bi riclike. “Ayağını yere vur” demek olur. “Rekz” ayakla vurmaktır. Tesrî‘i seyr için binek hayvanının böğürlerine topuklarla vurulduğu vakitte yeni mehmızlandığı vakitte bâb-ı evvelden “rakeze’ d dâbbetü yerkuzü rakzen” denir. Sicistânî rehimehullah ikinci mertebede “rekz”i “def” ile tefsir etmiş ise de vech-i tefsirden sükût etmiş. Bu âyette evfak ve enseb olan ayakla demek manasıdır.

[129] Ürkisû fihâ

[4/Nisa 91]. Ey ‘âddü ileyhâ, ey ilâ cehenneme ve raca‘û menkûsîne maqlûbîne alâ ruûsihim. Bu kelime ânifen “erkesehüm” kelimesinde beyan edildi irca‘ı nazar buyurula.

[130] Üriküm

Fî kavlihî Teâlâ “Mâ üriküm illa mâ erâ” [40/Mü’min 29], Mâ üşîru ‘aleyküm illâ bimâ eşîruhü ‘alâ nefsi. Ben size işaret yani irâe etmiyorum ancak kendi nefsimi irâe ettiğim şeyi irâe ediyorum demek olur. Yani bizim için necat ve râh-ı savap Musa aleyhisselamın katlindedir demek ister. “Ru’ye” den “if‘al”dir ki göstermektir.

[131] Ürhîkühû

Fî kavlihî Teâlâ “Seürhîkühû şaûden” [74/Müddessir 17]. Ey uğşiyehû ve ükellifühû. Râgıb [Sayfa 54] Müfredatta “rehk” kelimesini “rehikatü'l emru ğaşiyehû bi kıahr” ibaresiyle tefsir etmiş. Bu surette bu âyetin tercümesinde biz “Onu an karîb su'ûd yani akabeye çıkmakla mükellef kılarım ki, meşakkat onu ğaşî eder yani bürür ve istila eder” deriz. Bu lafza dair tahkikat Bâbu't ta'da “terheķuhüm” ve “terheķuhâ” ve bâbu'r râ'da “rehekâ” kelimelerinde görülür.

Meksûratü'l-Hemze

[132] İrhebûn

Kavlühû Teâlâ “Ve iyyâye ferhebûn” [2/Bakara 40, 16/Nahl 51]. Ey hâfûni. Kesr-i nûn'la “benden korkunuz” demek olur. Bu kelimenin aslı yâ ile “İrhebûnî” olup âhir âyette vakı' olmakla hazf olundu. Zira evâhiri âyât Münevviru aleyhe'l vakfü olduğu cihetle “yâ” üzerine vakıf istişkal olunur. Binaenaleyh hazf edilerek kesre ile iktifa olundu. “Rehb” in manasında Râgıb “er-rehbetü ve'r rehbu” taķarrüz ve ıztırabla havfdır demiş. Ve damm'le “ruhûb” feze' a manasına ve “tefe'ul” den “terehhüb” taabbüd manasına da geldiğini beyan etmiş. Ve “râhib” de âbid manasına gelir. Ancak 'ibâd-ı nasârâya alem olmuştur. “Ruhban”alâ ğayr-ı kıyas bunun cem'idir. “Ruhbâniyye” dahi bundan masdar-ı meçhuldür. Nitekim “Ve rahbâniyyeten ibtede'ûhâ” [57/Hadîd 27] kavli keriminde vakı' olmuştur. Bâbu'r-ra'da “rahbi” kelimesiyle maba' dine de nazar buyurula.

[133] İrşâden limen hâreballâhe

[9/Tevbe 107]. Ey terakķuben. Gözetmek gözlemek ve intizar için demek olur. Bir şeyi gözetlemek için hazırlanıldığı vakit “erşadtü'ş-şey'e” denir. Ancak “if' al” den “irşad” şerde yani sû-i niyetle olanda isti'mal olunur denilmiş. Ve “raşadtü” ve “erşadtü” mutlakan terakkubde [Sayfa 55] istimal olunur da denildi. “Raşade” aslen terakkube isti'daddir ki, yol gözlemek ve intizara teheyü' demek olur. Bâbu'r-ra'da “raşaden” ve mim de “merşadin” kelimelerinde de mufassalen mezkurdur, nazar oluna.

[134] İrteķibû innî me' aküm raķîb

[11/Hûd 93]. Ey inteẓarû ve innî me‘ aküm müntazîrun. Gözleyiniz, ben de sizinle beraber gözleyiciyim demek olur. “Katele” bâbından “raqabtühû erkubuhû fe innâ raqîbün” hafıztuhû fe innâ hafîz. Ve kesr-i râ ile “rıqbe” bundan isimdir. “Nazara” manasına da gelir. Binaenaleyh “ifti‘âl” den “irtikâb” intîzar demektir. “İrteqabtühû” inteẓartühû, emri “irteqib”dir. “İrteqibû” cem‘i müzekkerdir. İntîzar ediniz gözleyiniz demek olur. Bâbu’r-ra’da “raqîb” kelimesine de nazar buyurula.

[135] İrtedde ‘alâ âşârihimâ kaşâşâ

[18/Kehf 64]. Ey race‘ â. Geri döndüler, yani kendi izleri üzerine tetebbu‘ ederek araştırarak geri döndüler, geldikleri yola geri gittiler demek de olur. Bu kelime “irca‘, def‘, men‘” manalarına isti‘mal olunan “radde” maddesinden “ifti‘âl” dir. “İrtedde, yerteddü, irtidâden fehüve mürteddün” denir ki geri döndü demektir. Sülasîden müteaddîdir. “Raddehû, yerudduhû, radden” “erce‘ ahû, defe‘ ahû, mene‘ ahû” yerinde kullanılır. “Kâsas” tetebbu‘ ve araştırmaktır. Bâbu’l-kâf’da “kâssa” kelimesine nazar oluna.

[136] El-İrbeti

Kavlühû Teâlâ “Ğayrü üli’l-irbeti mine’r-ricâli” [24/Nur 31]. Ey ashâbi’l-hâceti ile’n-nisâi. Fethateynle “erebe” kesr-i hemze ve sükun-u râ ile “irbe” ve feth-i mim ve ra’nın harekât-ı selasesiyle “me’ribe, me’rube, me’rebe” hacet demektir ki, biz ihtiyaç ta’bir ediyoruz. “Ta’ibe” bâbından “eribe’r raculü’ş şey’e ereben ve irbeten ve me’rebeten” denir. “İhtiyaç” [Sayfa 56] demektir. Lakin Müfredatta Râgıb “Def‘i hususunda bir takım hîle ve tekellüfü iktiza eden fart-ı hacettir, binaen aleyh her bir “erebe” hacettir. Halbuki her bir hacet “erebe” değildir. Sonra gah hacet-i muzırrada da ve gah hacet olmasa da ihtiyalde istimal olunur. “Ğayru üli’l-irbeti mine’r-ricâl” kavli keriminde “nikaha hacetten kinâyettir demiş”. “Hulâsaten minhâ”. Saîd bin Cübeyr radiyallahü anh “ğayru üli’l-irbeti mine’r-ricâl”den murad ma‘tûhdür demiş. Bâbu’l-mim’de “me’ribü” kelimesinde de nebzetten mezkurdur.

[137] İrame

Kavlühû Teâlâ “Elem tera keyfe fe‘ale rabbuke bi ‘âd irame zâti’l-‘imâd” [89/Fecr 6-7]. İsm-ü ebî ‘âdin. Bu tefsir İbn Zübeyir’in “‘âd” in “irame”ye izafetiyle olan kıraatine göredir. Müşarun ileyh “bi âdin irame” suretinde kıraat etmiştir. Ve denir ki, “irame” kavmi i ‘âdin sakin olduğu beldenin ismidir. **“Tenbih”**: Sicistâni rahimehullah mücmelen böylece

beyan etmiş. Yani “irame” ‘âdin bâbası ismi olduğunu katiyyen zikr etmiş ise de, bundan hasıl olacak müşkili hall etmemiş. Şöyle ki; “irame” zâti’l ‘imâdi ‘lletî lem yuhlaķu mişlühâ” ile tavsif olunmuş. Halbuki “İrame zi’l ‘imâd” olmak lazım gelirdi. Meğer ki. “Kabîle, aşîre, cemâa, karye” gibi bir muzaf takdir oluna. Yahut “irame” bâni-i beled olmakla belde-i mezkure bânînin ismiyle tesmiye edilmiş ola. İkinci mertebede müşarun ileyh ve deniliyor ki diye zikr ettiği vecih ki, “İrame, ‘âdin sakin oldukları beldeleridir” demiş. Bu kavli ahîr daha evlâdır. Zira takdir-i muzaf ve sair tevilat ile tekellüfe hacet kalmaz. Bu âyetin tefsir ve tahkîkinde İbn-i Cerir Taberî “Camîu’l-Beyan”da mufassal ve müstevfa bahis ve beyan buyurmuş [Sayfa 57] olmakla oraya müracaat buyurula. Vallahü a’lemü bimiradîhî.

[138] İrtâbû

Fî kavlihî Teâlâ “Efî ķulûbihim merağun em irtâbû” [24/Nur 50]. Ey şekkû ve iştebhû fi nübüvvet-i Muhammedin sallallahu aleyhi ve sellem. “Kalplerinde maraz yani küfür mü var yoksa Nübüvet-i Muhammediyye’de şekk ve şüphe mi ediyorlar” demektir. Bu kelime “rayb”den “ifti’âl” dir. Şekk etmek ve şüphelenmek demek olur. Zira “rayb” şekk ve şüphedir. Bâ‘a bâbından “râbe yerîbu rayben” denir, müteaddidir, “raânî fülânun”. “Raeytü minhu mâ yurîyunî” demektir. “Raybe” bundan isimdir. Lazımı “ifti’âl”, “irtiyab”dır.

Faslu’l-Hemze Mea’z-Zâ

[139] Ezellehümâ

Kavlühü Teâlâ “Feezellehüme’ş-şeytânü ‘anhâ” [2/Bakara 36]. Ey istezellehümâ ‘ani’l-cenneti. Adem ve Havva’yı cennetten kaydırđı demek olur. Ve “ezâlehümâ” dahi kıraattır. O takdirce “nehâhümâ” demek olur ki; Onları teb‘îd etti giderdi, bertaraf etti denir. “İf‘âl”den “ezleltühû fe zelle” ve “ezâlehümâ nehâhümâ” ve “ezeltühû fa zâle” denir, “zellehü” dendir. Bu kelime aslen min ğayr-i kaskin istirsâl manasına olup mahalline göre kaymak ve sürçmek ve yerinden zâil olmak ve baîd olmak manalarına gelir. Sicistânî rahimehullah bu “zelel” maddesini “zevl” ve “zeyl” maddeleriyle müttehidü’l ma‘nâ göstermiş de “ezleltühû fe zelle, ezâlehümâ nehâhümâ, ezeltühû fe zâle” demiş. Yoksa lafzen müttehidü’l asıl değildir. Ve mezîd fihi bâblarından gelerek müteaddî olur. Rağıb rahimehullah “Fe ezellehüme’ş şeytânü vestezellehümâ izâ teħarrara zellethümâ” yani zellesi esbâbını aradığı vakitte “istezellehû”. Ve kavlühü Teâlâ “İnnema istezellehümü

[Sayfa 58] ş-şeytânü” [3/Âli İmran 155], “Ey istecerrehümü’ş şeytânü hattâ zellû” kavliyle “ezelle ve istezelle” kelimelerinin manalarını takrib belki tevhid etmiş bulunuyor.

[140] El-Ezlâm

Kavlühû Teâlâ “İnneme’l-ħamru ve’l-meysiru ve’l-enşâbu ve’l-ezlâm” [5/Maide 90]. Ey el-ķıdâh yani kumar okları. Vahidi “zay” ın fethi ve dammiyle dahi “zülem, zelem” dir. Bu kelimeyi kesr-i kaf’la “ķıdħu”n cem’i olan “ķıdâh” ile tefsir etti. “Ķıdħ” damarsız ve bileksiz oka denir ki türk ve acem tîr endazları meyanında feth-i kaf-ı farisîyle “gez” denilen oktur. Ahd-i cahiliyette oynarlardı. Murad-ı zıkr sebep-i irade-i müsebbeptir ki; “kumar”dır.

[141] Ezrî

Kavlühû Teâlâ “Vec’ allî vezîran min ehlî Hârûne eħî üşdüd bihî ezrî” [20/Tâha 29-30-31]. Ey ‘avnî ve zahrî. Yani bana yardım et, Harun ile benim ‘avn ve zahrımı kuvvetlendir demek olur. Zira “ezr” ‘avn ve zahr demektir. Bu bâbın evvelinde vakı’ “âzerahû” kelimesine irca’ı nazar buyurula.

[142] Ezlefnâ şemme’l-âħarîn

[26/Şuarâ 64]. Ey ħarrebnâ hünake Fir’avne ve kavmehû. Firavun ve kavmini bahre takrîb ettik. Sicistâni “Cema’ nâhüm fi’l-baħri ħattâ ġaraķû” ibaresiyle tefsir etmiş ki; firavun ve kavmini bahirde cem’ ettik, ta ki, ġark oldular demek olur. “Zülefe”dendir. Aslen “ħarube” manasınadır. Cem’ yerinde de kullanılır. “İzlaġ” bundan if’al” dir. Takrîb ve cem’ manasına istimal olunur. Ve “leyletü’l-müzdelifetü” de bundandır, ki “leyletü’l izdilâfi” yani “leyletü’l-ictimâ’i” demektir. “İzdilâġ” da “dal” ifti’âl’in “ta” sından maklubtür. “Ezlefenî keza ‘inde fülânin” kavli de bundandır ki; beni ona takrîb etti demek olur. Ve “zülfе” kıt’atün mine’l-leyli manasına da gelir. Bâbu’z-zay’da “zülefen ve zülfâ ve zülfetün” kelimelerine nazar oluna. [Sayfa 59] **Tetmim:** Râġıb Müfredatta “ez-zülfetü ‘l menziletü ve’l ħaġvetü” demiş. Ve “felemmâ raevhü zülfeten” [67/Mülk 27] cümle-i celilesiyle bi’l-istişhad bunun manası “felemmâ raev zülfete’l-mü’minin ve kad ħurimûhâ”dır denildi diye “menzile” murad etmiş ve “zülfе” kelimesinin azab-ı menzilesinde isti’mali “beşaret” ve emsali elfazın isti’mali kabilindendir demiş. Vallahü a’lemü bi muradihî.

[143] Ezifeti’l-âzifetü leyse lehâ min dûnillâhi kâşifetün

[53/Necm 57-58]. Ey qarubeti'l kıyametü. Kıyamet günü yakın oldu. Kıyamete “âzife” tesmiyesi kurbundan ötürüdür. “Ezife şuhûs-u fülânün” intikali yakın oldu demektir. “Ve enzirhüm yevme'l-âzifeti” yevme'l-kıyameti demektir. Râgıb Müfredatta “ezife” ile “efide” kurb ve dünüvv manasında yekdiğerine mütekaribdir. Lakin dîğ-i vakit itibariyle “ezife” denir demiş. Bundan anlaşılıyor ki “efide ezife” ye nisbetle saat ifade eder, “ezife” bundan edyaktır. “Taribe” bâbından “ezife'r rahîlü ezefen ve üzûfen fe hüve ezifün” denir “denâ” demektir.

[144] Ezzen

Fî kavlihî Teâlâ “Elem tera ennâ erselne'ş-şeyâtîne 'ale'l-kâfirîne teuzzühüm ezzâ” [19/Meryem 83]. Ey tüheyyicuhum ve tuğrîhim ve tuharrikühüm ale'l me'âsî. “Ezze” feth-i hemze ve teşdid-i zay ile “teheyyüc” “iğrâ” “tahrik” manalarına gelir. Aslen “ra'd” ve ğaleyân-ı rakkdır. Yani tencere ve kazan kaynamasından mütehassıl sadâ demek olan “ezîz” manasından müste'âredir. Bâb-ı evvelden “ezze yeüzzü ezzen” denir, “ezîz” bundan isimdir. **“Hadîs”**:“Kâne yuşallî fi cevfihi ezîzün ke ezîzi'l-mirceli” sallallahü aleyhi ve sellem **“tercüme”** “Rasûl-i Ekrem efendimiz namaz kılarıdı halbuki derûn-i sîne-i saadetlerinde kazan kaynamasından [Sayfa 60] mütehassıl sadâyâ gibi sadâ vardır” demektir. Şemail-i nebeviyye hadislerinedir.

Mazmûmetü'l-Hemze

[145] Üzlifetü'l-cennetü li'l-müttekîn

[26/Şuarâ 90]. Ey qaribet ve üdniyet. “Zülfe” “if'âl”dir. Ânifü'l-beyân “ezlefnâ” kelimesine müracaat buyurula.

[146] Üzducir

Fî kavlihî Teâlâ “Fekezzebû 'abdenâ ve kâlû mecnûnun ve'zducir” [54/Kamer 9]. “Zecr” den “üftuîl”dir ki “izdicâr”dan mazi-i meçhuldür. 'Unf ve şiddetle “tarade” ve “mene'a” demektir. Bâbu'z zay'da “ez-zâcirât” kelimesinde mezkurdur, oraya nazar oluna.

Meksûratü'l-Hemze

[147] İzdâdû

Kavlühû Teâlâ “Şümmezdâdû küfran” [3/Âli İmran 90, 4/Nisa 137] ve kavlühû Teâlâ “şelâse mietin sinîne vezdâdû tis’an” [18/Kehf 25]. Bu kelime “ziyade”den “ifti’âl”dir. Aslı “izteyedû” olup ‘ale’l-kaide “ta” “dal”a ve “ya” “elif”e kalb olunmakla “izdâdû” olmuştur. “Ziyade” bir şeyin nefsi ve zatı üzerine vakı‘ olan indımandır ki; artmak ve nümûvv’dur. “Bâ‘a” bâbından “zâde’ş şey’ü yezîdü ziyâdeten” denir, “nemâ” demektir. Ve müteaddî de olup mef’ûlüne teaddî eder. “Zâde ‘amürün ve’l-mâle’d-derâhime” denir. Ve “zıdtühû fe’zdâde” denir. Fakat “izdiyâd” mutlakan artmak manasındadır.

Faslu’l-Hemze Mea’s-Sîn

[148] Eslemtü

Kavlühû Teâlâ “Eslemtü li rabbi’l-‘âlemin” [2/Bakara 131] ve “Eslemtü me’a süleymâne lillahi rabbi’l-‘âlemin” [27/Neml 44]. Ey selime zamîrî lehû. Yani “kalbim ve onda meknûz olan benim Rabbu’l âlemine fesad ve mekr ve hileden salim oldu” demek murad olunur. Bir de “Eslemtü vechiye lillahi” [3/Âli İmran 20] kavlı-kerimi “eḥlaştü ‘ibâdetî lehû” ve bazen “eḥlaştü dînî [Sayfa 61] lehû” ve “sellemtü nefsi bi’l-inḫiyadi lehû” ibareleriyle de tefsir olunmuştur. “Müslim” kelimesi de bundandır. Bâbu’s-sin’de “selemen” ve “selâmen” kelimelerine de nazar oluna.

[149] El-Esbât

Fî kavlihi Teâlâ “Ve mâ ünzile ilâ İbrâhîme ve İsmâ‘île ve İshâka ve Ya‘kûbe ve’l-esbâti” [2/Bakara 136]. Ey evlâdehû. Yani evlad-ı Ya‘kuba inzal olunan şeye demektir. Feth ile “esbât” kesr-i sin ile “sıbt” ın cem‘idir. Evlad-ı Ya‘kub ve İshak’ta “esbât”, evlad-ı İsmail’de “ḳabâil” gibidir. Evlad-ı Ya‘kub’da “esbat”evlad-ı müşarun ileyhden on iki veledin evladı olan on iki sıbt’dır. Ve evlad-ı Ya‘kub’un esbat ve evlad-ı İsmail’in kabâil tesmiyesi ancak veled-i İsmail ile veled-i Ya‘kub’un beynini faslı içindir. **“Faide”**: Râgıb rahimehullah “es-sıbtu veledü’l-veledi” diyor. Ve sair lugatlerde öyle ve “veled” zükûr ve inâşî şâmil olmakla “sıbt” ism-i zükûr’a hasır olunamaz. “Veledü’l binti” de “sıbt”dır. Türkçe’de “torun” nasıl zükûr ve inâşdan olan evlad-ı zükûr ve inâşa ıtlak olunursa Arapça’da “sıbt” öyledir. Ve “Katta‘ nâhümü’şnetey aşerate esbâtan ümemâ” [7/A’raf 160] kavli-keriminde “sıbt” kavim, kabîle, ümmet, manasındadır. Tercümede “Ve biz kavmi Musa’yı on iki kabileyeye böldük” denir. Ve “ümemâ” esbâtan bedeldir. İbnü’l Esir “Nihâye”de “sıbt ümmet mevkiinde ve “ümmet” sıbt mevkiinde vakı‘ olur kavliyle sıbtı

emsile-i tefsirin vechini beyandan sonra biraz aşağıda “ve kîle’l esbâtu hâssatü’l evlâdi ve kîle evlâdü’l-evlâdi ve kîle evlâdü’l benâti” demiş. [Sayfa 62] Mennâvî Rahimehullah Camiu’s-Sağır’de “Hüseynü minnî ve ene minhu” hadis-i şerîfi esnasında vakı‘ “sıbtâni mine’l esbâf” cümlesinin şerhinde “ve hüve veledü’l binti” tabiriyle tefsir etmiş. Vallahü a’lemü.

[150] El-Esbâbe

Fî kavlihî Teâlâ “Le’ allî ebluğa’l-esbâbe esbâbe’s-semâvâti” [40/Mü’min 36-37]. Ey taraqu’l muvâsaleti ileyhâ. Göklere ulaştırıcı yollara demek olur. “Vuslat” ile de tefsir olunur. “Esbâb” ve “vuslat” cemî’ dirler. Vahidleri “sebeb” ve “vusla”dır. Vasıl-ı manây-ı sebeb ipdir ki, bir şeyi çekmek için kullanılır. Sonra bir şeyi cerr ve cezb eden her şey “sebeb” tabir olundu. Râgıb (Rh) şöyle şerh ediyor; “Sebeb” kendisiyle hurma ağacına çıkılan iptir, cem’i “esbâb”dır. Ve kendisiyle bir şeye tevassul edilen her bir şey “sebeb” tesmiye olundu. Kavlühü Teâlâ “Ve âteynâhü min külli şey’in sebeben fe etbe’a sebebâ” [18/Kehf 84-85], Zülkarneyne her bir şey-i cihetten matluba tevassul için bir ma’rifet ve vesile verdik. O da esbâb-ı mezkûreden lüzumuna göre bir sebebe ittiba’ etti. Ve kavlühü Teâlâ “Le’ allî ebluğa’l-esbâbe”, Ey leallî a’rifü’z zerâyi’a ve’l-vesâile. İnteha’l muhtasar min kavlihî.

[151] Esâfiru

Kavlühü Teâlâ “İn hâza illâ esâfiru’l-evvelîn” [6/En’am 25]. Ey Ebâfîlü ve terhâşü’l eçdemîn. “Esâfir” “üstûrah” nın kesr-i hemze ile “işârah” nın cem’idir. “Üstûrah” ve “işârah” yalan ve batıl söz demektir. Ve esâfiru’l evvelin tefsirinde akvam ve ümem-i salifenin teşfir ettikleri şeyler de denir ki; murad âsâr-ı atıkadan kitabeler ve elvah-ı mektûbedir. Bu surette hatt ve kitabet manasına olan “setr” dendir. “Naşara” [Sayfa 63] bâbından “setâra yesturu setran” ve fethateynle “setâran” denir. “Hafta ve ketebe” demek olur. Bâbu’l mim’de “meşûran” kelimesine nazar buyurula.

[152] Esifen

Kavlühü Teâlâ “Ve lemmâ race’a Musâ ilî kavmihî ğazubâne esifen” [7/A’raf 150], bi kesri’s-sini. Ey şedidel ğadabi “el’esifü ve el’esifü” hazin yani ğussalı demek de olur. Ve fî kavlihî Teâlâ “Felealleke bâhîun nefseke ‘alâ âşârihim in lem yü’minû bi hâzâ’l hadîsi

esefen” [18/Kehf 6], bi fethi’s-sini masdarun. Ey ğayzan ve huznen. Bu lafız Faslu’l-Hemze mea’l-elif de “Âsefûnâ” kelimesinde mufassalan beyan olundu. İrcâ‘ı nazar buyurula.

[153] Eslefet

Kavlühû Teâlâ “Hünâlike teblû küllü nefsin mâ eslefet” [10/Yûnus 30]. Ey kıddemet. “Selefe” mütekaddem manasınadır. Ve âbâü müteķaddimûnehû denir. Ve ahvalinden ibret alınan akvam-ı sâlifeye de denir. Bâb’ı evvelden “selefe yeslüfü selemen fe hüve sâlifün” meğâ ve tekaddeme demektir. Ve “ma kıddime ale’s-şemeni”, yani bey’ ve şıra’ da evvelce verilen “pay” ta’bir olunan şeye de selef denir. Ve “if’âl” den “islâf” takdim demektir. “Külû veşrabû henîen bi mâ esleftüm” [69/Hakka 24] kavlı-i keriminde “bimâ kıddemtüm min hayrin” demek olmakla a’ mal ve aḫval ve ğayruhümaya da şamil olur.

[154] Esrâ

Kavlühû Teâlâ “Sübhanellezi esrâ bi ‘abdihi leylen” [17/İsrâ 1]. Ey seyyera bi Muhammedin aleyhissalatü vessalam fî leyletin. Yani abd-i ehassı Muhammed sallallahü aleyhi ve sellem efendimiz hazretlerini bir gecede yani müddet-i kalîlede götürdü demektir. Âti’l-beyan “esri” kelimesinde tafsil olunacağı vechile “isrâ” gece gitmek manasına olan “serâ yesri” den “if’âl”dir. Binaen aleyh “leylen” kavlı zarfiyyet üzere mensup olarak tenkir ile bir gece içinde demek olur. [Sayfa 64] Emr-i İsrânın mesafe-i azime-i baîdeyi bir gece ve belki bir gecenin ba’zı gibi az bir müddet içinde vukû‘unu beyan ve ifade eder.

[155] Esri

Kavlühû Teâlâ “Fe esri bi ehlike bi kıt’in mine’l-leyli” [11/hûd 81, 15/Hicr 65]. Ey “sir leylen bi ehlike”, “ehlin ile bir gece vakti git” demek olur. “Serâ ve esrâ” ikisi de birdir. Geceleyin yola gitmek manasına lügattir. Lakin Râgıb (Rh) müfredatta “serâ” ve “esrâ” bir manaya olduğunu söyledikten sonra diyor ki “ve kıle İnne esrâ leysset min lafzati serâ ve innemâ hiye mine’s serâti ve hiye arzun vâsiatün”, yani “esrâ” kelimesi maddeten “serâ” lafzından değildir. Ancak “serâtü” dendir. Ve serâtü arz-ı vâsi’dir. Sonra “Sübhanellezi esrâ bi ‘abdihi” kavlı-i kerimini “ey zehebe bihi fî serâtin mine’l arzi ve serâtü külli şey’in a’lâhü” ibaresiyle tefsir ediyor.

[156] Esḫaynâkümühü

Fî kavlihî Teâlâ “Fe enzelnâ mine’s-semâi mâen fe eşkaynâkümûhu” [15/Hicr 22]. Ey “cealnâhû saşyen leküm”. Onu size içmek ve saky etmek için tahsis ettik, demek olur. “Ramâ” bâbından “seşâ yeşsî saşyen fe hüve sâşin” denir. Lakin bazı ehl-i lugat bir kimseyi saky ettişin vakitte suyu kendi elinle doğru o kimsenin ağzına verdiğinde “seşaytühû” dersin ve suyu bir kimseye içmek veya devâb ve zürû’ unu saşy için arz ve tahsis ettiğinde “eşkaytühû” dersin demişler. Ve “seşâ ve eşkâ” birdir dahi denildi. Kale’l bedevi “Seşâ kavmî beni mecdin ve eşkâ nümeyran evi’l-kabâile min bilalin”. **Tercüme:** “Benim kavmim benî mecdi ve beni nümeyri ve bilalden bir takım kabail su aradı” demek olup “seşâ” ile “eşkâ” bir manada kullanılmışlar. Ancak Kur’ân-ı [Sayfa 65] Kerim’de “Ve seşâhüm Rabbühüm” [76/İnsan 21] ve “süşû mâen hamîmen” [47/Muhammed 15] ve “Ellezi yut’imunî ve yeşsîn” [26/Şuarâ 79] gibi âyatta içirmek ve “Eşkaynâküm mâen furâten” [77/Mürselât 27] kavli-i kerimiyle bahsinde olduğumuz âyet ve emsalinde “ce’ alnâhu suşyen leküm” ile tefsir olunmuştur ki; sizin için içmek ve sulamağa tahsis ettik demek olur.

[157] Esefen

Fî kavlihî Teâlâ “Fele’ alleke bâşî’ un nefseke ‘ alâ âşârihim in lem yü’ minû bi hâza’ l hadîsi esefen” [18/Kehf 6], bi fethi’s-sini ey ğâzaben. Ve kîle ğuznen. Bu kelime aslen ğazene ve telehhefe manasınadır. “Ta’ibe” bâbından “esife esefen fe hüve esifün” denir. “esef” lafzı feth-i sîn ile masdar kesr ile ism-i fâildir .Bu bâbın evvelinde “âsefünâ” kelimesiyle ânifu’ l beyan “esifen” kelimelerine ircâ’ ı nazar oluna.

[158] Esâvira

Kavlühû Teâlâ “Ve ğullû esâvira min fiżżatin” [76/İnsan 21]; cem’ u “esviratin”. “Esâvir” “esvira”nın ve “esâvira” sîn’in dammı ve kesriyle de telaffuz olunan “sivâr ve süvâr” ın cem’ idir ki cem’ ul cem’ olur, “süvar” bileziktir. Envâ’ ı hilyedendir. Altın ve gümüşten olur. Bazı ulema altın bileziktir diye tahsis etti ise de Kur’ân-ı Kerim’de bazı mahalde “min zehebin” ve ba’ zında “min fiżżatin” kaydlarıyla tebyîn edilmiş olmasından münfehim oluyor ki “süvar” mutlakan bileziktir, ancak lafz-ı mezbûr zi kıymet me’ âdin ve cevâhirden mütteğiz olanına ıtlak olunur. Boynuz , bâęa, fil diři gibi eşyadan olanına fütuhatla “meseke” denir. Cem’ i “müsk” dür dammeteynle. Vallahü a’ lemü.

[159] Esrâ

Fî kavlihî Teâlâ “Ma kâne li nebiyyin en yekûne lehû esrâ” [8/Enfal 67]; Cem‘u esîr. “Esîr” ma‘lumdur ki Türkçe’de “tutsak” denir. Aslen kayış ve sırım demek olan “sîr” dendir. Harpte esir edilenler ekser kayışla bağlandığı [Sayfa 66] için “esir” tesmiye olunmuş. “Darebe” bâbından “eserehû ye’siruhû esran ve isâran fe hüve esîrun ve me’sûrun” denir, cem’i “esrâ” dır. **Tenbih:** Sure-i isrâ’daki esrâ “sâre” lafzından “if’al” dir. Nitekim ânifen şerh ve beyan olundu. Ve “esr” lafzı halk manasına da gelir. Keza “darebe” bâbından “eserahü’llahü esran” halekahû demektir. Kâle Teâlâ şanühû “Ve şedednâ esrahüm” [76/İnsan 28] halkahüm ile de tefsir olunmuştur. “esrâhüm” kelimesine nazar oluna.

[160] Eselnâ lehû ‘ayne’l-kıtri

[34/Sebe 12] Ezebnâ lehû. Biz Süleyman’a bakır madenini erittik demektir. Bu kelime “bâ” bâbından “sâle’s şey’ü yesîlü seylen ve seyelânen” kavlındendir, aktı demektir. Ve “if’al” den “eseltühû ene isâleten” “Onu ben akıttım demek” olur. Bu âyette “ezebnâ” ile tefsiri bakır madeni sulb olmakla seyelanı eritmeğe muhtaç olduğundandır. Binaenaleyh medlûl âyet-i kerime bakır madenini eritip tasfiye etmek ilmini vahiy ve ilhamla talim etmekten kinâyettir.

[161] Estahlişhu

Kavlühü Teâlâ “Kâle’l-melikü i’tûnî bihî estahlişhu li nefsi” [12/Yusuf 54]. Ey ehuşşuhû li nefsi. Onu kendime tahşîş edeyim demek olur. Murad kendime müşâvir-i haşş ve nedîm ve müşahib ittihâz edeyim demektir. Bâbu’l ha’da “halaşû neciyyen” ve mim de “muhlişûn” ve “muhlaşîn” kelimelerine nazar buyurula.

[162] Eserrû

Fî kavlihî Teâlâ “Ve eserrû’n nedâmete lemmâ raevu’l-‘azâbe” [10/Yunus 54, 34/Sebe 33]. Ey “ezherûhâ” yani aşikâre ettiler. Ve “ketemûhâ” ile de tefsir olundu. Evvelki, küffar hevl engîz azabı idrak ettiklerinden dolayı ızhar-ı nedâmet ettiler demek olup ikinci tefsire göre rüesâ ve ‘uzema-i kavim idlâl ettikleri esâfilden ‘izzet-i nefisleri sebebiyle nefislerindeki nedameti ketm ve ihfâ ettiler demek olur. [Sayfa 67] “Sirr” den “if’al” olan “esere” kelimesi ezdaddandır ki “ızhar” ve “ketm” manalarına kullanılır. Binaenaleyh bu âyette iki suretle de tefsir olundu. Lakin Râgıb (Rh) Müfredat’ında ızhar manasını beyan ve misallerini de ityan ettikten sonra manây-ı ızharın evlâ olduğunu ima ediyor. Mesela “Tüsirrûne ileyhim bi’l-

meveddeti” [60/Mümtehine 1] kavli-i keriminde “tuḥli‘ ûnehüm ‘alâ mâ tûsirrûne min meveddetihim” takdiriyle “Onlar hakkında gizledikleri meveddetten onları muttali‘ edersiniz” demek olur. Vallâhü a‘lemü. Misbâhu’l-Münîr’de “esrartühû ezhartühû fe hüve mine’l ezdâdi” demiş.

[163] Eslemâ

Fî kavlihî Teâlâ “Fe lemmâ eslemâ ve tellehû li’l-cebîn” [37/Saffat 103]. Ey isteslemâ. Yani; “Vaktâ ki zebh husûsunda İbrahim ve İsmail aleyhe’s selam Allah azîmü’ş şân’ın emrine inkıyad ettiler”.demek olur. Bu kelimeye dair kelimeler bundan evvel “eslemtü” kelimesinde beyan olundu, ircâ‘ı nazar buyurula.

[164] Esbâbe’s-semâvâti

[40/Mü’min 37]. Ey ebvâbühâ. Semavatın kapılarına demek olur ki karîben “esbâb” kelimesinde zikr olunduğu üzere “sebeb” kendisiyle matlûba tevaşşul olunan şey olduğundan “kapı” sebeb-i dühûl ve vuşûl olmakla bu âyette “esbâb”, “ebvab” ile de tefsir edildi. Salifü’z-zikr “esbâb” kelimesine müracaat oluna.

[165] Esfâran

Fî kavlihî Teâlâ “Ke meşeli’l ħimâri yaħmilü esfâren” [62/Cuma 5]. Ey kütüben. Feth ile “esfâr” kesr-i sîn’le “sifr”in cem‘i dir, “sifr” kitaptır. Bu lafız aslen keşf-i kıta manasına olup kitap da vücûh-u hakâiktan mani‘ itla’ olan kıtay-ı ħafâyı keşf ettiği için “sifr” tesmiye olundu. Ve “sâfir” [Sayfa 68] ve “sefera” lafzen ve ma‘nen “kâtip” ve “ketebe” dir. Bâb-ı sanîden “sefera’l kitabe yesfiru fe hüve safirun” denir, “ketebe” demektir. Kâle Teâlâ “Bi eydî seferatin kirâmin bereratin” [80/Abese 15-16]. Ey bi eydî ketebetin. Bu lafız “if‘al” bâbından işrak manasına da müsta’meldir. Ke kavlihî Teâlâ “Ve’ş şubhi izâ esfera” [74/Müddessir 34]. Ey eşreka ve eğâe.

[166] Esfera

Kavlihî Teâlâ “Velleyli izâ edbera ve’ş şubhi izâ esfera” [74/Müddessir 33-34]. Ey eğâe ve eşreka ve zâhera kemâ merra kablehû. Bu “sefer” maddesi için bâbu’s-sin’de “seferatin” kelimesine nazar oluna.

[167] Esrahüm

Fî kavlihî Teâlâ “Ve şedednâ esrahüm” [76/İnsan 28]. Ey kavveynâ halkahüm. Bu tefsir İbn Abbas radiyallahü anhüma’dan mervîdir ki; İbn-i Cerir Camiu’l Bayen’da bil-isnad ve rivâyet etmiş. Keza Mücahit ve Katade’dan de rivâyet etmiştir. Ve “esr”in “mefâşıl” manasına olduğunu Ebu Hureyre (ra)’dan ve “kuvvet” manasına olduğunu da İbn-i Zeyd’den rivâyet etmiş ise de kavli İbn Abbas’ı tercih etmiş. Bu lafza dair bazı tahkikat evvelce “esrâ” kelimesinde beyan olundu ircâ’ı nazar buyurula.

[168] Esşâta

Kavlühü Teâlâ “İttebeû mâ esşâtalâhe” [47/Muhammed 28]. Ey İttebeû mâ yücübü inzali ‘ukûbetillâhi ve ‘azâbihî. Cenab-ı Hakk’ın ukûbet ve azabı inzal etmesini mucip olan şeye ittiba‘ ettiler demek olur. Sîn’in fethi ve dammi, ha’nın sükunuyla ve fethateynle “seşşâta” dan “if‘al” dir. Ve lafz-ı mezkûr muktazi-i ‘ukûbet olan ğazab-ı şedîddir. Cenab-ı Hakka isnad olundukda inzal-i ukubet ve azabla tefsir olunur. “Taribe” bâbından “saşşıta yeshuşu saşşan ve suşşatan fe hüve sâşşıţun” ğazibe ğazaben şediden demektir. Ve “if‘al” den “eshata ishâţan”, aĝzabe demektir. Ve “tefe‘ul” den “tesahşşate ‘aţâehû”. İsteşkalle ‘aţâehû, yani azınsıdı.[Sayfa 69]

Mazmûmetü’l-Hemze

[169] Üslük yedeke fî ceybike

[28/Kasas 32] Ey Edhîl. Elini cebine sok demek olur. Ve keza fî kavlihî Teâlâ “Feslûk fihâ min külli zevceyni” [23/Mü’minûn 27], Ey edhîl fi’s-sefîneti, “Gemiye idhâl et” demektir. Ceyb aslen gömleğin ve sair elbisenin yakasına denir. Biz buna “koyun” tabir ederiz ki gömlek, kaftan ve sâire üzerine kuşak bağlarız da yaka tarafından içine şunu bunu koyarız. Ve muharrefen “ceb” dediğimiz de budur. Bu lafız “nasara” bâbından “seleke” masdarından “idhâlu’ş-şey’i fiş-şey’i” manasına istimal olunur. “Seleke’ş-şey’ü fiş-şey’i fenseleke” denir, “edhâlehû fîhi fe dehale” demektir. Ve lazım olarak “dehale” bâbından “seleke’ţ-ţarîka sülûken” denir. “Zehebe fîhi” yola gitti demektir. Ve “sülûk” zehâb ve revîş manasına da istimal olunur. Ve kesr-i sînle “silk” hayt, iplik demektir, meslek yerinde de kullanılır.

Meksûratü’l-Hemze

[170] İstevķade

Kavlühû Teâlâ “Meşelühüm kemeşelillezistevkade nâran” [2/Bakara 17]. Ey evkade nâran, ateş yaktı. “Vekd” ateş yakmaktır, “vekade, evkade, istevkade” ma‘nen müsavidirler. Bâbu’l-vav’da “vekûdü” kelimesine nazar oluna.

[171] İsrâile

[2/Bakara 40] Ya‘kub aleyhisselamdır. Yani müşarun ileyh hazretlerinin ismidir. Evlâdına “Benî İsrâil” denir.

[172] İstecâbe

Kavlühû Teâlâ “İz testeğışûne rabbeküm festecâbe leküm” [8/Enfal 9] ve “festecâbe lehüm rabbühüm” [3/Âli İmran 195]. Ey ecâbe. Kabul etti demek olur. “Cevb” dendir ki “kat” manasınadır. Cevab-ı kelâm, icâbet-i davet meâni-i sâire hep kat‘ manasından [Sayfa 70] me‘huzdür. “Kâle” bâbından “câbe cevben” ve “bâ‘a” bâbından “câbe ceyben” kata‘a ve hareka demektir. “Ve şemûde’llezine câbu’s şaşra bi’l-vâdi” [89/Fecr 9], Ey kâta‘û ev harakû ve “if‘al” den “ecâbehû” ve “ecâbe ‘anhü icâbeten” denir, cevap verdi demektir. “İcâbetü’d-du‘âi” kabüldür, “istecâbe” dahi böyledir. Güyâ “mücîb” cevapla kelamın devam ve temâdîsini ve icabetle suâl , talep, duânın devam ve temadîsini kat‘ etmiş olur.

[173] İsteysera

Kavlühû Teâlâ “Fe men temette‘a bi’l ‘umreti ile’l-hacci femesteysera mine’l-hedyi” [2/Bakara 196] ve “Fe in uhşirtüm femesteysera mine’l-hedyi” [2/Bakara 196]. Ey teyessera ve sehile kolay ve âsân olan demektir. “‘Uşr” ün zıddı olan “yüsr” lafzından “istif‘aldir”. “Ta‘ibe” bâbından “yesira’l-emrü yeysiru yeseran” ve “şarube” bâbından “yesura yüsran fe hüve yesîrun” sehile fe hüve sehlün demektir. Ve “istif‘al”, “istiysar” ve tefe‘ul “teyessera” da böyledir. Ancak “tef‘îl” den müteaddî olarak “yessera teysîran” sehhele teshîlen manasınadır. Bu “yüsr” lafzında mufassalattan istiğnâ yoktur. Çünkü meâni-i kesîrde isti‘mal olunur.

[174] İstekânû

Kavlühû Teâlâ “Ve mâ da‘ufû ve‘mestekânû” [3/Âli İmran 146] ve Ve fi “Fe me‘stekânû lirabbihim” [23/Mü‘minûn 76]. Ey mâ hağa‘û, “Tevazu‘ ve inkıyadla baş eğmediler” demek olur, mâ-i nafiye. “İstikâne” tevazu‘ ve inkıyadla baş eğmektir. Ve tezellülden de

kinâyet edilir. Bu kelime “kevn” den “istif‘al” dir. “Sekene” den “ifti‘al” değildir. Me‘a hâza Kâmus’ta her iki madde de dahi zikir olunmuş. Hatta “keyn” maddesindedir diyenler de bulunmuş. Mufassalata müracaat oluna.

[175] İsrâfenâ

Fî kavlihî Teâlâ “Qâlû rabbenâğfirlenâ zünûbenâ ve isrâfenâ fî emrinâ” [3/Âli İmran 147]; Ey ifrâtanâ.[Sayfa 71] Ve fi kavlihi Sübhânehû “Ve lâ te’külühâ isrâfen” [4/Nisa 6] Ey mütecâvizen hadde’l ma‘rûf. Bu kelime “serefe” lafzındandır. “Ta‘ibe” bâbından “serife serefen” cehile ve ğafele, “fe hüve serifün” câhilün ve ğâfilün demektir. Fethateynle “serefe” isimdir. Ve “if‘al”den “esrafe isrâfen” haddi tecavüz ve i‘tidalden meyl manasınadır. “Fe hüve müsrifün” mütecâvizün zâlimün manalarına sîğa-i fâildir. Râgıb (Rh) müfredatta “serefe”yi “İnsanın yaptığı her işte haddi tecavüzdür, infak hususunda istimali ekser ise de” demiş. “Teğaddüm” manasına müsta‘mel “ferağa” dan “ifrağ” dahi tekaddümde haddi tecavüz demek olmakla “israf”, “ifrağ” ile tefsir olundu. Lisanımızda “ileri gitmek” tabir ederiz. Her nede olsa yani iyi kötü her ne işte olursa olsun ifrat ve mübalağa eden kimseye “ileri gitti ileri gidiyor” denir.

[176] İstehvethü’s-şeyâtînü fi’l-arđi hayrâne

[6/En’am 71]. Ey hevet bihi ve ezhebethü. Yani şeytanlar onu tarîk-i müstağîmden imâle ettiler. Serkeşte olduğu halde Onu ıssız çöllere beyâbân yerlere götürdü demek olur. Müfredatta Râgıb “hevâ” nefsin şehvete meylidir. Ve şehvete mâil olan nefiste “heva”tesmiye edilir demiş. Bu tesmiye “raculün ‘adlün” kabilindedir. Ve denildi ki nefsi-i mezkûre sahibini dünyada her bir bela ve dahiyeye ve ahirette de nâra düşürür. Ve damm-ı hâ ve kesr-i vav ve ya-i meşdüde ile “hüviyyü” yukarıdan aşağıya sükûttur. Ve feth-i hâ ve vav ile memdûden “hevâ” hâli ve fâriğ yani boş manasınadır. Kavlühü Teâlâ “Ve ef’idetühüm hevâ” [14/İbrahim 43], ey hâliyetün boş demek cebânet ve akılsızlık manası ifade eder. Ve semâ ile arz beyninde boşluğa da denir. Ve lafz-ı mezkur [Sayfa 72] meyl-i kalp ve aşk ve iştiyak ve muhabbet manalarına da istiâre olunur. Meâni-i mezkure “remâ” “sadâ” “ta‘ibe” “darebe”bâblarından tasarruf olunur ki; mahali mufassalattır. Hemze ile teaddî eder. Nitekim “Ve’l mü’tefikete ehvâ” [53/Necm 53] kavli-i keriminde vakı‘ olmuştur. Fasl-ı mahsûsunda mezkurdur. **“Tetimme”**: İstehvethü’s şeyâtînü hamelethü ‘alâ itbâ‘i’l hevâ ibaresiyle de tefsir olunmuş. Vallahü a’lemü bi muradihî.

[177] İsterhebûhüm

Kavlühû Teâlâ “Felemmâ elğav seğarû e‘ yüne’n-nâsi ve’sterhebûhüm” [7/A’raf 116]. Ey eğâfûhüm ev ħavvefûhüm. Korkuttular nâsı demek olur. Dammle “ruhbe” den “istif’âl” dir. “Ruhbe” mea’t-tağarrüz korkudur, “istirhâb” korkutmaktır. “İrhebûne” kelimesine ircâ‘ı nazar buyurula.

[178] İsta‘meraküm

Kavlühû Teâlâ “Hüve enşeküm mine’l arđi ve’sta‘meraküm fihâ” [11/Hûd 61]. Ey ce‘aleküm ‘umâran lehâ. Sizi arzı i‘mâra kadir kıldı demek olur. Ve sizi arzda mu‘ammer etmekle arzı ma‘mur etti diye de tefsir olunmuştur. “Ĥarâb”ın zıddı olan “‘imare”dendir. “E‘mertühû’l arda ve ista‘mertühû” deriz ki, tamirini ona tefviz ettim demektir. Buna binaen “ce‘aleküm ‘ummâran lehâ” ile tefsir olundu. Ve “Ve ce‘aleküm ‘ummâran teskünûne bihâ” ibaresiyle de tefsir olundu ki; ‘imran mahal-i sükkân ile olur. Mahalli ğayrı meskun ma‘mur ‘addolunamaz. Hayat-ı dünya ile bir kimsenin müddet-i bekasına da “‘ömür” denilmesi bundandır ki bedeninin hayatıyla imareti müddetinden ibarettir. “Tâle ‘umuruhû” kavli “‘imâretün bedenihî bi’l-hayati” demektir.

[179] İsta‘şame

Kavlühû Teâlâ “Ve leğad râvedtühû ‘an nefsihî fe’sta‘şame” [12/Yusuf 32]. Ey İmtene‘a ‘an icabeti da‘vetî. Yani benim da‘vetime icabetten imtina‘ etti demektir. Bu kelime feth-i ‘ayn [Sayfa 73] ve sükun-u şâd’la “aşm”dendir ki “imsak”dir. Aslen hıfz ve vikaye manasına olup “darebe” bâbından “‘aşame ya‘şimu ‘aşmen fe hüve ‘aşımün ve zâke ma‘şümün” denir. Kesr-i ayn ile “‘isme” bundan isimdir. Ve “ifti‘âl” den “i’tişâm” istimsakdir. Ve “imsak” tutmak ve men‘ etmek manalarıdır. Ve “İ’tişâm” bir şeyle temessük manasına da gelir. “Va‘taşimû bi ħablillahi” [3/Âli İmran 103], ey temessekû bihî. Ve “istif’âl” den “isti‘sam” bir mekruha düşmekten tutunup imtina‘ edecek şeyi talep etmek manasına olmakla âyetteki “ista‘şame” kendini hıfz ve harama vuku‘dan men‘ edecek şeyi talep ve taharrî etti demek olur.

[180] İstemte‘a ve İstemte‘û ve İstemta‘tüm

[6/En’am 128, 9/Tevbe 69] Bâbu’l mîm’de “metâ‘” kelimesine müracaat oluna.

[181] İstey'esû

Kavlühû Teâlâ “Felemme'stey'esû minhü” [12/Yusuf 80]. Ey yeisû. Vaktâ ki, ondan ümid kestiler demek olur. “Yeistü”den “istif'âl” dir. “Ye's” bir şeyden ümid kesmektir ki; inkıtâ-i tama' demek olur. “Yeise” ve “istey'ese” bir manayadır. Ve “hattâ ize'steyese'r-rusulü” [12/Yusuf 110] kavli keriminde de bu manayadır. Yani “hattâ yeise'r-rusulü” demektir. Bâbu'l-ya'da “yeûsün” kelimesine de nazar oluna.

[182] İstefziz

Kavlühû Teâlâ “Vestefziz (men istetâ'a) minhüm bi şavtike” [17/İsrâ 64]. Ey İsteħiffe. Taħffif ve taħkîr ile demek olur. “İstiħfaf” hafif ve haķîr addetmektir. “İcl”e yani buzağuya “feze” tesmiyesi kendinden hiffet ve kararsızlık tasavvur olduğu içindir. Binaenaleyh “istefziz” istiħfaf ile tefsir olundu. Ve iz'âc [Sayfa 74] manasına da müsta'emeldir. “Erâde en yestefizzehüm” [17/İsrâ 103] kavli keriminde “En yüz'icehüm” ile tefsir olundu ki; mekanından kal' demek olur. “Darabe” bâbından “fezenî fülânün” “ez'aceni” demektir. Râgıb (Rh) bu manayı tercih etmiş.

[183] İstebrakin

Kavlühû Teâlâ “Âliyehüm şiyâbü sündüsin ħudrün ve istebrakun” [76/İnsan 21]. Mâ ğaleza mine'd-dîbâci. Yani “dîbâc” denilen ipekli kumaşın kalın dokunmuş kısmı olacaktır. Farisi “di'bâ”nın mu'rebidir ki atlas ve sırma ile dokunmuş atlastır.

[184] Üsvetün

Kavlühû Teâlâ “Le ħad kâne leküm fi rasûlillâhi üsvetün ħasenetün” [33/Ahzab 21]. Ey iĳtidâün ve i'timâmün ve ittibâ'un bihî. “Üsvetün” hemze'nin dammı ve kesriyle de kıraat olunmuş manen birdir. Eğer hasen eğer kabih kendisine uyulan kimseden halet-i iktidâda insanın nefsinde hasıl olan halettir ki, uygunluk denebilir. Lakin âyet-i kerimede iktidâ edilecek uyulacak şey demek yerindedir. “Tefe'ul” bâbından “teeseytü bihî” ve “ifti'âl” den “i'teseytü bihî” iĳtedeytü demek olur. İyi ve kötü her şeyde kullanılır. Nitekim âyet-i kerimede “hasenetün” vasfıyla mukayyed olması buna delalet eder.

[185] İsteftihim

Kavihi Teâlâ “Festefthim ehüm eşeddü halkan” [37/Saffât 11]. Ey istahbirühüm. Onlara cevap talebiyle sual et sor demek olur. Bunun aslı ahkamdan müşekkel olan şeyden cevap manasına müsta’mel “fütyen” ve “fetvâ” kelimeleridir. “İstif’âl” den “istiftâü” cevap talebiyle vaki’ sualdır.

[186] İstahveze aleyhimü’ş-şeytânü

[58/Mücâdile 19] Ey ğalebe aleyhim. Şeytan onlara ğalebe etti demektir. Bu kelime “İsteḥâze” olmak lazım gelirken İ’lal edilmeyip alâ aslihi [Sayfa 75] ihrac olunan kelimattandır. “İstervece, istenveḳa, istaşvebe” kelimeleri gibi ki, kıyas “isterâḥe, istenâḳa, isteşâbe” olmak idi. Bila i’lâl ibḳâ olundu ki, buna ıstılah-ı sarfiyyûnda “taşḥîḥ” denir. Bu kelime “ḥavz” maddesindedir ki, sâik-i devenin uylukları iz esnedehü kendine mevki’ alıp, sevkinde ‘unüfle devenin seyrini tesri’ demektir. Güya bittağallüb hayvanı seyr-i tabiisi fevkinde sevk etmiş olur. İşte bu mana itibariyle “istahveze” “ğalebe” manasına istiâre olunur.

[187] İs’av

Fî kavlihî Teâlâ “İzâ nûdiye lişşalati min yevmi’l-cum’ati fes’ av ilâ zikrillahi” [62/Cuma 9]. Ey bâdirû binniyeti ve’l-ciddi. Niyet ve ciddile zikrullah yani salat-i cum’aya mübâderet ediniz. Yani ta’cil ediniz demek murad olunur. “Addû” koşmak sekr etmek manasına mevzu olan”sa’y” bu âyette manayı luğavisi üzerine değildir. Çünkü edâb-ı lazimedden olan sekînet ve vakara münafidir. Bunun içindir ki Hz.Ömer radiyallahü anh “imḳû” ile tefsir etmiş. Ve ‘ala rivâyeti “Femḳû ilâ zikrillahi” suretinde kıraat buyurmuş. Vallahü a’lemü bi muradihî.

[188] İstağşev

Fî kavlihî Teâlâ “Ce’alû esâbi’ahüm fî âzânihim vesteğşev şiyâbehüm” [71/Nuh 7]. Ey teğattaû bihâ. Yani kavm-i Nuh aleyhisselam da’vet ve hitâb-ı neciyyallahı istememek için istihfâfen parmaklarını kulaklarına koydular ve şiyab ve libaslarını başlarına alıp büründüler demek olur, “ğışâü” ğiḳâü demektir. Dördüncü bâbdan “ğâşiyehü yağşâü ğışâveten ve ğışâün”denir. Ve “ğışâveh” masdar olduğu gibi “Mâ yuğattâ bihi’şşey’ü” manasına isim de olur. Kemâ kâle Teâlâ “Ve ‘alâ ebşârihim ğışâvetün” [2/Bakara 7], ey ğiḳâün. Bu madde

istiâreten ve kinâyeten bir hayli manada müsta‘meldir. Fusûl-ü mahsusasında görülür.
[Sayfa 76]

[189] İstevâ

Fî kavlihî Teâlâ ‘azametühû “Errahmânu ‘ale’l-‘arşi’stevâ” [20/Tâha 5]. Bu âyet-i kerîme müteşâbihattan olmakla mütekaddimîn-i ulema-i ümmet, tefsirinden sükûtle ‘alâ zâhiriâ tilâvet ve ‘ala mâ erâdallâhü bihâ iman ile bi’l-iktifâ tarik-i eslemi ihtiyar ettiler. Bu bâbda menkûl kelimeler ve akvâl mufassalat-ı tefâsîrde bast ve beyan olunmuştur. Müteahhirîn ise kemal-i ihtiyatla te’vil ve tevcîhine dair îrâd-ı kelimeler ile beraber cümlesi de, hakikat-ı manayı Cenab-ı Hakkın ilmine tefviz eylediler, rıdvanullahi aleyhim ecma‘in. Kelam-ı ulema bu bâbda hemen “istivâ” lafzının ‘ind-i ehli’l-luğat sabit olan “hakikat, mecaz, isti‘âre, kinaye” manasıdır ki şunlardır. “İstevâ câlisen” “istevâ ‘ale’l-‘arşi” ey “isteğarra”, “isteve’l-mekanü” ey “i‘tedelle”, “istevâ ile’l-‘ıraq” ey kıasade, “istevâ ala serîri’l meliki” ey temlikü ve taşrifü fîhi. Ve in lem yeclisü aleyhi cülûsen bi’l-fi‘li. Râgıb (Rh) Müfredatta “istivâü” maddesi ne vakit “‘alâ” ile teaddî ederse “istîla” manasını muktazîdir deyip bu ayn-ı misal-i evvele îrad etmiş. “İlâ” ile teaddîsi halinde kâsade manasını müfîd olur. Nitekim “Şümmestevâ ile’s-semâi” [2/Bakara 29] kavli kerimi “kasade” ile müfesserdir ve “Ve lemmâ beleğâ eşüddehû vestevâ” [28/Kasas 14] kavli keriminde istivâ sinn manasıdır ki, kırk senedir. “Festağleza festevâ ‘alâ sûkihî” [28/Fetih 29] kavli de istikam yani kuvvetlendi ve dikildi devirdi demektir. “Ve zû mirratin festevâ” [53/Necm 6] isteğarra demektir. Vallahü a‘lemü bi murâdihî.

[190] İstebekâ’l-bâbe ve Vestebekü’s-şırâta ve İstebiku’l-ğayrâte

[12/Yusuf 25], [36/Yasin 66], [2/Bakara 148]. Bâbu’n-nun’da “nestebiku” kelimesinde mezkurdur. Mahall-i mezkûra nazar oluna.

Faslu’l-Hemze Mea’s-Şîni’l-Mu‘ceme

[191] Eşhurun ma‘lûmâtün ve eşhuru’l-ğurum

[2/Bakara 197], [9/Tevbe 5]. Faslu’l-Hemze mea’l-ya’da “Eyyâme’l-ma’lûmât” [Sayfa 77] zikrinde beyan edilmiştir. Mahall-i mezkûra nazar oluna.

[192] Eşüddehû

Kavlühû Teâlâ “Hattâ yebluğa eşüddehû” [6/En’am 152] ve “Ve lemmâ beleğa eşüddehû” [12/Yusuf 22]. Ey müntehâ şebâbihi ve kuvvetihi. Gençliğinin gâyet-i kemâli demek olur. Bu kelime şîn-i meftûha ve müşaddede ile “şedde”nin cem’idir. “Felüse ve eflüsü” gibi. Ve “şedde” kelimesi Arabın “fülanün veddün” ve “el-kavmü evüddü” kavli sebkindedir. Keza “şiddetün” ve “eşeddü”, “ni’ metün ve en’umin” gibidir. Bir de “el-eşüddü” bir isimdir ki onun cem’i yoktur. Kurşunun ismi olan “ânük” ve “üsüb” menzilesindedir ki, cem’leri yoktur denildi. Mücahid’den nakil ve rivâyet olundu. “Ve lemmâ beleğa eşüddehû” kavli-i keriminde “eşüdde” otuz üç senedir. Ve vestevâ kırk senedir dedi. Murad otuzüç yaş kırk yaş demektir. Ve yetimin eşüddü on sekiz senedir de dediler ki sinn-i rüşdüdür.

[193] Eşakku

Kavlühû Teâlâ “Ve le ‘azabu’l-âhirati eşakku” [13/Ra’d 34]. Ey eşeddü mimmâ fi’-dünya. Dünyada olan azabdan daha ziyade şiddetlidir. Yani dünyada vaki’ olan ve tasavvur edilen her bir azabdan daha şedid ve daha meşekkatli demek olur.

[194] Eştâten

Kavlühû Teâlâ “Leyse ‘aleyküm cünâhun en te’külû cem’ an ev eştâten” [24/Nur 61] ve “Yevmeizin yeşdurunnâsü eştâten” [99/Zilzal 6]. Ey firekan ve müteferriķîne. “Faîl” vezninde “şetî”nin cem’idir. Perâkende dağınık demektir. Aslen “şetet” lafzındandır. Bâbu’ş-şin’de şettâ kelimesinde tafsîli görölür.

[195] Eşihhaten

Kavlühû Teâlâ “Seleķüküm bi elsinetin hidâdin eşihhaten ‘ale’l-hayri” [33/Ahzab 19]. Ey, buhalâe mâle’l ğanîmeti me’al-hırsi ‘aleyhi. Bencil hırslılar demek olur. “Şehîh” in cem’idir. Damme “şuħha” lafzındandır ki, “buħl” ve ‘ala kavli hırsa muķarin “baħl”dir. [Sayfa 78] Birinci ve ikinci ve dördüncü bâblardan tasrîf olunur. “şehħha yeşihħhu şehħhan fe hüve şehîhün ve kavmün eşihħhâün ve eşihħhatün” denir.

[196] Eşrâtuĥâ

Fî kavlihi Teâlâ “Fekad câe eşrâtuĥâ” [47/Muhammed 18]. Ey ‘alâmâtüĥâ, yani kıyamete ‘alem ve nişan manasına olan fethateynle “şeraĥa”nın cem’idir. Murad kurb ve vukû’u kıyametin alâmât ve nişaneleridir. Ve kayd ve peyman demek olan şîn-i meftûh ve sükûn-u

râ ile ma' ruf “şarṭ”ın cem‘i “şurûṭ” gelir. “Katele ve darebe” bâblarından “şarate yeşriṭu şarṭan” denir. Ve “şarate” den “eşrate nefsehû lil-emri” ce‘aleha ‘alemen lehû demektir. “Ashab-ı şuraṭ” ki; kuvâs ve pazar başı, zamanımızda polis ve zabıt memurları ve şehir emaneti kuvâsı ve çavuş ve müfettişleridir. Bunlara “şuraṭ, şuraṭî, şuruṭî” tesmiye olunur. Sebebi, alamet-i mahsûsa ile muallim libaslar ile temeyyüz ettikleridir.

[197] Eşirun

Fî kavlihî Teâlâ “Bel hüve kezzâbün eşirun seya‘lemûne ğaden mine‘l kezzâbi‘l eşir” [54/Kamer 25-26]. Ey şedidü‘l-ferâhi ve‘l-mütekebbiri. Nimet sebebiyle mütehasıl ferah ve hurremlikten mağrur olarak istikbâr ve ni‘meti inkar ve şükürü terk eden kimseye “ta‘ibe” bâbından “eşire‘r-raculü eşeran fe hüve eşirun” denir. Bu kevn-i ferah mezmûmdur. Lakin hudud-u şer‘iyyeyi tecavüz etmeyip sırf sürurdan hasıl olan “ferah” ki şükür-ü mün‘imi mûcip olur mezmum değildir. **Tetimme:** “Eşere, batara, fereha” beyan olunduğu üzere mezmûmdur, lakin “eşer batardan ve batara ferahdan daha mübalağalıdır.

[198] Eşeddü vaṭ‘en

Fî kavlihî Teâlâ “İnne nâşiete‘l-leyli hiye eşeddü vaṭ‘en” [73/Müzzemmil 6]. Ey eşbetü kıyâmen. “Vaṭ‘e” basmak manasına olmakla “kâim” ayakları üzerine basıp durduğundan “vat‘e” ile kıyam irade olundu. Nâşiete‘l-leyli saat-i leyldir ki gecenin aksâm-ı [Sayfa 79] evkâtıdır. Saat-i leyl namaz için evfak ve musallâ için saat-i nehârdan sehildir. Zira nehar hem me‘âş ve sâire için maḥlûk ve leyl istirahat ve işten ḥalî olmak için maḥlûktur. Binâen alâ zalike âbide gece ibadet âsandır. “Eşedd” lafzına “eşbet ve eshel” manası arabın “şedde azudühû” kavlından me‘ḥuzdür ki, pazısı kuvvetlendi demektir. Kıyamın kuvvetlenmesi kâime sehil ve hafif olmasıyla tahakkuk eder. Bu manada “darebe “bâbından “şedde‘ş şey‘ü yeşiddü şiddeten fe hüve şedîdün)” denir. “Ḳavâ fe hüve ḳaviyyün” demektir. “Katele” bâbından müteaddî olur. “Şedde‘ş-şey‘e yeşüddühû şedden” “Evşekâhû ve ḳavvâhü” demek olur. “Kavli âhir” Eşeddü vaṭ‘en, ey eşeddü ‘ale‘l-muşallî min şalâti‘n-nehâri, yani eş‘abü ve eşkalü min salâti‘n-nehari. Yani gece namazı gündüz namazından daha güçtür. Zira gece vakti istirahat ve nevm olmakla onu terkle ihtiyâr-ı tekellûf ve meşakkatle kıyam-ı leyl nüfus-u beşeriyeye şakîl ve sa‘bdır demek irade olunur. Bu âyet-i kerimeyi bazı eimme kesri vav ile “eşeddü viṭâen” kıraat etmiştir. “Viṭâen” kelimesi “vaṭie” den müfâ‘aledir. “Veṭâe yüvâṭiu muvâṭaeten ve viṭâen”, “vâfeḳa muvâfeḳaten ve vifâḳan” demektir. Bu surette

“ecderu en yüvâfiqa’l-lisânü’l-çalbe ve’l çalbü’l-‘amele” ibaresiyle tefsir olunur ki; Lisanın kıraatla kalbe ve kalbin hulûs-u niyetle amele yani ibadete muvaṭa‘a ve muvâfaḳatı eḳvâ, evlâ, eḳvâ ve ensebdir demek olur. Ve bu kelime feth-i vav ile “vaṭaen” dahi kıraat olunmuş ise de İmam-ı Ferrâ redd ve inkar ile böyle bir kıraat hiç kimseden rivâyet olunmadı dedi.

Mazmûmetü’l-Hemze

[199] Üşribû

Kavlühû Teâlâ “Ve üşribû fi çulûbihimü’l-‘icle” [2/Bakara 93]. Ey muhabbetü’l ‘icli. ‘Iclin yani [Sayfa 80] Sâmirî’nin yaptığı buzağı suretine ibadetin muhabbeti onların kalplerine işrab edildi yani taḳlîṭ edildi, içirildi demektir. Ve “işrab” kelimesi muhkem bend etmek manasına da istiâre olundu. Nitekim arap “eşrabtü’l-ba‘îra” derler ki; “şededtü ḫablen fi ‘unuḳihî” demektir. Ve keza muḫâmere ve muḫâlaṭa-i hubb ve buğz manalarında da istiâre olunur. Bu surette manen buzağının muhabbeti kalplerinde öyle yerleşmiş ki; güya buzağı onların kulûbünde bağlanmıştı demek olur.

Meksûratü’l-Hemze

[200] İşmezzet

Kavlühû Teâlâ “Ve izâ zükirallâhü vaḫdehu’şmezzet çulûbülleẓîne lâ yü’minûne bi’l-âḫirati” [39/Zümer 45]. Ey neferat, ürktü demek olur. “Müşmeiz” nâfir demek olur. Bu kelime “şemz” maddesinden “if‘îlâl” dir. “İşmezze ‘r-raculü işmi’zâzen fe hüve müşmeizzün” munḳabız oldu ve ürktü ve bürüştü manalarına gelir ki, nahoşluk demek ifade eder.

Faslu’l-Hemze Mea’s-Şadi’l-Mühmele

[201] Eşberahüm

Fî kavlihî Teâlâ “Fe mâ eşberahüm ‘ale’n-nâri” [2/Bakara 175]. Ey “Eyyü şey’in şabberahüm ‘ale’n-nâri ve de‘âhüm ileyhâ”. “Ne şeydir onları nâra sabrettiren ve ona da‘vet eden” demek olur. “Eşberahüm ve şabberahüm” mânen birdir. Ve “Femâ eşberahüm ‘ale’n-nâri” tefsîrinde “Mâ ecraehüm ‘ale’n-nâri” de denir. Bu kavli Ebû Ubeyde’ye nisbetle Râgıb (Rh) Müfredat’ta “Çâle Ebû Ubeyde İne çalike lugaten bi ma‘ne’l-cür’eti” demiş ki; Onları nefislerini nâra ilça etmeye ne şey cür’etlendirdi demek olur. Bu tefsirler

“mâ” istifhâmiye olmak üzeredir. Lakin bazı tefsirlerde “Mâ eşberahüm” kelimesi [Sayfa 81] fiil-i ta‘accüb olarak tefsir edildiği görülür. Bu mânadan ‘udûl taaccübün cânib-i hak üzerine müstañil olduğu mülahazasına mebnîdir. Halbuki bu gibi mahallerde taaccüb halk îtibariyledir. Hâliq îtibariyle değildir. “Sabr” lafzının tahkîkine dair kelim Bâbu’s-sad’da “saberâ” kelimesinde mezkurdur. Mahall-i mezkûra nazar buyurula.

[202] Aşbu

Kavlühû Teâlâ “Ve illâ taşrifu ‘annî keydehünne aşbu ileyhinne” [12/Yusuf 33]. Ey Emil ileyhinne. Yani o kadınlara meyl ederim demek olur. “İllâ” aslı “În lâ” olup taşffifen nun lam’da idğam olunmuştur. “Eşbânî fe şabevtü” kavli beni cehl ve fi‘li şabî üzerine haml etti. Ben de onun bana zannı vechile çocukça muamele ettim demek olur. Bundan münfehim olur ki; âyette vakı’ “eşbu” kelimesi “şıbâ” dandır ve “şıbâ” meyl ve iştiyak ve çocukça iş işlemek ve çocukluk etmek manasınadır. “Şabâ fûlanün yeşbû şabven ve şabveten” denir. Cehl ve fütüvvete yani şıbaya meyl ile çocukluk etti demek olur. Bu küçük çocuk demek olan “şabiyy” dendir. Çünkü kesr ile “şıbâ” sığâr-ı sinn ve küçüklük demektir. Ve mutlakan meyl manasına olan “şubuvv”den olmak da caizdir. “Ka‘ade” bâbından “şabâ yeşbû şubuvven ve şabveten fe hüve şâbiun” denir. “Mâle meylen fehüve mâilün” demek olur. Ve lafz-ı mezkûr hurûç manasına da gelir “şabâ min dinihî ilâ âğara” harece minhü ileyhi demektir.

[203] Eşilâ

Kavlühû Teâlâ “Vezkurisme rabbike bükraten ve eşilâ” [76/İnsan 25]. “Eşil” vakt-i asr ile leyle müntehâ olan vaktin mâ beynidir. Cem‘i dammeteynle “uşul”, bunun da cem‘i hemze-i memdûde ile “âsâl”, bunun da cem‘i fethateyn ve kesr ile “esâil” gelir ki; Cem‘u cem‘il cem‘ dir. Bunun mukabili “bükraten”dir ki ol nehardır, mahallinde tafsil olunur. Bâbu’l-ba’il-muvahhadeye bak. [Sayfa 82]

[204] El-Eşnâm

Kavlühû Teâlâ “Vecnübnî ve beniyye en na‘büde’l-eşnâm” [14/İbrahim 35]. Cem‘u “şanem”. “Şanem, altın ve gümüş ve tunç ve taş ve ağaç ve emsalî eşyadan tapmak için tasvir edilen suretlerdir. Musavvir olmayıp hâl-i tabiîsinde tapılanlara “veşene” denir. Cem‘i “evşan” dır. Umûmuna farisîde “but” denir. Türkçede tahrifle “put” tabir ediliyor. Ğayesi;

akvam-ı câhiliye ve kurûnu sâlîfe halkı bunlara ibadet ederlerdi. Ve ehl-i hakikat olan hukemâ 'i rabbâniye Allah'tan ğayrı ibadet edilen ve insanı Allah'tan meşğul eden her şeye “şanem” ve “veşene” denir ve öyledir dediler.

[205] Eşfâdi

Kavlühû Teâlâ “Muğarrenîne fi'l-eşfâd” [14/İbrahim 49]. Ey müşeddidine fil eğlâli. “Şafd” ın cem'idir ki, bir şeyi muhkem bağlamak manasınadır. “Darebe” bâbından “şafedehü şafden” denir. “Evşekahû ve şeddehû” demektir. Ve fethateynle “şafede” esir ve canînin bağlandıkları bağdır. Zincir ve ğayrı şeyden de olur. Ve kesr-i şad ve fâ'dan sonra elif ziyadesiyle “şifâd” bu manayadır.

[206] Eşarrû

Kavlühû Teâlâ “Ve eşarrû vestekberustikbâren” [71/Nuh 7]. Ey dâmû 'ale'l-küfri. “Küfür ve inkar ve ma'siyet üzere devam ettiler” demek olur. “İşrar” dandır ki; ma'ruftur. Aslı feth-i şad ve râ-i müşeddede ile “şarra” lafzıdır. Bağlamak ve tahkîm etmek demektir. “Katele” bâbından “şarrahû yaşurruhû şarran” denir. Şeddehû ve ahkemehû demek olur. “İşrar” bundan “if'al”dir. Bir şeyde devam ve inatla istimrardır. Güya o şeye bağlanmış kalmış olur.

Meksûratü'l-Hemze

[207] İştâfâ

Kavlühû Teâlâ “İnnallahe'stafa Âdeme” [3/Âli İmran 33]. Ey İhtâra. Yani seçti ayırdı. [Sayfa 83] Şad'ın harekât-ı selâseyle “şifve, şufve, şafve” lafzından “ifti'âldir. “Şafve” muhtar ve güzîdedir. Türkçe seçme denir. “İştifa” bir şeyi emsali arasından seçip ayırmak ve ihtiyar etmek ve güzîde kılmaktır.

[208] İşrî

Fî kavlihî Teâlâ “Ve eħaztüm 'alâ zaliküm işrî” [3/Âli İmran 81]. Ey ahdî. Ve fî kavlihî Teâlâ “Ve yaða' u 'anhüm 'işrahüm [7/A'raf 157]; Ey şikâlehüm ve ğımlahüm Ve Fî kavlihî Teâlâ “Rabbenâ ve lâ tahmil 'aleynâ işran, [2/Bakara 286] ey emran yeşkülü 'aleynâ ğamlühû. “İsr” lafzı şakl yani yük ağırlık manasına olup 'ahd manasına da istimal olunur. Zirâ “ahd”vefâ ve hıfzı, emr-i azîm olmakla sahibine ağırdır.

[209] İsdâ'

Kavlühû Teâlâ “Fesda' bimâ tü'mer” [15/Hicr 94]. Ey efrik ve emđih. Yani Me'mur olduğun şeyi fasıl ve icra eyle demek olur. Feth ile “şadua” maddesindedir ki; ecsam-ı şulbiyeyi şakk etmek ve yarmaktır. Bundan fasıl manasına istiâre olundu. Ve ızhar ve çehre ve imđa' manalarında da kullanılır. “Nefe'a” bâbından “şada'tühû fensade'a” ve “tef'il” den “şadda'tühû feteşadde'a” ve tefrik etmek dağıtmak manasına da gelir. “şada'tü'l kavme şad'an feteşadde'ü” ferraqtühüm feteferreğû, kavmi dağıttım onlar da dağıldılar demek olur. Ve daha bir takım meanîde kinâyeten ve istiâreten kullanılmıştır.

[210] İşbir nefseke me'a'llezîne yed'üne rabbehüm

[18/Kehf 28] Ey İh̄bis nefseke. Rablerini zikr eden mü'minlerle, yani onların musahabe mücalesesi üzerine nefsinin haps et ve hasr et. Yani onlardan i'razla onların ğayrına iltifat etme demek olur. “Şabr” haps ve imsaktır. Bâbu's-sad' da “şabera” kelimesinde mufassalan mezkurdur, müracaat buyurula. [Sayfa 84]

[211] İşlavhe'l-yevme bi mâ küntüm tekfürûn

[36/Yasin 64] Ey zûkuhâ. Yani tadınız cehennem harâretini. “Şuliytü'n-nâra” ve “Şuliytü bi'n-nâri”. Ateşin harareti bana erişti demektir. “işlavhâ”, İh̄terikû bihâ, ateşle yanınız demek de olur. Bu kelime “şaly” lafzındandır. Ve bu lafız aslen îkâd-i nâr için mevzudur. Ve eti büryan yani kebâb etmek veya pişirmek ve şeyi ateşe atmak veya ateşte teşhîn etmek ve müdârâ ve hud'a ve meâni-i saire de dahi istimal olundu. “Ramâ” bâbından “şal'â yaşlı şalyen fe hüve şâlin” denir. Ve “Şalye'n nâri” değalehâ ve “Eşlâhâ ğayruhû”de denilir. Bundan anlaşılın sūlasiden lâzım rubâiden hemze ile müteaddî olur. “Fe sevfe nuşlhim nâran”, ey müdhilühüm. Vallahü a'lemü.

[212] İşfaĥ

Kavlühû Teâlâ “Ve inne's-sâate le âtiyetün feşfahi'ş-şafha'l-cemîl” [15/Hicr 85]. Ey “A'rid'an kavmike i'râğan lâ ceze'a fihi”. Kavminden i'raz eyle bir i'razla ki onda cezi' yani hüzn ve nedâmet olmaya. “Şafĥ” kelimesi aslen bir şeyden inhiraftır ki; Ona vechin bir tarafını döndürmek yani yüz çevirmektir. “İ'raz” da bir şeye bir kimseye arzını yani bir yanını çevirmektir. Bu suretle ona iĥbal etmemektir. Çünkü “arz” tūlun zıddıdır ki biz “en” tabir ederiz büyük zıddı olur. Râğıb (Rh) “safĥ”ın şerhinde bir şeyin arzı ve cânibidir

“şafhatü'l-vechi ve şafhatü's-seyfi ve şafhatü'l-hacer” gibi. Ve terk-i tesribdir, yani bir kimse hakkında levm ve tevbîh, ta' yib ve muâhazeyi terk etmektir. Ve bu surette “şafh” “afv” den daha eblağdır diyor “nefe'a” bâbindan “şafeha yaşfehu şafhan fe hüve şâfihun” denir.

[213] İştana' tüke li nefsi izheb ente ve eḥûke bi âyâtî

[20/Taha 41-42] Ey İhtertüke. Yani seni nefsim için ihtiyar ve ıstıfâ ettim. Ve tevdî'i nübüvvet ve risaletim için benî isrâilden [Sayfa 85] seni seçtim, ayırdım demek olur. Bu kelime “şun'” den “ifti'âl”dir. Aslı “ıştena' tü” olup şad' a mukarenetine binaen “tâ” “ḥâ” ya kalb olarak “ıştana' tüke”olmuştur. “Şun'” işi iyi yapmak ve dikkat ve i'tinâ-i tamla işlemektir. “Fi'l” den hasdır. Çünkü fi'l mutlakan işlemektir. Binaenaleyh her “şun'” fi'ldir. Lakin “fi'l” “şun'” değildir. Ve “sun' insandan ğayrıya nisbet olunamaz. Fi'l her hayvana belki her şeye isnad olunur. Nitekim “Ya Eba Umeyr mâ fe'ale'n-nefir” hadîs-i şerifi buna misaldir. Bu tabirin aslı Arabın “sana'a'l ferese” kavlidir ki tamar, ğidâ, terbiye hususunda ata iyi baktı demektir.

Faslu'l-Hemze Mea'd-Ḍadi'l-Mu'ceme

[214] Eḍğâşü

Kavlühü Teâlâ “Ḳâlû eḍğâşü ahlâmin” [12/Yusuf 44]. Ey ehlâtü ahlâmin. Karışık rüyalar demektir. Bu kelime kesr-i ḍad ve sükûn-u ayn ile “ḍığâş” lafzının cem'idir. “Ḍığâş” bir tutam ottur. “Demet” de denir ki içinde envâ'i muhtelifte bulunur. Ve reyhan ve çiçek demeti ve kazbân yani ince deĝenekler demetine de ıtlak olunur. Nitekim “Ve ḥuz bi yedike ḍığşen faḍrib bihi” [38/Sâd 44] kavli-i keriminde vakı' olmuştur ki bir demet ince deĝenek demektir. Tabir edilemeyecek derecede karışık ve hakâyıkı tebyîn edemeyen muğlak rüyalar buna teşbih edilir ki; “eḍğâşü ahlâm” tesmiye edilmiştir.

[215] Eḍalle a' mâlehüm

[47/Muhammed 1] Ey ebṭale a' mâlehüm. Amellerini batıl eylediler demek olur. Bu kelime “ḍalle” lafzından “if'âl” dir. Sülasîsi bâb-ı sanîden “ḍalle yaḍillü ḍalâlen fe hüve ḍâllün”gelir. Aslen doğru yoldan sapmaktır. Türkçede “azmak” denir. [Sayfa 86] Ğâyeti helak olmak itibariyle “helak, buṭlan, mevt, zıya'” ve sair meanîde istimal olunur. Meâni-i mezkûre ile Kur'ân-ı Kerim'de pek çok mahallerde vakı' olmuştur. Hemze ile teaddîeder.

“Eğallehû idlâlen” ebtalehû, ehlekehû demek mesela “đalle” azdı, “eğalle” azdırdı demek olur.

[216] Eđġânehüm

Kavlühû Teâlâ “En len yuħricallâhü eđġânehüm” [47/Muhammed 29]. Ey aħfâdehüm. Kalplerindeki gizli adavetleri demek olur. Đad’ın fethi ve kesriyle de “đaġn ve đıġn” ın cem’idir, kesr-i ħâ ile “ħıfd” gibi. Kalpte gizli ve muzmer olan adavettir. Râġıb (Rh) “đaġn” ħıfd-ı şedîddir diye tefsir etmiş. “Ta’ibe” bâbından “đaġine yađġanü đaġanen fe hüve đaġınınun ve đâġınınun” denir. Ve sükun-u ġayn ile “đaġn” bundan isimdir. Ve “İf’al” den “idġân” şevble ve silah ile bürünmek manasınadır. Ve Ĥurn ve serkeş hayvana da kesri ġayn ile “đaġin” denir.

Mazmûmetü’l-Hemze

[217] Üzťurra

Kavlühû Teâlâ “Femenizťurra ġayra bâġin” [2/Bakara 173]. Ey Ülcie, ilca’ olundu. Biz bundan “çaresiz kaldı” tabir ederiz. Bir şeyde nâçar kalmak ızdırardır. Siġa-i meġhûl ile “uzťurra” naçar kılındı çaresiz bırakıldı demek olur. Bu kelime “zarûrûn”den “ifti’âl”dir. Aslı “izterara”dır. Đad’a mukareneti sebebiyle “ta” řâ’ya kalb ve “ra”-i evvel saniyede idġam olunmakla “izťarra” olmuştur. Damm-ı hemze ve řâ ile “uzťurra” mazi meġhuldür. Aslı manay-ı ıztırar; bir kuvve-i kâhire veya bir sebab-i mücbir ile makhûren bir fiili işlemeye mecbur olmaktır. Bu da üç vechile olur. Ya hariġten tehdid-i darb, katl ve emsaliyle mecbur olur ki imtina’ mücbib-i helaktır. Bu kevne muzdar ġayr-ı mesûldür. Yahut [Sayfa 87] muzdarın nefsinde tehaddüs eden bir sebeple olur. “maġmaşa”: şiddet-i cû’ gibi ki; bu an ve halde ekl-i meyte ya diġer bir haramın irtikâbından imtina’ mûris-i helaktır. Bunun da mürtekib-i faili ġayri muâhizdir. Yahut ġalebe-i şehvet-i beşeriye ile hasıl olan ızdırardır ki, sahibi nefesine maġlup olarak irtikab-ı zinâ ve şürb-ü humr gibi bir haramı irtikâba cür’et eder. Bundan imtina’ nüfus-u beşeriyeye güç olmakla beraber mücbib-i helak olmadığından mürtekibi mesûl mu’atib ve mu’âfidir.

[218] Üğmum yedeke ilâ cenâhike

[20/Tâha 22] Ey İcma’ yedeke. Elini cebine yani koynuna cem’ et, yani idħal et. Murad koltuġun altına koy demektir. Çünkü “cenah” pazının alt başından yani dirsekten koltuġa

kadar olan mahaldir. Ve “Veğmum ileyke cenâhake mine’r-rehbi” [28/Kasas 32] kavli-i kerîminde “cenâh” eldir ve asâdır da denilir. “Đamm” iki veya daha ziyade şeylerin beyinini cem’le birbirine takrîb veya bitişirmektir. Nasdan veya kitaptan ve reyhandan ve çiçekten bir cemaate “iğmâme” denir ki farisi de “deste” denir. Ve “cem’” ba’zı eşyanın ba’zına takribidir. “Cema’ tühâ fectema’ tü” denir ki; Türkçe de onları topladım da toplandılar deriz. Bunda bitişirmek yoktur. Bir yere toplamaktır. Binaenaleyh “damn”, “cem’” den ehaşşdır. “Radde” bâbından “đamme’ş-şey’ü ile’ş-şey’i yağummü đammen fe hüve đâmmün” denir.

Faslu’l-Hemze Mea’t-Ŧâ

[219] EŦvâran

Kavlühü Teâlâ “Ve kad halekaküm eŦvâran” [71/Nuh 14]. Ey đurûben ve ahevâlen. Cenab-ı Barî sizi Ŧavren ba’de Ŧavrin yani bir Ŧavırda nutfe sonra ‘alaka sonra muğğa [Sayfa 88] sonra ‘ızâm olarak türlü türlü ahvalde yarattı demek olur ve “eŦvâra” kelimesi “eşnâfen” ile de tefsir olundu ki, sınıf sınıf yarattı, yani renkte, lisan ve lugatte ve ahlak ve evsafta bölük bölük kısım kısım nevi nevi yarattı demek olur. “Ŧavr” lafzı hâl ve târa ve merre manalarına da gelir.

[220] EŦğâ

Kavlühü Teâlâ “İnnehüm kânü hüm ezleme ve eŦğâ” [53/Necm 52]. Ey eşiddâü fi’z-zulmi ve’Ŧ-Ŧuğyâni. Bu kelime “Ŧağâ”dan fi’l-i tafđildir. Bu lafız ebvâb-ı muhtelifeden tasrîf edilir. “Ŧağavtü Ŧağvânen ve Ŧağaytü Ŧuğyânen” denir. Lazım olup hemze ile teaddî eder. “Fülanün eŦğâhü” denir. İsyân ve zulümde haddi tecavüz etmek manasınadır. Nitekim âyette vakı’ olmuştur ki, kavm-i Nuh zulüm ve isyanda kavm-i ‘Âd ve Semûd’dan eşedd olduğunu beyandır. “Đalal ve idlal” azgınlık ve azdırmak mânâlarına da müsta’ melder.

[221] EŦğaytühü

Fî kavlihî Teâlâ “Kâle qarînühü Rabbenâ mâ eŦğaytühü” [50/Kaf 27]. Ey Mâ edleltühü ene. Ey Rabbimiz onu ben idlal etmedim, azdırmadım. Bu âyette “Mâ eŦğaytühü” kelimesinin “Mâ edleltühü” ile tefsiri “Ve lâkin kâne fi đalalin ba’îd” [50/Kaf 27] cümle-i kerimesiyle te’yîd eder.

[222] EŦrâfe’n-nehâri

Fî kavlihî Teâlâ “Ve sebbiḥ bi ḥamdi rabbike ḳable ṭulû‘ iş-şemsi” [20/Tâhâ 130]. Şalâte’ş-şubḥi, “ve ḳable ğurûbihâ” şalâte’l-‘aşri, “Ve min ânâi’l-leyli fesebbiḥ”, ey sâ‘ati’l-leyli şalli el-mağribe ve’l-‘işâe ve “eṭrafe’n-nehâri” ey ez-zuhra. “Eṭraf” “ṭaraf”ın cem‘idir. Cânib ve kenar ve yan manalarındadır. Ecsam ve evkatta da müsta‘emeldir. “Ṭarafu’r-rumhi” ve “ṭarafu’n-nehâri” gibi. Ve istiâre olarak nesebde de istimal olunur. “Hüve racülün kerîmü’ṭ ṭarafeyni” ana bâba cihetlerinden kerîm pak ve güzide [Sayfa 89] nesebdir demek olur. Asalet ve necâbeti, valideyni tarafındandır. Bir taraflı değil demektir. Bu âyet-i kerimede “Eṭrafe’n-nehâri” nin vakt-i zuhr ile tefsiri sibâk-ı âyette şubh, asr, mağrib, ‘işâ, ta‘yin olunmuş “zuhr” kalmıştır. Binaenaleyh “Etrafe’n-nehâri”den zuhr murad olduğu anlaşılır. Zâhir-i kelamın buna delaleti keyfiyeti şöyle tatbîk olunur ki; vakt-i zuhr zeval-i şemsle dâhil olur. Vakt-i zeval ise günün nısf-ı evvelinin taraf-ı ahîrî ve nısf-ı te’nîsinin taraf-ı evvelidir. Beynehümada zevaldir ki aḳîbinde vakt-i salât-i zuhrdur.

[223] Eṭrâfihâ

Fî kavlihî Teâlâ “Evelem yerav ennâ ne’ti’l-arḳa nenḳusuhâ min eṭrâfihâ” [13/Ra’d 41]. Ey min cevânib-i arz-ı Mekke. Mekke-i mükerreme arzının cevânibinde demek olur. Yahut mutlakan daru’l-harb olan arz-ı keferenin cevânibinden demek de olur. Bundan evvel “eṭrafe’n-nehâri” kelimesi bahsinde “ṭarafe”nin evkatta, ecsamda istimal olduğu beyan edilmişti. Âyet-i mezkûrede evkatta, bu âyette de ecsamda istimal olduğu zahirdir.

[224] Eṭṭayyernâ

Kavlühü Teâlâ “Kâlu’ṭ ṭayyernâ bike ve bimen me‘ake” [27/Neml 47]. Ey teṭayyernâ bike. Hemze’nin kesriyle “İṭṭayyernâ” dahî kıraat olunmuştur. Tahkîki “meksûratu’l hemze”de beyan olunur.

Meksûratü’l-Hemze

[225] İṭmis

Kavlühü Teâlâ “Rabbena’ṭmis ‘alâ emvâlihim” [10/Yunus 88]. Ey ümḥu ve ezil. Yani mahv ve izale eyle. Aslen yolda eser yani iz kalmayıp belirsiz olmak manasındadır. “Deḥale” ve “celese” bâblarından “ṭamese’ṭ ṭarîḳu yaṭmisu ṭumûsen”, ey inderese ve İnmeḥâ. Ve “darebe” bâbindan müteaddî olarak “ṭameseti’r rîḥu’ṭ ṭarîka ṭamsen” ey, [Sayfa 90] maḥâhü ve deresehü ve ezâlehü, taḡyîr manasına da gelir. “Min ḳabli en naṭmise vüçühen” [4/Nisa

47] kavli keriminde olduğu gibi “en tuğayyira” demektir ve “tamese” ve “infi’âl” den “in’tamese” birdir. “İnderese ve inmeḥâ ve zâle ve teğayyera” manalarına istimal olunur.

[226] İttayyernâ

Kavlühû Teâlâ “Kâlû ittayernâ bike ve bimen me’ake” [27/Neml 47]. Ey teṭayyernâ. Teşe’üm ettik, uğursuz saydık demektir. Bu kelimenin aslı “teṭayyernâ” dır, “ittayyernâ” suretine girmesi keyfiyeti mukaddemce “iddâra’tüm” mufassalan mezkûrdür. Mahalli mezkûre müracaat oluna. Aslen “ṭayr” lafzındandır ki kuştur. Havada uçan her zî cenâha da “ṭâir” denir. Arapda ehl-i câhiliyye kuş uçurmakla tefe’ül ederlerdi. Sağ tarafa giderse fal hayır addolur sola giderse teşe’üm ederlerdi. Sonra her teşe’üm olunan şeye ve şe’mete de “ṭâir” dediler. Ḳâlû ṭâiruküm me’aküm [36/Yasin 19] ey şüümiküm. Bâbu’t-tâ’da “teṭayyernâ” kelimesine de nazar oluna.

Faslu’l-Hemze Mea’z-Zai’l-Menḳûta

[227] Ezferaküm

Kavlühû Teâlâ “Min ba’ di en ezferaküm” [48/Fetih 24]. Ey ba’ de mâ ce’aleküm fâizîne ğâlibîne aleyhim. Sizi müşrikîn-i ehl-i Mekke üzerine ğâlip ve fâiz kıldıktan sonra demek olur. Bu kelime fevz ve ğalebe manasına olan “zafera” dan “if’al”dır. Ve “zafera”da tırnak demek olan damm-i za ile “zûfir” lafzındandır. Bir şeyi tırnaklamak nüfuz ve ğalebe mânâsından kinâyet olmakla ğalebe ve fevz manasında istimal olundu. “Ṭaribe” bâbından “zafire yazferu zaferan” denir. Fâze ve ğalebe demektir. Ve “vecede” manasına kinâyeten istimal olunur. “Zafera bi dâletihî” vecedehâ buldu demek olur. “İf’al” den “izfâr” ğâlip ve fâiz kılmaktır. Ve “tef’îl” den “zafferahullâhü bi ‘adüvvihi” kavli de “ezferahû” gibidir. [Sayfa 91]

[228] Ezleme

Fî kavlihî Teâlâ “İnnehüm kânûhüm ezleme ve eṭḡâ” [53/Necm 52]. Ey eşiddâü fi’z-zulmi ve’ṭ-ṭuğyani. “Zulm” dendir ve “zulm”; “Vaḍ’uş-şey’i fî ğayri mevḍı’ihî” ile tarif olunur ma’lumdur. “Şirk” manasına da gelir. “İnne’ş-şirke lezulmün azim” [31/Lokman 13] Bâb-ı sanîde “zaleme yazlimü zulmen fe hüve zalimün ve zake mazlûmün” denir. Bu âyette “ezleme” bundan fi’l-i tafdüldür. Bundan evvelki fasılda “eṭḡâ” keimesine bak. Ve “Ve izâ ezleme aleyhim ḳâmû” [2/Bakara 20] kavli keriminde vakı’ “elzeme” “zulm” den, “if’al”

bâbından fi‘l-i mazîdir. Kararmak ve karanlık etmek manasına “eẓleme yuẓlimü iẓlamen fe hüve muzlimün” denir. “Eẓleme’l-leylü” gece kararı ve “eẓleme’l-kavmü” dehalû’z-ẓulmete karanlığa girdiler demektir. Ve “Ve iẓa eẓleme aleyhim” [2/Bakara 20] kavli keriminde “ey eẓbele bi ẓulmetin” ile tefsir olunmuştur.

[229] Eẓunnü

Fî kavlihî Teâlâ “Mâ eẓunnü en tebîde hazihî ebedâ” [18/Kehf 35]. Ey Ma eteyekkanü. “Zanne” maddesinden muzari‘ mütekellim vahde’dır. “Zanne” lafzından isim olarak “şânû” tabir edilir. Masdarı “sanmak” dır. Nefiste emareden hasıl olan bir halettir ki işte ona “şânû”denir. Eğer emare kuvvetlenirse ilme müeddî olur. Zayıf olursa hadd-i tevehhümü geçemez. Ve bazen yakîn ifade eder.

[230] Eẓherahû

Kavlühü Teâlâ “Felemmâ nebbeet bihî ve eẓherahullâhü aleyhi” [66/Tahrim 3]. Ey Etle‘ ahû ve beyyenehû. Yani Allah Teâlâ hazretleri Rasul-i Ekrem Efendimizi ona muttali‘ etti ve beyan etti demek olur. “Zahera”dan “if‘al” dir. “Zuhûr ve ıẓhar” kelimeleri “tebeyyün” ve “tebyîn” ve “ğalebe” ve “‘ulüvv” manalarında istimal olunur. Mesela “zahera’ş-şey’ü” tebeyyene ve “eẓherahû” beyyenehû ve “zahera ‘ala ‘adüvvihi” ğalebe ve “eẓherahullâhü ‘ala ‘adüvvihi” ce‘alehû [Sayfa 92] ğâliben ‘aleyhi ve “zahera ‘ale’l-cidâri” ‘alâ demektir. Babu’l-ya’da “yezherûhü” kelimesine bak.

Faslu’l-Hemze Mea’l-‘ayni’l-Mühmele

[231] E‘ izzetin

Kavlühü Teâlâ “Ezilletin ‘ale’l-mü’minîne e‘ izzetin ‘ale’l-kâfirin” [5/Maide 54]. Ey eşiddâü ‘ale’l-kafirîne. Yani kafirler üzerine izzet ve şalabet hususunda muâriz ve mücadelede muğalib ve izzetle tasaddüferinde mümana‘atta şiddetlilerdir. Bir kimse bir kimseye ğalebe ettiği vakitte “radde” bâbından “‘azze‘hü ye‘uzzuhü ‘azzen” denir. “İzzet” bundan isimdir ki, kuvvet ve ğalebedir. Ve “züll” zıddı olan “izze”de bâb-ı saniden “‘azze’r-raculü ya‘izzü ‘izzen” denir. Züllünden sonra kuvvet buldu azîz ve kavî oldu demektir. Ve izzet insan için mağlup edilmekten mânia olan bir halettir. “Azîz” o kimsedir ki kahr eder makhûr olmaz. Cenab-ı Hakk’a ve rasulüne ve mü’minine taalluk eden izzet budur. Nitekim “İnne’l-izzete lillâhi ve lirasûlihi ve li’l-mü’minîne” buyuruldu ki; İzzet-i

hakîkiyye olmakla medihdir. Bazen izzetle zemm murad olunur ki, o izzet değil “te‘azzüz” dür. Ta‘annüd ve tekebbürden münba‘it olduğu için ayn-ı zülldür. Kemâ kâle aleyhissalatü vesselam “Küllü ‘izzin leyse billahi fe hüve züllün”. Bu kevn ta‘azzüz ehline cehennemde “Züç inneke ente’l-azîzü’l-kerîm” [44/Duhan 49] hitab-ı mühîbiyle hitab buyurulacağı beyan buyuruluyor. Yani kendi za‘mınca azîz ve kerîm idin, tat şimdi azab-ı elîmi demek olur ki, zemm ve tahkîr ve tezlîldir. “‘Izz” lafzı meâni-i sâire de dahi kullanılmış olup mahallerinde beyan olunur. Ve “el-‘Aziz” Esmâ-i Husnâ-i İlahiyedendir.

[232] El-A‘râf

Kavlühü Teâlâ “Ve ‘ale’l-a‘râfi ricâlün ya‘rifüne küllen bi sîmahüm” [7/A‘raf 46]. Ey sûru’l-cenneti. “A‘râf” cennetle cehennem arasında bir surdur. Yani mürtefi‘ kal’a-i bidniyyedir. İrtifâ‘ından ötürü a‘raf tesmiye olundu denildi. Ve yerden [Sayfa 93] her yüksek olan şey “a‘râf” dır. Bu lafız cem‘ olup vahidi “‘urf” dür. Vücudunun en yüksek uzvu olduğu için horozun ibiğine “‘urf” denildi. Bu kelime şeref ve ululukta da kullanır. Yani ‘urf ile ‘ulüvv ve sümüvv-i kâdr ve menzelet murad olunur. Asıl vaz‘ı binadadır. “**Tenbih**”: Ahval-i âhiret ve onda olan eşya ve mevcudatın bu alemdekilerin esma ve evsafıyla zikri yani tesmiye ve tavsîfi tefhîm içindir. Yoksa madde ve keyfiyet ve şekil ve surette katiyyen müşâbehet yoktur. Ancak mâna ve fâide yüzünden bir vech-i şibih vardır. Ve onlar mahluk ve vücutları sabit ve muhakkak olup hiçbir suretle yani mecaz ve temsil ve hayal ve ruhaniyyet sarfı gibi bir keyfiyyetle te‘vîl olunması caiz değildir. Böyle bir şeye cür‘et dâlâl ve inkarı küfr-ü sarîhtir. Mahiyyet ve keyfiyyetine ta‘arruz etmeyerek zâhir nass-ı celil kitap ve sünnet üzere mevcudiyet-i hakîkiyyelerine îman-ı kavî ve metin ile iman etmeli. Sûret ve keyfiyetleri o alemde görülür. Ancak mesela “a‘raf” beyne’l cenneti ve’n-nâri bir mertebe-i refî‘a-i mevcûdedir ki o iki dârın beynini fasl eder. Ve “mizan” yevm-i kıyâmında ehl-i mahşere ızhâr-ı ‘adl için halk olunmuş bir şey’i mevcuddur denilebilir. Vücut ve hakikatleri te‘vil edilemez. Ve lugaten tahte’l-lafız manasına bakarak dünyadakilere bi’l-kıyas âhiret için böyle şeyleri muhal görerek inkar veya te‘vil-i aklîye sapmak küfürden başka eşna‘ı hümktür.

[233] A‘şiru

Kavlühü Teâlâ “İnnî erânî a‘şiru hamrâ” [12/Yusuf 36]. Ey İstehrace hamran. Yani hamr şarap çıkarıyorum demek olur. Ve “A‘şiru ‘inebâ”da denir. Zira hamr bi ayn-ı ‘inebdir.

Asımî Mu'temir b. Süleyman'dan rivâyet ve hikâyet etti ki bir a'rabîye mülâkât oldum. [Sayfa 94] Yanında "ineb" vardı. Yanındaki nedir diye sordum, "hamr" dedi. Üzüme hamr tesmiye ettiğinden anlaşılıyor ki, arap "üzüme" "hamr" diyor. Binaenaleyh "A'siru hamra" "A'siru ineba" demek olur. "Asr" bir şeyin su ve yahut yağın çıkarmak için sıkıdır. "Darebe" bâbından "asera'l-inebe ya'siru asran" isteħrace mâeh demektir. Ve çıkan suya "asîr" denir. Ve asr esnâda çıkan ve akan şeye "usâre" denir.

[234] A'sernâ

Kavlühû Teâlâ "Ve kezalike a'sernâ aleyhim" [18/Kehf 21]. Ey ittala'nâ aleyhim kavmehüm ve'l müminîne. Ve böylece muttalî kıldık onlar üzerine, yani ashab-ı kehf ahvali üzerine onların kavmini ve mü'minleri demek olur. Sükût manasına olan "aşera" maddesinden "katele, celese" bâblarından "aşera'r-raculü ya'siru isâran ve usûran) denir, düştü demektir. Ve tecevvüz tarikiyle bir kimse kendi kâd ve talebi olmaksızın tesadüf kabilinden bir şeye muttalî oluvermek manasında da istimal olunur. "İ'sâr" bu manada lafz-ı mezkurdan "if'al" dir. Bu âyet-i kerimede "Veķķafnâhüm aleyhim min ğayri en talebû" ibaresiyle de tefsir edildi ki; kavm-i ashab-ı kehf'i kendileri aramaksızın ashab-ı kehf üzerine yani onların ahvaline vakıf kıldık demek olur.

[235] El-A'cemîne

Kavlühû Teâlâ "Ve lev nezzelnâhü alâ ba'zil-acemîne" [26/Şuarâ 198]. Cem'u "a'cem". Bu kelime birkaç vecih üzere müsta'meldir. Evvela "a'cem" ve "a'cemiyü" kelimeleriyle zâtı aslen arap dahi olsa lisanında tutkunluk ve adem-i fesâhet ve usret-i beyân olan kimse murad olunur. Sâniyen; arapta fasîhu'l-lisan ise de aslen acem yani arap olmayan bir kavme mensub kimse murad olunur. Ve mutlakan arap olmayan ve Arabî lisânını bilmeyen kimse murad olunur. Bir de nutka kâdir olmayan [Sayfa 95] kimse irade edilir. Bu âyet-i kerimede mutlakan arap olmayan kimselerdir ki, Arabî lisanı anlamazlar. "Ve lisanüllezi yülhidûne ileyhi a'cemiyün" [16/Nahl 103] kavli-i keriminde "ğayr-u arabiyi" demektir. Ve keza "Ve lev ce'alnâhü Kur'ânen a'cemiyen" [41/Fussilet 44] ve a'cemiyün ve arabiyün âyetlerinde de "ğayr-u arabiyin" demektir. Vallahü a'lemü bi muradihî.

[236] A'câzü

Kavlühû Teâlâ “Tenziu’n nâse keennehüm a’câzü naḥlin münka’ir” [54/Kamer 20]. Ey Uşul-ü naḥlin münkâli’in sâkıtin ‘ale’l-arḍi. Yani yerinden sökülmiş devrilmiş hurma kökleri kütükleri demek olur. “A’caz” “acz” in cem’idir. Ve “acz” şey’in muahharı olup ağaçta asla yani köke denir. Bu âyette “A’caz” ile kökünden söküp devrilmiş hurma ağacının budağı ve aslı ile beraber kütüğüdür. “Ve A’câzü naḥlin ḥâviyetin” [69/Hâkka 7] kavli-i keriminde de murad budur. Yalnız “ḥâviye” balye yani çürümüş demektir.

[237] El-A’lâm

Kavlühû Teâlâ “Ve lehu’l-cevâri’l-münşeâtü fi’l-baḥri ke’l-a’lâm” [55/Rahman 24]. Ey ke’l-cibâli, “alem”in cem’idir. Bu kelime kesr ile “ilm” dendir ki bilgidir. Bundan fethateynle “alem” lafzı, bir şey kendisiyle bilinen şeydir diye ta’rîf olunmuş. Mesela “alemu’ṭ ṭarık” yollarda nasb olunan millerdir ki yolcular onlarla yolu bilirler. “Alemu’l-ceyşi” askerinin nisbetini bildiren sancaktır. Bundan cebelde mahalli bildirdiği için “alem” tesmiye olundu. Diğer meânide dahî istiâre olunmuştur.

[238] A’neteküm

Kavlühû Teâlâ “Ve lev şâallahü le a’neteküm” [2/Bakara 220]. Ey ḍayyeka ‘aleyküm ve şeddede bi taḥrîmi’l muḥâlaṭati. Yani “Eğer Hak Teâlâ hazretleri dileyseydi emvâl-i eytâmın kendi malınızla muḥâlaṭasını taḥrîmle sizi taḍyîk eder ve işinizi güçleştirirdi” demek olur. Sicistânî [Sayfa 96] rahimehullah “leehlekeküm” ile tefsir etmiş. Ve “lekellefeküm mâ beşşâdü aleyküm” ile de tefsîr olunur demiş ki; “Elbette size meşakkatli ve şiddetli hükümle sizi mükellef kılardı” demek olur. Bu kelime muḍâyeka, meşakkat, zahmet, manalarına olan “anet” den “if’al” dir. Tahkîki mufassalan bâbu’l-ayn’da “el-‘anetü” kelimesinde görülür. Mahall-i mezkûra nazar oluna.

[239] A’nâḳuhüm

Fî kavlihî Teâlâ “Fe zallet a’nâḳuhüm lehâ ḥaḍi’îne” [26/Şuarâ 4]. Ey cemâ’âtühüm, ruesâühüm. Onların cemaatları ve reisleri demektir. Nitekim “Etâ fi ‘unuḳun mine’n-nâsi” denir “cemâ’atün minhüm” demek olur. Ve eşraf-ı kavme “a’nâk” denildiğini Râgıb’da Müfredatta yazmış. Bu mâna diğer kütüb-ü lugatta da mezkûrdur. “Unuk” aslen “raḳabe” yani boyun, farisîde “gerden” denir. Bundan bazı i’tibârât ve tasavvurâtla bir çok meânide

istimal olunmuştur. “Ve ülâike’l aġlâlû fî a’ nâķihim” [13/Ra’d 5] kavlı-i keriminde ve sair mahallerde “raķabe” boyun manasınadır.

[240] A‘tezilüküm

Kavlühû Teâlâ “Ve a‘tezilüküm ve mâ ted‘üne min dūnillâhi” [19/Meryem 48]. Ey ühâcirüküm. Yani sizden ve esnâmınızdan tebâ‘ud için hicret ederim demek murad olunur. Ve “üfâriķuküm ve etruküküm” ibareleriyle de tefsir olunmuştur. “Azl” lafzından “ifti‘âl” dır. “Azl” bir şeyi veya kimseyi birinden veya gürûhundan veya amelinden ayırmak ıkarmak bertaraf etmek manasınadır. “Darebe” bâbından “azele ya‘zilü ‘azlen” denir. Ve “tef‘îl”den “ta‘zil” “azl” gibidir. Ve “ifti‘âl” den “i‘tizâl” “infi‘âl” den “in‘izâl” “tefe‘ul” den “te‘azzül” “azl ve ta‘zil”in muţâvi‘leridir.

Mazmûmetü’l-Hemze

[Sayfa 97]

[241] U‘iddet

Kavlühû Teâlâ “Fetteķu’n-nâralletî ve ķûdühe’n-nâsü ve’l-ķicâratü u‘iddet lil-kâfirîne” [2/Bakara 24]. Ey hüyyiet, yani hâzır edildi demek olur. ‘Ayn’ın dammı ve dâl-ı meşdûde-i meftûha ile “uddeh” lafzından “if‘al” dir. “Uddeh” vekâyi‘ ve hâdisât-ı dehr için mal ve silah ve sâireden hazırlanan şeydir. “Mu‘add”da denir, cem‘i “uded” gelir, “ġurfe ve ‘urafe” gibi. “İ‘dâd” tehyie etmek hazırlamaktır. “U‘iddet” mazî meġhûl müfred müennesdir, hazırlandı tehyie edildi demek olur. “Udde” de aslen sayı manasına olan “aded”den me’hûzdür.

Meksûratü’l-Hemze

[242] İ‘temera

Kavlühû Teâlâ “Fe men ĥacce’l-beyte evi‘temera” [2/Bakara 158]. Ey zâre’l-beyte’l-harame şerefehallahü beyte’l-haramî. Yani Mekke-i Mükerrmeyi ziyaret etti demek olur. “Umre” ziyarettir, “mu‘temir” zâirdir. “İ‘temera” “umre” den “ifti‘âl” bâbından mazî müfred müzekkerdir, “zâra” demektir. Ve “İ‘timar” kasd manasına da gelir. Âyet-i kerîmede “zâra” ile tefsiri “ĥacce” aslen “kasade” manasına olduğundandır.

[243] İ' şârun

Kavlühû Teâlâ “Fe eşâbehâ i' şârun fihî nârun” [2/Bakara 266]. Ey rîhun ' aşıfun. Yani seri' ve şedîd rüzgar ki, toprağı amud-u nâr gibi semaya doğru kaldırır. Türkçe kasırğa farisîde “tendebâr” denir. Sıkmak demek olan “‘ asr” dan “‘if' al” dir. Ânifu'l-beyan “a' sîru hamrâ” kelimesine bak. “İ' sar”ın rîh-i şedîde ıtlâkı tazyîk-i havadan münba'it olduğı ve her uğradığı şeyi tazyîk etmesi itibariyledir.

[244] İ' terâke

Kavlühû Teâlâ “İn neğûlü illa' terâke ba' du âlihetinâ bi sûin” [11/Hûd 54]. Ey ' arağa leke bi sûin. Sana bazı betlerimiz fesad ve cünûn gibi bir şey ile taarruz etti demektir. Ve “kasadeke bi sûin” yani sana bir sûi kasd etti dahi denir. Ve “eşâbeke [Sayfa 98] bi sûin”de denir. Bu kelime “‘ arv” lafzındandır. “Katele” bâbından “‘ arâhü ya' rûhü ' arven” denir ki, “kasadehü” demektir. “İ' terâke” bundan “‘ifti' al” dir. Aynıyla “‘ arâke” manasınadır, yani “kasadeke” demektir.

[245] İ' tilûhü

Kavlühû Teâlâ “Huzûhü fa' tilûhü ilâ sevâi'l-cahîm” [44/Duhan 47]. Ey cürûhu bi ğılzatin ve ' unufin. Alınız bunu ğılzat ve ' unûf ve şiddetle çekip sürükleyiniz cehennem ortasına kadar demektir. “‘ Atl” lafzındandır. Birinci ve ikinci bâblardan “‘ atele'r-racüle ya' tilü ' atlen” cezebehü cezben ânîfen demektir. Ve “‘ utüllü” mühmele ve tâ'nın dammı ve lâm'ın teşdîdiyle ekûl, menû', baĥîl, bedġûy ve bedĥûy kimseye denir. “‘ Utullin ba' de zâlike zenîm” [68/Kalem 13]. Bâbu'l-ayn'de “‘ utullin” kelimesine nazar buyurula.

[246] İ' tezelûküm

Fî kavlihî Teâlâ “Fe ini' tezelûküm felem yuĥâtilûküm” [4/Nisa 90]. Ey terekûküm, “azl”dendir. Ânifu'l-beyan “a' tezilûküm” kelimesine nazar oluna.

[247] İ' tebirû

Kavlühû Teâlâ “Fa' tebirû yâ üli'l-ebşâr” [59/Haşr 2]. Ey İtta' izû “‘ ibre” dendir. Bâbu'l-ayn'de “‘ ibreten” kelimesinde mufassaldır. Mahall-i mezkûra nazar buyurula.

Faslu'l-Hemze Mea'l-Fâ

[248] Efaẓtüm min ‘arafâtin

[2/Bakara 198] Ey defa‘tüm minhâ bi keşretin. Kesretle rücu‘ ettiğinizde demek olur, “feyz” dendir. “Bâ‘a” bâbından “fâza’l-mâü yefîzu feyzan fe hüve fâizun” denir. “Sâle munşabben” demek olur. Biz akıp gitmek ve akıp gitti deriz. “İfâza” bundan “if‘âl”dir, “isâle” demek olur. “Efaẓtüm” mazî cem‘i muhataptır, “isâle” manasından “şabbe, def‘, neşr, dağılmak, rücu‘” manalarına istiâre olunur. Sûre-i Nûr’da “Febimâ efaẓtüm fihî” [24/Nur 14] kavli keriminde “huztüm” ile tefsir olunmuştur. “Havz” [Sayfa 99] söze şüru‘ manasına olmakla “neşr-i erâcîf” tasavvuruyla ıtlak olunmuştur.

[249] Efîzû min hayşü efaẓa’n-nâsü

[2/Bakara 199] Ey İdfe‘û ev İrci‘û. “Ve len efîzû ‘aleynâ mine’l-mâi” [7/A’raf 50], ey şubbû dökünüz demek olur. Ânifu’l beyan “ifâza” dan fi‘l-i emirdir. Bâbu’t ta’da “tüfîzûne” kelimesine de nazar oluna.

[250] Efriğ

Fî kavlihî Teâlâ “Ve kâlû Rabbenâ efriğ ‘aleynâ şabran” [2/Bakara 250]. Ey üşbub aleyna şabran. Yani dök üzerimize sabrı demek olur. Murad istinzal-i sabr ve sekînettir. Aslı boşalmak demek olan “ferâğa”dır. “Ka‘ade” bâbından “fereğa, yefruğu, fûrûğan, fe hüve fâriğun” denir. Ve “ta‘ibe” bâbından da gelir. Bu benî temim lugatidir, “ferâğ” bundan isimdir. Bu âyette vakı‘ “efriğ” “if‘âl” bâbından gelen “ifrâğ” dan fi‘l-i emirdir, “dök, boşalt” manasına duadır. “Alâ” ile istimal olunur, sülâsîden “lâm” ile “ferağtü lişşey’i” denir. Kasadtühû demektir. Nitekim “Senefrûğu leküm eyyühe’s şeşşalân” [55/Rahman 31] kavli keriminde “seneşşudü lişşisabiküm” ile tefsir olundu.

[251] Efdâ

Fî kavlihî Teâlâ “Ve kad efdâ ba‘duküm ila ba‘din” [4/Nisa 21]. Ey inteha, vaşale, bâşera. Yani gâyet-i kırb murad olunur ki; arada hiç hâciz, mani‘ hâil bulunmaz. Cima’ dan kinâyettir ki muşarrir-i mehrdir. Bu kelime “fuduvv” dandır ki, aslen mekan-ı vasi‘ demek olan “fedâ”dır. “Ka‘ade” bâbından “feða’l mekânü yefđû füduvven fe hüve feğâün” denir, ittese‘a genişledi demek olur. “Efdâ” bundan “if‘âl”dir. “İlâ” ile messe ve ittişal ve kırb ve intihâ manalarına gelir. “Efdâ’r-raculü bi yedihî ile’l-arđi”, messehâ bi bâṭni râhatihî. “Efdâ ile’ş-şey’i” vaşale ileyhi demektir. Bu âyette bununla cima‘ dan kinâyete edilmesi eblağdır.

Zira “ḥalâ bi imraetihî” demekten “efḏâ [Sayfa 100] bi imraetihî” tabiri tasriḥa akrebdir. Vallahü a‘ lemü bi muradihî.

[252] Efele

Kavlühü Teâlâ “Felemmâ efele kâle lâ uḥibbü’l-âfilîn” [6/En’am 76]. Ey ḡâbe. Ve “el-âfilin”, el-ḡâibîn. “Vaktâki gözden nihân oldu, dedi ki “ben gözden nihân olanları sevmem” demek olur. “Darebe” ve “ka‘ade” bâblarından “efele’ş-şey’ü eflen ve üfûlen” ḡâbe demektir. Râḡıb (Rh) Müfredat’ta “üfûl”ün manası olan “ḡuyûbeti” kamer ve nücum gibi neyyirâtın ḡaybubetine tahsîs ederek bu âyet-i kerime ile istiḡhad ediyor.

[253] Efnânin

Kavlühü Teâlâ “Zevâtâ efnânin” [55/Rahman 48]. Ey aḡsân. Dallar budaklar sahibi demek olur. “Fenen” in cem‘idir ki, ağacın taze yaş ve yapraklı dalına denir. Ve şu‘be ve nev‘ manasına ve bu takrîble levn manasına istimal olunur. Bunun cem‘i fakat “fünûn” gelir. Bu surette “zevâtâ efnânin” kavli-i kerîmi “Zevâtâ elvânin muḡtelifetin” ile tefsir olunur.

[254] Efleḡa

Kavlühü Teâlâ “Ḳad efleḡa men zekkâhâ” [91/Şems 9]. Ey necâ ve fâze. Yani amel-i sâlihle nefsinı taḡḡir eden kimse tahkik-i necat ve fevz ve maksûduna zafer buldu demek olur. Ve “ḡad efleḡa men zekkâhallâhü” ile de tefsir olunur. Bu suret “zekkâ” daki zamir-i müstetirin Cenab-ı Hakk’a irca‘ıyladır. Bâbu’l-mim’de “el-müflihûn” kelimesinde mufassaldır, oraya nazar buyurula.

[255] Efâallâhü

Fî kavlihî Teâlâ “Mimmâ efâallâhü ‘aleyke” [33/Ahzab 50]. Ey raddallâhü ‘aleyke. Bâbu’t-ta’da “tetefeyyeü” kelimesine nazar oluna.

Mazmûmetü’l-Hemze

[256] Üffin

Kavlühü Teâlâ “Fe lâ teḡul lehümâ üffin” [17/İsra 23]. Ey ḡebben ve ḡubhan ev netenen ve kıḡran. Bu lafız aslen kulak kiri demektir. Nitekim bu vezinde “tüffin” turnak kiridir. Sonra her şakîl ve iḡrenç ve [Sayfa 101] nefsi beşer kendinden müteneffir ve muzdarip olan her

şeye “üffin, tüffin” denilir. Bu emr-i celîl kibir ya da valideynin ihtiyarlık sebebiyle olan ahvalini istiğzâren ve müenneslerini istiğkâlen evladı “üff” demekten nehyeder. “Üffi” kelimesi iltiqa-i sâkinîn sebebiyle kesr üzerine mebnîdir. Tenvîni tenkîr içindir. Bu kelimedede Cevherî’de altı Kamus’ta kırk lugat ispat edilmiştir ki mahallerinde görülür.

[257] Üfriğ

Kavlühû Teâlâ “Kâle âtûnî üfriğ aleyhi kıtran” [18/Kehf 96]. Ey eşub aleyhi nuhâsen müzâben dedi. Getiriniz dökeyim üzerine erimiş bakır. “Üfriğ” “İfrâğ”dan muzari mütekellim vahdedir. Cevâb-ı emr olmakla meczûmdur. “İfrâğ” boşluk manasına olan “erağ”dan “if’al” dir. “Efrağtü’l delve” deriz, “destiyi boşalttım” demektir. Bu içinde olan suyu döktüm manasını müfid olmakla “efreğa” “şabbe” manasına istimal olunur. “Kıtr” erimiş bakırdır. Ânifü’l beyan “efriğ”kelimesine de irca’ı nazar oluna.

[258] Üfik

“Yü’fekü ‘anhü men üfik” [51/Zâriyat 9]. Ey yuşrafu ‘anhü men şurife. Bu kelime “ifk” lafzından mazî-i meçhuldür. Bâb-ı sanîde “efeke ye’fikü ifken” bilkesri “fe hüve efûkûn ve effâkûn ve’mraete efûkûn” bilâ hâ ve “effâketün” bi’l-hâ’i”. Kizb ve şarf manalarında müsta’meldir. Ve esûü kizb manasına da gelir. Bundan sonraki “el-ifki” kelimesine bak.

Meksûratü’l-Hemze

[259] İfterâ

Kavlühû Teâlâ “Feğadifterâ işmen ‘azîmen” [4/Nisa 48] ve kavlühû Teâlâ “İfterâ ‘alallâhi’l kezibe” [3/Âli İmran 94]. Ey İhteleka. Yani yalan düzdü uydurdu demek olur. Bu kelimenin “ferâ” lafzından olduğunu Râgıb Müfredatta yazmış, diyor ki; [Sayfa 102] “ferâ” cildi dikmek ve ıslah için kesmektir. “Ramâ” bâbından “ferâ yefrî feryen” kata’a ve ihtilağ manalarındadır. Ve kesr ile “firye” bundan isimdir, ve if’alden “ifrâ” ifsad için kesmektir. “İfti’âl” den “iftirâ” her iki manada da kullanılır. Ancak ifsadda istimali şehr ve ekserdir. Kur’ân-ı Kerim’de eşna’ ve a’zam kizb ve şirk ve zülüm manalarında vakı’ oldu. **“Tenbih”**: Feth-i hemze ile sure-i sebe’de vakı’ “Efterâ ‘alallâhi’l-kezibe em bihî cinnetün” [34/Sebe 8] âyetinde aslen “Eifterâ” olup hemze-i istifham ile hemze-i vasıldan istifnâen hemze-i vasıl hattan ve lafızdan ıskât olunmuştur. Mânen yine istifhamla “Eihteleka ‘alallâhi’l-kezibe” demektir. Ve bir iş işleyen kimse mübâlağa etse “İnehû

leyefri'l-feriye" denir. "Le kad ci'te şey'en feriiyen" [19/Meryem 27] kavli-i keriminde de bu manayadır ki "şey'en acîben azîmen" demektir.

[260] İftah beynenâ

Kavlühû Teâlâ "Rabbena'ftah beynenâ ve beyne kavminâ bi'l-ḥaqqî" [7/A'raf 89]. Ey uḥküm ve eḫşil beynenâ ve beyne kavminâ. Yani bizimle kavmimiz beyninde sen hükm et. Aramızda olan kazıyyeyi fasl et demek olur. "Feth" açmak manasına olduğu gibi hükm ve fasl ve nusret manalarına istimal olunur. Nitekim mahallerinde mezkurdur.

[261] El-İfki

Fî kavlihî Teâlâ "İnnellezine câu bi'l-ifki" [24/Nur 11]. Ey bi esvei'l-kezi'bi'l musanni'i. Râgıb (Rh) "ifk" vechi lâyıkından masrûf olan her şeye denir. Ve bu manadandır ki; Esdiği cihetten meyl ve udûl ile değişen rüzgara "mü'tefikeh" denildi. İ'tikadda haktan batıla ve makâlde sadaktan kizbe ve fiilde cemîlden kabîhe sarf ve insıraf manalarına müsta'mel olduğunu zikr [Sayfa 103] etmiş. Ve "Eci'tenâ lite'fikenâ âlihetinâ" [46/Ahkaf 22] kavli-i keriminde müşriklerin kendi i'tikatlarınca hak bildikleri şirki terk etmeyi batıl addettiklerinden böyle ta'bir eylediklerini hikaye buyurulmuştur demiş. Vallahü e'lemü "mülahasan minhü". Ve "ifti'al" den "i'tifâk" ḫalb ve taḫlîb yani bir şeyi alt üst olmak ve alt üst etmek manalarına da istimal olunmuştur. Nitekim kurâ ve medâyin-i kavm-i Lût alt üst olmakla ihlâk edildiğinden ""mü'tefikât" ve vahidesinde "mü'tefikeh" tesmiye olunmuştur. Bâbu'l-mim'de bu kelimelerin şerhine bak ve hemze-i mazmûme'de "Üfike" kelimesine de irca'ı nazar oluna.

[262] İfterâhü

Kavlühû Teâlâ "İn hazâ illâ ifkün ifterâhü" [25/Furkan 4]. İḫteleḫahû veşane'ahû. Bunun şerhi bundan evvel "ifterâ" kelimesinde zikr olundu, mahalline nazar oluna.

Faslu'l-Hemze Mea'l-Ḳâf

[263] Eḫsetü

Kavlühû Teâlâ "Zaliküm eḫsetü 'ındallâhi ve eḫvemü liş-şehâdeti" [2/Bakara 282]. Ey e'delü 'ındallahi. Yani yazmak Allah Teâlâ indinde en ziyade adalettir demek olur. Râgıb (Rh) diyor ki "ḫıst" adl ile olan nasibdir."Naşafe ve našafehü" gibi emsallerini yazdıktan

sonra ezdaddan olduğuna işareten “ve “kıst” diğer kimsenin kıstını yani nasibini almaktır, “cevr” dir. Bir kimse bir kimseye cevr ettiyse “kasate’r-raculü” denir. Ve bir kimse adalet etse “if’al” den “eqsate’r-raculü” denir. Cevre misal olarak “Ve emme’l-kâsişûne fe kânû licehenneme haşabâ” [72/Cin 15]; kavli-i Celîlini ve ‘adle misal olarak da “Ve eqşıû innallâhe yuhibbu’l-muqsışîn” [49/Hucurat 9] kavli-i kerimini îrad etmiş. Lakin Kur’ân-ı Kerim’de gerek sülâsiden gerek mezîdün fihi’den mahalline göre her iki manada dahi vakı’ olmuştur. **“Felyeteemmel”** Bu kelime “darebe” ve “celese” [Sayfa 104] bâblarından “kasate yaqsıtu kıştan ve kusuşan fe hüve kâsişun” gelir. Ve yerine göre “cevrı” ve “adl” manalarına ezdaddan olduğu ve nasib ve kısmet manalarında istimali de kütüb-ü lugatte mezkurdur. Bâbu’l-şaf’da “el-kâsişûn” kelimesine bak.

[264] Eqlâmehüm

Fî kavlihî Teâlâ “Ve mâ kunte ledeyhim iz yülkavne eqlâmehüm” [3/Âli İmran 44]. Ey kıdâhahüm. Yani kur’a oklarını demek olur. “Kıdah” kur’a ve fal için kullanılan küçük oklardır. Bunlardan bu âyet-i kerimede “eqlâm” ile tabir buyuruldu. Bu kelime burada kitapta kullanılan ma’ruf “kalem”in cem’i olan eqlâmen değildir. Kelime-i müfessire olan “kıdah” fethateynle “kadeha” cem’idir. Lafz-ı mezkûr demrensiz ve yeleksiz bir nevi oktur ki, acem ve türk nükteleri ıstılahında “gez” denir. Akvâm-ı kadîme bunlarla kur’â ve fal yaparlardı.

[265] Eşallet

Kavlihü Teâlâ “Hattâ [iza] eşallet şehâben şikâlen” [7/A’raf 57]. Ey hamelet yani rüzgar yağmur suyuyla ağırlaşmış bulutları tâkat getirip yüklendi demek olur. “Eşalle fûlanü’ş-şey’e vesteşalle bihî” denir. Ve “fûlanün la yesteşillü bi hamlihi” kavli “falanın onu yüklemeye gücü yetmez, takat getiremez” demektir. Bu “şalele” lafzından “if’al”dir. Kelime-i mezkûrenin müştakkâtı meâni-i kesîre-i muhtelifede istimal olunmuş, pek vâsi’ olduğundan bu muhtasarda zikri mümkün değildir. Ancak Kur’ân-ı Kerim’de vakı’ olanlar fusûl-ü mahsûsasında zikr olunur.

[266] Eşâmu’ş-şalâte

[13/Ra’d 22] Fi hâzihi’l-âyeti bi ma’nâ “edâmûhâ fi evkâtihâ”, yani bu âyette “iğame” idame yani vaktinde kılınmasını devam ettirmektir. **“Tavzîh”**: Namazın iğâmesi Cenab-ı

Hakkın emir buyurduğu gibi kâffe-i hukûk ve şurûtuyla yani şerâit-i sıhhatini [Sayfa 105] cem‘le ityan etmektir. Bir kimse bir emri hakkıyla ve tamam ve kemâliyle yaptığı vakitte “fûlânün eķâmê’l-emra” denir. “Kıyam” dan “if‘aldir”. Bu kelime “Kaf ve mim” maddesinde “kıyâm” masdarından olup kitâb-ı kerimde pek çok mahallerde meâni-i adîdede varid olmuştur ki her biri fusûl-u mahsûsasında mezkurdur.

[267] Aķtârihâ

Kavlühû Teâlâ “Ve lev duĥilet ‘aleyhim min aķtârihâ” [33/Ahzab 14]. Ey cevânibihâ, etrafından demek olur. Damm-ı kâf ve sükûn-u tâ ile “ķuķur”un cem‘idir ki, “canib ve nâhiye ve taraf” manalarındadır. Ve tâ yerine ta ile “ķütür ve eķtar” da bu manayadır. Feth-i kaf’la “ķaķur” yağmurdur.

[268] Eķvâtehâ

Fî kavlihû Teâlâ “Ve ķaddera fihâ eķvâtehâ” [41/Fussilet 10]. Ey me‘âyiş-i ehlihâ ve erzâķ-ı ehlihâ bi ķaderi’l-hâceti. Damm’le “ķût”un cem‘idir. “Kût” beden ķâim olacak şeydir. Ve sedd-i ramaķ edecek kadar rızıktır da denildi ki; bedel mâ bitahallûlden mâ lâ bûdde minhü olan gıdadır. Bunun dûnunda zîruh yaşayamaz. Binaenaleyh “yaķdiru ‘l-hâcete” ile rızık taķyîd edildi. “Kâle” bâbından “ķâtehû yeķûtühû ķavten” denir ki, Ona “ķut” verdi demektir. Ve “ķâtehû feķtâte” “rezeķahû ferzeķa” gibidir. Ve “if‘al” den “iķâte” kudret manasındadır. “Eķâte ‘ale’l emri” iķtedera demek olur. “Muķît” muktedir manasındadır. Ve “hâfeza ve şâhede” manalarına da gelir. Bâbu’l mim’de “muķîten” kelimesine de bak.

[269] Eķnâ

Kavlühû Teâlâ “Ve ennehû hüve eĝnâ ve eķnâ” [53/Necm 48]. Ey ve e‘tâ mine’l-mâli ziyadeten. Ey mâ yetteĥizü ķinyeten. “Kinye ve ķinve” kâf’ların dammı ve kesriyle de sermayeden başka bir kimsenin nefsi için iddihâr ve hıfz ettiği maldır. “Katele” bâbından [Sayfa 106] “ķanevtü’ş-şey’e eķnühü ķanven ve ķinveten” bil-kesri “cema‘tühû ve iķteneytühû itteĥaztühû li nefsi ķinyetü lit-ticâreti” demektir. Ve “ramâ” bâbından “ķaneytü’ş-şey’e eķnîhâ”da denir bir manayadır. İbn Abbas radiyallahü anhâ “Eĝnâ ve eķnâ”, E‘tâ fe erđâ” buyurdu. Yani verdi ve razı etti demek olur.

[270] Eķvemü ķilâ

Fî kavlihî Teâlâ “İnne nâşiete’l-leyli hiye eşeddü vaṭ’an ve eḳvemü ḳîlâ” [73/Müzzemmil 6]. Ey Eşahḫu ḳavlen. Yani nâsın nevmle âramı ve harekât ve aşvâtın sükûnu cihetle kıyâm-ı leyde kırâat-ı Kur’ân husûsunda kavil daha sahihtir demek olur ki, ḳulûb ve ezhan ve efkârı teşvîş edecek ‘avârız bulunmadığından lisân kalbe ve kalb zikr ve kırâate muvafık olmakla kırâat-ı Kur’ân ve zikr evkât-ı sâireden daha sahîh ve metîn ve dürüst olur. Bâbu’l-ḳaf’ta “ḳavvamen ve ḳavvamûne, ve el-ḳayyûm, ve el-ḳayyim ve kıyâm ve ḳîlâ” kelimeleri de nazardan geçirile.

[271] Eḳberahû

Kavlühû Teâlâ “Şümme emâtehû fe eḳberahû” [80/Abese 21]. Ey ce‘alehû fi ḳabrin yestürühû. İnsanı içinde setr olunacak bir kabir sahibi kıldı demek olur. Zira defn insan için bir ikrâm-ı ilahîdir. Çünkü sâir hayvanatın ecsâdı rûy-i arza ilḳa ve tarḫla terk olunur. Ve eḳberahû “Ülhime keyfe yüdfenü” ibaresiyle de tefsir olundu. Yani keyfiyet-i tedfîni insana ilham olundu demek olur. Bir kimse bir kimse için kabir yaptıkta “if‘al” den “eḳberahû” ve defn ettikde “tef‘îl”den “ḳabberahû” denir. “Kabır” maḳarr-ı meyyit mânasına isimdir. Ve bâb-ı evvel ve sanîde “ḳabertühû eḳbiruhû”den masdar olur ve “ḳabertühû kabren” “Ce‘altühû fi’l-kabri” demektir görülüyor. Sülasîden “ḳabertühû” ve rubâiden teşdîdle “ḳabbertühû” bir manayadır.

Mazmûmetü’l-Hemze

[Sayfa 107]

[272] Uḳsimu

Kavlühû Teâlâ “Lâ uḳsimu bi haza’l-beledi” [90/Beled 1]. Ey uḫlifu, yemin olunurum demektir. “Lâ” zâide dir, te’kîd ifade eder. “Ḳaseme” den “if‘al” bâbından mazi meḳhûldür. Bâbu’l-ḳaf’ta “ḳasemnâ” kelimesine nazar oluna.

[273] Uḳḳitet

Kavlühû Teâlâ “Ve İze’r-rusulü uḳḳitet” [77/Mürselat 11]. Ve “vav” ile “vuḳḳitet” dahi kıraat olundu, mana birdir. “Cumi‘at li vaktin” demektir ki; Rusul-i kirâm yevm-i kıyâmette kendileri için muayyen vakitte cem‘ olundukları zaman demek murad olunur. “Vakt” den “tef‘îl” dir, “vav” hemze’ye tebdîl olunmuş, “tevḳît” manası ta‘yîn ve tebyîn-i vakittir. Bu

âyette rusul-i kirâm için beraber şehâdet-i cem‘ olunacakları vakit muayyen irade olunduğundan “uḳḳitet ve vuḳḳitet” cumi‘at ile tefsir olunmuştur. Vallahü a‘lemü bi murâdihî.

Meksûratü'l-Hemze

[274] İḳteraftümûhâ

Kavlühü Teâlâ “Ve emvâlüni’ḳteraftümûhâ” [9/tevbe 24]. Ey İḳtesebtümûhâ. Kazandığınız mallar demektir. Râgıb (Rh) Müfredatta “ḳarf ve iḳtiraf” ağaçtan kabuk ve yaradan deri soymaktır ve yaradan alınan şeye kesr ile “ḳırf” denir. Ve “İḳtiraf” iyi kötü iktisaba istiâre olunur. Kavlühü Teâlâ “Seyüceve ne bi mâ kânü yaḳterifün” [6/En’am 120] ve “Veliyaḳterifü mâ hüm muḳterifün” [6/En’am 113] ve “Ve emvalüni’ḳteraftümûhâ” [9/Tevbe 24] âyâtıyla istiḫşaddan sonra ve esâette isti‘ mâli ekserdir diyor. Hasene iktisabında isti‘ mâli “Ve men yaḳterif ḫaseneten nezid lehü fîhâ ḫusnen” [42/Şûra 23] kavli-i keriminde vakı‘ olmuştur. Sülasîsi “ḫaribe” bâbından “ḳariftü’ş-şey’e ḫarefen” denir, ḫaḫertühü demektir. “Darebe” bâbından tasrîf olunur, “ḫareftühü eḳrifühü ḫarfen” denir. Ve “müfâ‘ale”den “ḫârafe muḫârafeten” mukârebe ve [Sayfa 108] müdânât-ı merḫâ ve muḫâlaḫa ve mücâme‘a manalarına da istiâre olunur.

[275] İḳḫû ileyye ve lâ tunzirûn

[10/Yunus 71] Ey İmḫû mâ fî enfüsiküm ve lâ tueḫḫirûnî. Yani köklerinizde olanı infaz ediniz. Beni geri bırakmayınız demek olur. “Feḫḫî mâ ente ḫâḫîn” [20/Tâhâ 72] kavli-i kerimi gibi ki “Femḫî mâ ente mumḫîn” demektir. “kaḫâü” lafzındandır ki, bâbu'l-ḫaf’da tafsîlen tahkîki “el-ḫâḫiye” ve “kaḫâ”kelimelerinde görülür.

[276] İḳḫid

Kavlühü Teâlâ “Vaḫḫid fî meḫyike” [31/Lokman 19]. Ey İ‘tedil ve tevasseḫa. Mu‘tedil ol orta yürüyüşle yürü. Murad; tekebbür edip de bir nâtuvan gibi meḫy-i baḫî ile yürüme. ḫiffet edip de çocuklar gibi koḫma, belki sekînet ve vakar-ı meḫru‘îyi ihlâl etmeyerek mu‘tedil yürü demektir. Her şeyde “kasd” ifrat ve israfla tefrît ve taksîr beyninde mutevassıt olandır. “Darebe” bâbından “ḫaḫadehü yaḫḫidühü ḫaḫden fe hüve ḫâḫidün ve zake maḫḫûdün) denir. Ve “ilâ” ve “lam” ile de teaddî eder. “ḫaḫade ileyhi” ve “ḫaḫade lehü” denir. Aslen bi ‘aynihî bir şey talep manasına olup birer takrîble “niyyet, ‘adl, vesâḫa, istikâmet” dir. Ve

meâni-i sâirede isti' mal olunmuş. "İktisad" bundan "ifti'al" dir, i'tidal demektir. Kavluhû Teâlâ "Ve minhüm mukteşidun" [31/Lokman 32], ey mu' tedilün ve mütevaşşitun.

[277] İktehame

Fî kavlihî Teâlâ "Fe lâ'ktehamel 'ağabete" [90/Beled 11]. Ey lem yücâvizhâ ve lem yedhulhâ , yani şedîdu'l-mürûr olan sırâtı ve beyne'l-cenneti ve'n-nâri olan 'ağabeyi tecâvüz etmedi ve ona dahil olmadı demektir. "Ağabe" bâbu'l-ayn'da kendi faslında görülür. "İktiham" bir şeye şiddet ve şu'ûbetle dühûl ve şiddet ve şu'ûbet ve meşakkatle onu tecavüzdür. Bâbu'l-mim'de "muktehim" kelimesine [Sayfa 109] nazar oluna. "Faide": Lâ-i nâfiye siğâ-i mazî ile ma'nâca siğâ-i müstakbel ile "lem" gibidir. Sicistânî (Rh) bu kaydıyla "Felaqtehame"yi, "lem yaqtehim" ile tefsirin vechini beyan ediyor.

[278] İqzi fihi

Kavluhû Teâlâ "İz evhaynâ ilâ ümmike mâ yûhâ eni'qzi fihi fi't-tâbûti feqzi fihi fi'l-yemmi" [20/Taha 38-39]. Ey En elqîhi fi't-tâbûti ve elkîhi bi't-tâbûti fi'l-yemmi. Eyi'l-bahra. Sicistânî (Rh) "ıtrahî fi'l-bahri" ibaresiyle tefsir etmiş. Murad denize yani Nil'e bırak yahut at demektir. Uzağa atmak manasına olan "qazf" den fi'l-i emr müfred müennesdir. Bu kelimenin tahkîki mufassalan bâbu'l-kaf'da "qazefe" kelimesinde görülür.

Faslu'l-Hemze Mea'l-Kâf

[279] El-Ekmehe

Kavluhû Teâlâ "Ve übriü'l-ekmehe" [3/Âli İmran 49]. Ey Ellezi veleda a'mâ. Yani anadan doğma kör demektir. Bu manada na'ttir. Müenneste "kemhâü" denir. Râğıb (Rh) bazen sonradan a'maya uğrayan kimseye de denir, deyip "Kemihet 'aynâhü hattâ ebyazzetâ" kelâmını misal olarak yazmış. "Ta'ibe" bâbından "kemihe kemhen fe hüve ekmehe ve'l-ünşâ kemhâü" denir.

[280] Ekinneten

Kavluhû Teâlâ "Ve ce'alnâ 'alâ kulûbihim ekinneten" [6/En'am 25]. Ey eğriyeten. Kesr-i kâf ile "kinân"ın cem'idir ki; lafzen ve ma'nen "ğıtaü" gibidir. Perde ve sitre manasınadır. "Radde" bâbından "Kenne'-ş-şey'e kennen" ce'alehü fî kinnin denir. Ve kesr ile "kinn" sître'dir. Ve içinde bir şey hıfz ve setr olunan ve şıyânet edilen şeydir. Bunda sülâsiden

“kenentü” demek hâss olduğu gibi [Sayfa 110] kalpte nefiste vakı‘ olan setr de “if‘ al”den “eknentü” lafzı ihtisas etmiştir. Ve “kinane” ki ok mahfazasıdır, bu maddededir.

[281] Ekâbira

Fî kavlihî Teâlâ “Ve kezâlike ce‘alnâ fî külli kıyâmetin ekâbira mücrimihâ” [6/En’am 123]. Ey ‘uzemâe. Yani mücrimlerinin menzileten ulularını demektir. “Kebîr”in cem‘idir. Bu kevine tefsirden murad “kiber” ekser yaşta büyüklük manasında isti‘mâl olduğu cihetle, bu murad olmayıp kıadr ve menzilette büyüklük irade edildiğini ta‘yîn ve tebyîn içindir. Güya kavmin mücrimlerinin şüyûh ve pîrânı ve küllü demek olur.

[282] Ekbernehû

Kavlühû Teâlâ “Felemmâ raeynehû ekbernehû” [12/Yusuf 31]. Ey A‘zamnehû. Yani “Vecednehû fi’l-ıhsni ‘azîmen”. Güzellikte Yusuf aleyhisselâmı kadınlar büyük buldular. O’nun hüsnünü nefislerinde i‘zâm ettiler demek olur. “Kibr”den “if‘ al”dir. Ma‘lumdur ki “if‘ al”in hemzesi bazen vicdan ifade eder. Mesela “ebhâltühû” “Vecedtühû bahîlen” demektir. Keza “ekbernehû ve a‘zamnehû”, vecednehû kebîran, vecednehû ‘azîmen demek olur.

[283] Eknânen

Fî kavlihî Teâlâ “Ve ce‘ale leküm mine’l-cibâli eknânen” [16/Nahl 81]. Ey “Mâ yütevaqqâ ve yüsteterü fîhi ke’l-ğâri” ve nahvihî. Ânifen “ekinnetin” kelimesinde beyan olunan “kinn” lafzının cem‘idir. Bu âyet-i kerimede dağlarda vakı‘ mağara ve kehf emsali mahallerdir ki onlarda sıcağın ve soğuktan tahaffuz edilir. Mezkur “ekinnetin” kelimesine irca‘ı nazar oluna.

[284] Ekfilnîhâ

Fî kavlihî Teâlâ “Fe kıle ekfilnîhâ ve ‘azzenî fi’l-ıhtîbî” [38/Sâd 23]. Ey Ec‘ılînî kâfilehâ eyi’n-na‘ceti. Yani sen öbür koyunu bana damm eyle yani benimkilere kat ve beni [Sayfa 111] ona ve onun emrine kâfil kıl demek olur. “Kâfil” bir şeyi kendine damm ve onun muhafazasını ve ale’l-devam onun umûrunda kıyâmı kendi nefisine lazım kılan kimsedir. Bizim şuyu‘u lisanımızda bir şeyin kendi malı ve ‘ıyali gibi avâresini boynuna alıp

müevvenetini taahhüd eden kimsedir. Ve ekfilnîhâ, melliknîhâ ile de tefsir olunur. Bâbu'l kâf'ta "keffelehâ zekeriyyâ" kelimesine nazar oluna.

[285] Ekmâmihâ

Kavlühû Teâlâ "Ve mâ taħrucu min şemerâtin min ekmâmihâ" [41/Fussilet 47]. Ey Ev'ıyetihâ. Kablarından demek olur. Kesr-i kâf ve mîm-i müşeddede ile "kimme"nin cem'idir ki; derûnunda meyve müstetir ve mahfûz olan gözlerdir. Bizim lisanımızda buna "göz" ve "tomurcuk" denir ki, açılıp içinden çiçek zuhûr eder ve ondan meyve hasıl olur. Keza "Ve'n-naħlü zâtü'l-ekmâm" [55/Rahman 11] kavlı-i keriminde de murad budur. Kâfın dammıyla "kümme" kazak ve sâir elbisenin yeni, yani kolların sağda bileğe muntehâ olan tarafıdır. Bunun cem'i "ekmâm"dır. Kalnesûh gibi bir nevi serpûşa da "kümme" denir.

[286] Ekvâbi

Kavlühû Teâlâ "Ve yuṭâfu 'aleyhim bi âniyetin [min fiḍḍatin] ve ekvâbin" [76/İnsan 15]. Ey eḳdâhin bi lâ 'urâ. Kulpsuz ve emziksiz kadehler demek olur. Feth-i kâf ile "kevb"nin cem'idir. Ve kâfın dammı ve âhirinde hâ ile "kûbeh" kavanoz gibi topraktan düzülüp pişirilmiş bir nevi tabladır. Biz ona "tabluka" deriz ki ayak takımı baldırı çıplak gürûhu mecalis ve cemiyetlerinde tedâvül eder.

[287] Ekdâ

Kavlühû Teâlâ "A'ṭâ ḳalîlen ve ekdâ" [53/Necm 34]. Ey kata'a. Yani 'aṭiyyesini kesti. Tercüme-i âyette "az bir şey verdi onu da kesti" denir. Bu lafız bu manaya [Sayfa 112] "küdyetü'r-rakiyyeti" kavlıinden me'hûzdür ki; bilâ ikmal ve urulmadan terk olunan kuyudur. Bu ta'bir hâfirin yani kuyu kazan kimsenin kazıp kazıp ta nihâyet "küdye"ye yani bir man'i arzîye tesâdüfle mümteni'u'l-hufr olduğunu görüp me'yûsen hufru kat' etmesinden ibarettir. "Ekdâ" bundan "if'âl"dir, "ekdâ fe hüve mükdin" denir. Ve "hafera fe ekdâ" kavli de tâlib-i muḳfiḳ ve mu'ṭi-i muḳill için istiâre olundu.

Mazmûmetü'l-Hemze

[288] Ükülühû

Kavlühû Teâlâ "Ve'z zer'a muḳtelifen ükülühû" [6/En'am 141]. Ey şemeruhû, yani mahsûlü demek olur. "Nasara" bâbından "ekele eklen fe hüve âkilün ve zâke me'kûlün ve

ükülün” denir. Ve “ükülü” hemze ve kâf’ın dammiyle ve sükûn-u kâf’la da “mâ yü’kel” yani yenir şey ve kâbil-i ekl mânasına ve ağaçta olan meyveye alemdir. Tevsî‘ an mahsûl-ü zer’a’da denir. Ve feth ile “eklehû” bir kere fakat doyunca yemektir ve dammle “ükülehû”bir lokmadır.

Meksûratü’l-Hemze

[289] İktâlû

Kavlühû Teâlâ “İze’ktâlû ‘ale’n-nâsi yestevfûn” [83/Mutaffifin 2]. Ey Eḥazû mine’n-nâsi. Yani nasdan aldıkları vakitte ölçüyü istîfâ ederler, tam ölçerler demek murad olunur. Ta‘ am ölçmek manasına olan “keyl”dendir. “Bâ‘ a” bâbından “Kâle yekîlü keylen” denir. Kesr ile “kîyle” isimdir. “Kiltühû’t ta‘ âme ve kiltühû ve kiltü ‘aleyhi” ibareleri beyninde fark vardır. Tahkîki bâbu’l-kâf’ta “keylü ba‘îrin” kelimesi şerhinde mufassaldır, oraya bak.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Lâm

[Sayfa 113]

[290] Elfeynâ

Kavlühû Teâlâ “Ḳâlû bel nettebi‘u mâ elfeynâ ‘aleyhi âbâenâ” [2/Bakara 170]. Ey Vecedenâ ‘aleyhi âbâenâ. Yani bâbalarımızı üzerine bulduğumuz şeye ittiba‘ ederiz. Yani bâbalarımızdan gördüğümüz ve onları ta‘ abbüd eder bulduğumuz dîne ittiba‘ ederiz demeyi murad ederler. “Lefâe” den “if‘al”dir. İbnü’l Esir (Rh) Nihaye’de “Elfeytü’ş-şey’e ülfihü ilfâen izâ vecedtühû ve şâdeftühû ve laḳîtühû” demiş. Bu sûrette “ilfaü” bulmak ve rastgelmek ve kavuşmak ve karşı gelmek manalarına gelir. Ve “tefâ‘ ul”den “telâfi” tedarik etmektir .Ve kavlühû Teâlâ “Ve elfeyâ seyyidehâ lede’l-bâb” [12/Yusuf 25] ey şâdefâ yani rastgeldiler ve “Elfey âbâehümü’ḍ ḍâllîn” [37/Sâffat 69] ey vecedühüm, buldular demek olur.

[291] El-Elbâb

Kavlühû Teâlâ “Ve mâ yezzekkeru illâ ülü’l-elbâb” [2/Bakara 269]. Ey El-‘Uḳûli, “aḳl” manasına olan “lubb”ün cem‘idir. “Uḳûl” demek olur. Râgıb (Rh) Müfredât’ta; damm-i lâm ile “lubb” şevâibden ḥalis olan akıldır. Bu lafızla tesmiyesi, bir şeyin mağzı gibi insanda kuvay-ı maneviyesinden en halis olan ma‘nâ olduğu içindir. Ve müzekkâ olan

akıldır denildi. Bu halde her bir lübb akıldır ve lakin her bir akıl lübb değildir. Kur'ân-ı Kerim'de 'ukûl-ü zekiyyenin ğayrısı idrak edemeyeceği ahkâmı "ülü'l-elbâb" a ta'lik buyurdu deyip "Ve men yü'te'l-ḥikmete fe ḡad ũtiye ḡayran keṡıran ve mâ yezzeḡkeru illâ ülü'l-elbâb" [2/Bakara 269] kavli-i kerîmiyle istiṡhad ediyor ve "ta'ibe" bâbından "lebbe fūlanün yelebḡü" ṡâre zâ lübbin diyor. İbnü'l Esir (Rh) Nihâye'de "el-elbâb cem' u lübbin ve lübbü külli ṡey'in ḡâliṡuhû" dedikten sonra biraz aṡaġıda "Ve fi hadıs-i Safiyyete ũmmi'z-Zübeyr "İdribḡü lî yelübbe", ey "yaṡıra zâ lübbin ve'l-lübbü [Sayfa 114] el-'aḡlu ve cem' uhû elbâb" diyor, bu "ḡarube"dendir. "Lebbe yelübbü lebâbeten" ke ḡarâbeten. İsm-i fâil her halde ve surette "lebîbün" gelir. Ve bir ṡeyin ḡâlisi ve özü demek olan "lübb"ün cem'i "lübâb" gelir.

[292] Eleddü

Kavlühü Teâlâ "Ve yüṡhidullâhe 'alâ mâ fi kalbihî ve hüve eleddü'l-ḡıṡâm" [2/Bakara 204]. Ey ṡedîdü'l-ḡuṡûmeti. Yani husûmeti ve düṡmanlıġı en koyu olandır. Râġıb (Rh) "eledd" ṡedîdü'l-inkâr olan hasımdır ve bunun aslı "lüdd"dür demiṡ ki; "Ve tünzira bihî ḡavmen lüdden" [19/Meryem 97] kavli-i kerîminde kavme sıfat vakı' olmuṡtur. Ve "lüdd eledd" in cem'idir, "eledd" fi'l-i tafdüldir. Ve eledde bâtil ile ṡedîdü'l-cedel olan hasımdır diye de tefsir olunmuṡtur. "Leded" lafzından "ta'ibe" bâbından "ledde yeleddü lededen" ve "ḡatele" bâbından "ledde yelüddü lededen"denir. "Ledde'r-racülü ḡaṡmehû", iṡteddet ḡuṡûmetühü demektir.

[293] Elîm

Kavlühü Teâlâ "İnne aḡzehû elîmün ṡedîd" [11/Hûd 102] ve "lehüm 'azâbün elîmün" [2/Bakara 10]. Ey mü'limün. Elem verici, incitici, aġrıtcı, acıtcı demek olur. Me'âni-i mezkûreye mevzu' "elem"dendir. "Ta'ibe" bâbından "elime'r-racülü ye'lemü elemen" denir. Ve hemze ile yani "if'al" bâbından müteaddî olur. "Âlemehû, yu'limühû, îlâmen fe hüve mü'limün" denir. Ve "Elîm" mü'lim manasına isimdir.

[294] El'âne

Kavlühü Teâlâ "El'âne ḡaṡḡaṡe'l ḡaḡḡu" [12/Yusuf 51]. ṡu vakitte ve ṡimdi demektir. Bu "ân" lafzı içinde bulunulan vakittir, teceddüd edip durur. Ma'nâca "ḡâl"den eḡyaḡtır. Cem'i "evân"dır. Faslu'l-Hemze mea'l-Elif'te "Âl'ân" kelimesine bak.

[295] Elķâ

Kavlühü Teâlâ “İnne fi zâlike lezîkrâ li men kâne lehü ķalbün ev elķâ’s-sem‘ a” [50/Kaf 37]. Ey İsteme‘ a’l [Sayfa 115] va‘ za. Yani Kitâb-ı Kerim’le olan va‘ za kulak koydu yani dinledi demek olur. “İstima‘” mahallinde “ilķa-i sem‘” ile ta‘ bir, eblağ-ı vücûh-u istima‘ olduğu içindir. Çünkü tabir, mezkur kelamı, müteyakkızâne ve huzur-u kalp ile manasını anlayarak dinlemektir. Bu kelime “liķâ” dan “if‘âl”dir. “Liķa” ru‘yet ve vuşûl yani ermek yetişmek tesadüfen kavuşmak mânalarına gelir. Bâb-ı rabî‘ den “laķıyehû yelķâhü liķâen “bil-meddi” ve “luķiyen bilķasri ve‘d-dammi”,ve “luķıyyen bi‘d-dammi ve teşdidi‘l-yâi” denir.Ve “İlķâ” bırakmak ve koymak ve tarķ yani itmektir, “elķâhü yülķîhi ilķâen fe hüve mülķin ve zake mülķâ” denir.

[296] Elķiyâ fi cehenneme

[50/Kaf 24]. Ey Elķi, yani “tarķ et, at cehenneme” demektir. Bu kelime “ilķâ”dan fi‘l-i emri müşennadır. Halbuki hitap yalnız “Mâlik”edir. Müsennâ olduğu için iki muhatabın vücudunu iktiza etmekle te‘vil ve tevcihe ihtiyaç vardır. Bu bâbda Sâhibu‘l Garîp diyor ki; arap bir kişiye iki hitap eder gibi hitap ederler. Bunun sebebi bir Arabın deve ve koyun sürülerinde en az a‘vânı ikidir. Kezâ yol arkadaşları da eķalli üçtür. İşte bu yüzden bir kimsenin kelamı ve hitabı iki sahibe cârî olur. Bu te‘vil İbn Cerir Taberi’nin de “Câmiu‘l Beyân” da iltizam ettiği te‘vildir. Bizde de bir kimse müteaddid huddamından birini çağıracağı vakitte “Geliniz ve gelsenize” der. Maksat biridir, cümlesinin kelimesi değildir. Diğer bazı tefâsirde başka te‘villerde vardır. “Kâdî” tefsirinde hitap “sâiķla şehîde” dir yahut hazne-i nârdan iki meleğedir yahut yalnız Mâlik’edir. Bazen fiilde fâilin tesniyesi fi‘lin tesniye ve tekrîri menzilesindedir. Binaenaleyh “Elķiyâ” demek “Elķi Elķi” [Sayfa 116] demek yerindedir demiş. Ve şâirin “ķifâ nebki min zikrâ ģabîbin” kavlinde “ķifâ” gibi ki “ķif ķif” dur dur ağlayalım demektir. Yahut “elif” nûn-u te‘kidden bedeldir ki, “elķiyen” demektir. Bu kelimenin nun-u hafife ile “elķiyen” suretinde vakı‘ olan kıraatı da bunu te‘yid eder. Vallahü a‘lemü bi muradihî.

[297] Eletnâhüm

Kavlühü Teâlâ “Ve mâ eletnâhüm min ‘amelihim min şey’in” [52/Tûr 21]. Ey neķaşnâhüm. Yani onların a‘mâlinden onlara hiçbir şey eksiltmeden demek olur. “Darebe” bâbından “Eletehü haķķahü ye‘litühü” denir naks demektir. Ve keza “Lâtehü yelîtühü” o manaya

lugattedir. Ve “if’ al” “Elâtehû yülîtuhû”dahi öyledir. Râgıb (Rh) Müfredat’ta “Lâtehû ‘ an keza yelîtuhû leyten” şarafe ‘anhü ve naqşahû haqqan lehû demiş ki, bundan bir de sarf manası isbat etmiş oluyor ise de ona bir şahit ve misal-i aşıyan etmemiş ve Sicistânî (Rh) gibi mehmûzu’l-fâ olarak da ülfet olduğundan sükut ediyor.

[298] Ellâî

Ve fi resmi’l mushafî Ellâî, kavlühü Teâlâ “Vellâî yeisne mine’l-maḥîdî” [65/Talak 4] ve “Vellâî yeisne” (İ.A.Ayeh). Ebu Bekir Sicistânî (Rh) diyor ki; “Ellâî” bir cem’ dir ki onun vahidî cem’ân “elletî” ve ellezî” dir. Ve “Ellâî”nin vâhidî “elletî”den ğayrı değildir. Müşârun ileyh böylece ekser ehl-i lugatin hilâfını ihtiyar etmiş. Çünkü hemen ağleb ehl-i lugat “Ellâî”, “elletî”nin cem’ i olduğuna kâildirler. Muhtaru’s-sıhâh’da “Ve’l-lâûne” cem’ u “ellezî” min ğayri lafzihi bi ma’ na “ellezîne” ve fihi şelâse luğâtin “ellâûne” fi’r-ref’ i ve “ellâîne” fi’n-nasbi ve’l-cerri ve “ellâû” bilâ nûn ve “ellâî” bi isbâti’l-yâi fi külli ḥâlin yestevî fihi’r-ricâlü ve’n-nisâü diye kayd etmiş. Bundan üç kavil hasıl olur. Biri Sicistânî’nin “elletî ve ellezî” nin cem’ idir [Sayfa 117] kavli .Ve biri ekserin “elletî”nin cem’ i olmak kavli. Biri de Muhtaru’s-Sıhah’daki “ellezî”nin cem’ i olduğu kavli. Halbuki Kur’ân-ı Kerim’de bu lafız dâima insanda isti’ mal olunmuş. Nitekim Ol Sübhandaki âyetle “În ümmehâtühüm ille’l-lâî velednehüm” [58/Mücâdile 2] ve “Ve’llâî lem yahidne” [65/Talak 4] âyetlerinde vakı’ olmuştur. Vallahü a’lemü bi’s-şavâbü “Muḥtârü’l-Enbâ” nam eser-i faḫrîde esma-i mevsûle hakkında tafsîlât-ı nâfi’ a vardır.

[299] Elfâfen

Kavlühü Teâlâ “Linuḥrice bihi ḥabben ve nebâten ve cennâtin elfâfen” [78/Nebe 15-16]. Ey mülteffeten mine’ş-şeceri. Yani ağaçları birbirine sarılmış dallanmış bahçeler demek olur. Bu lafız lâmin fethi ve kesriyle de “liff ve leff’in cem’ idir. Ve dammle “lüfâü” “lüffü”nün ve “elfâf” “lüfâü”nün cem’ i olmak da caizdir ki, “elfâf” cem’ ul cem’ olur. “Medârikü’t Tenzîl”de Nesefî’nin kavli bundan evzahdır. Diyor ki; **“Tercümeten”**: “elfâfen” eşcârı birbirine dolaşık, “elfafen”in vâhidî “ciz’ un ve ecza’ un” gibi “liff”dir. Yahut “şerifün ve eşrâfun) gibi “leffün”dür. Yahut “evzâ’ u” gibi vâhidî yoktur. Yahut “elfâf” cem’ ul cem’ dir. O halde “elfaf” cem’ i “lüff”dür ve “lüff” cem’ i “lüfâü” ve “lüfâü” şecere-i müctemiadır. Bunun aslı dürmek ve sarmak ve cem’ etmek manasına olan feth-i lâm ve teşdîd-i fâ ile “leffe”dir. “Radde” bâbından “leffehû yelüffühû leffen” denir. “Lefîfün”

bundan bi ma'na "melfûf"dür. Ve "ifti'âl"den "İltifâf" bunun muţâvi'idir. "Leffehû fe'l-teffe" denir. "Ve'l-teffeti's-sâku bi's-sâki" [75/Kıyamet 29] kavlı-i kerimi bundandır. Ve "tef'îl"den "leffefe"bundan mübâlağadır. Ve kabâil-i şennâ'dan müctemi' olan nâsa da "leffîf" denir. Kavlıhû Teâlâ "Ci'nâ biküm leffîfen" [17/İsra 104] bundandır.

[300] Elhâhükümü't-tekâşür hattâ zürtümü'l-meğâbir

[102/Tekasür 1]. Ey eşğaleküm an tâ'ati'llâhi ve zikrihî. Yani [Sayfa 118] nüfûs ve evlâd ve emvâlin kesretiyle tefâhür ve tebâhî sizi taat ve zikrillahtan meşğul etti demek olur. "Elhâ" "lehv" den "if'al" bâbından sîğa-i mazîdir. "Elhâke 'anhü yülhîke ilhâen" denir. Sülâsîsi "'adâ" bâbından "lehye, elhû, lehven, fe, hüve lâhi" denir, "la'ibe" demektir. "Lehv" insanı kendi nefsi için elzem ve mühim olan umurdan meşğul eden şeydir. Her ne ve her neden olursa olsun hattâ ulviyyattan ise de. Bâbu'l-lam'da "lehvi" kelimesine bak.

Mazmûmetü'l-Hemze

[301] Ūlâtü'l-aḥmâli

[65/Talak 4] Haml sahipleri yani gebe hatunlar demek olur. Bunun müfredi lafzının ğayrıdan "zât"dır ki sâhibe demektir. Bir de nefsü's-şey'i manasına olan "zât" vardır ki bunun ğayıdır. Biz bundan "kendi" ile ta'bir ederiz. "Raeytü'l-emîra zâtehû" ve "Câe'l-emîru bi zâtihi" ey bi nefsihî. Her halde kendi demektir.

Meksûratü'l-Hemze

[302] İlḥâfen

Kavlıhû Teâlâ "Lâ yes'elûne'n-nâse ilḥâfen" [2/Bakara 273]. Ey İlḥâhan. İḳdâm ve ibrâm ederek demek olur. Aslen örtülecek şey demek olan "liḥâf"dandır. "İfti'al"den "İlteḥafe bi't-tevbi iltiḥâfen" "Teğattâ bihî" yani örtündü büründü. Ve "İf'al"den "Elḥafe's-sâilü ilḥâfen" ve "Elḥafe aleyhi bi's-suâli ilḥâfen", ey eleḥḥa, yani ilḥaḥ ve ibram ve iḳdam etti demektir ki; sâil sualde devamla güya mesûlün anı liḥâf gibi bürüdü demek olur.

[303] İlâheteke

Bu lafz-ı kerim "Ve yezeruke ve âliheteke" [7/A'raf 127] kavlı-i kerîminde "âlihete" lafzı şerifini "İlâheteke" sûretinde kıraat eden imamın kıratına göredir ki, "ibâdeteke" [Sayfa

119] demek olur. Bu takdirce “‘abede” manasına olan “‘elehe” dendir. Üçüncü bâbdan “‘elehe fülânün ye’lehu ilâheten” denir. “‘Abede” demektir.

[304] İllen ve lâ zimmeten

Kavlühû Teâlâ “Lâ yerķubûne fî mü’minin illen ve lâ zimmeten” [9/Tevbe 10]. Ey ķarâbeten ve ‘ahden. “İll” kelimesi hemze-i meksûre ve lâm-ı müşeddede ile beş vecih üzere isti’mal olunur. Evvelâ “ill” Allah demektir. Ve ‘ahd ve ķarabet ve yemin ve civar manalarına da müsta‘meldir. Ve kezâ fî kavlihî Teâlâ “Lâ yerķubûne fîküm illen ve lâ zimmeten” [9/Tevbe 8] yani bir mü’min hakkında veya sizin hakkınızda ķarâbet-i neseb ve ‘ahd ve yeminde ibrâr ve civar yani komşuluk hakkını gözetmezler demek olur. “zimmeten” kelimesi bâbu’z-zal’da görülür.

[305] İlḥâd

Kavlühû Teâlâ “Ve men yürid fîhi bi ilḥâdin bi zulmin” [22/Hac 25]. Ey ilḥâden bi sebebi zulmin, “bi ilḥadin” de bâ zâidedir. Ve “İlḥâd” hakdan meylidir. Aslen vasattan bir tarafa mail olan ḥafera manasına mevzu‘ “laḥd” lafzındandır ki, sonra nısfından, aşağı mahallinden kible canibine meyl ettirilen kabre ‘alem oldu. Ve bu meyl manasından aḥz ile hakdan ‘udûl ve i’râz ve meyl ile’l-fesâdi manalarına ve meâni-i sâirede de isti’mal olundu. “Kata‘a” bâbından “leḥade yelḥadü laḥden fe hüve lâḥidün” denir. Ve “if‘al” den “Elḥade yülḥidü ilḥâden fe hüve mülḥidün” denir, her halde müteaddîdir. Ve dinden i‘raz ve ḍalaletle meyl etmeye de “İlḥâd” denir. Ve öyle kimseye de “mülḥid” tesmiye edilir.

[306] İlyâsîne

Kavlühû Teâlâ “Selâmün ‘alâ ilyâsîne” [37/Sâffat 130]. Ey İlyase ve ehl-i dînihî. Yani selam İlyas aleyhisselam ile ehl-i dinî üzerine olsun demek [Sayfa 120] murad olunur. Ehl-i din-i İlyas’ın bi ğayr-i izafetin “ya ve nûn” ile cem‘leri aded üzerine güya ki; “ehl-i din-i İlyas’ın” her biri İlyas ismiyle müsemmâdır. Zirâ bunda kıyas yâ-i nisbetle “İlyâsiyyîn” olmaktadır. Çünkü lisan-ı arapta böyle vaki‘ ve cârîdir. Ve bazı ulema “İlyas, İlyasîn” bir ma‘naya olmak caizdir dedi. Yani “İlyâsîn, İlyas”, da lugattir. “sebe ve sinîn” gibi. Kezâ “Mîkâl ve Mikâil” denildiği gibi. Ve kelime-i celîle-i mezkûre resm-i hat mushafta fasl ile “İl yâsîn” şeklinde tahrîr olunmuş. Nitekim hemze’nin meddi ve izâfetle “Selâmün ‘alâ âli Yâsîn” suretinde de kıraat olundu. **(Tenbih):** Bu kevne kıraatın vechi “Yâsîn” İlyas

aleyhisselamın pederi ismidir ki; “Hârun”aleyhisselamın sıbtıdır. Binaen aleyh “Âl” kelimesi “Yâsîn”e izafet edildi. Resm-i hatt-ı Mushaf da buna müsaittir. Ve izafetle “Âli Yâsîn” “Âli Muhammed ve Âli Kur’ân”dır diyenler de bulundu ise de sibak ve siyaktaki kasas-ı sâirenin nazm ve üslûbuna muvâfık ve münasip olmaz. Vallahü a’lemü bi muradihî

[307] İlğav

Kavlühü Teâlâ “Lâ tesme’û li hâzâ’l-Kur’âni ve’lğav fîhi” [41/Fussilet 26]. Ey İ’tû bi’l-lağati ve sîhû fî eşnâ-i kırâati. Yani karışık lakırtılarla sayhalarla lağv ediniz. Yani esna-i kıraat-ı Kur’ân’da harıltı gürültü ve çığlık ediniz demek olur, “lağv” dendir. Fâhiş ve herze ve faidesiz söze denir ki, mâlâya’ nî demektir. Bu da “leğâ” dandır ki; eşâfir ve tıyûr-u sâirenin eşvatı çığıltısıdır. “Adâ ve şadâ” bâblarından “leğâ yelğû lağven ve leğâ yelğû lağan” denir, bâtil ve beyhude söz söyledi demektir. Ve “if’al” den “Elğâ’ş-şey’e ilğâen” eb’alehû ve “Elğâhü mine’l adedi” Elğâhü minhü ve “lağv” bu manalarda isim de olur. Ve “lâğiyeh” [Sayfa 121] de “lağv” demektir. Bâbu’l-lam’da “lâğiyeh” ve “el-lağvi”kelimelerine nazar buyurula.

[308] İlteffeti’s-sâku bi’s-sâk

[75/Kıyamet 29] Ey İhdâ sâkihî bi’l-uhrâ ‘inde’l-mevti. Yani mevt hîninde bir sâkî diğere dolaştı demek olur. Ve Sâkayn’dan murad şiddet-i dünya ve şiddet-i âhiretten ibaret olarak “şiddet-i dünyanın sonu olan hâlet-i ihtizâr ve sekerât-ı mevt şiddet-i ahiretin evveli olan mevtle cem’ oldu. Yani her iki şiddet iltikâ ile birbirine karıştı demek de olur. Ve “İlteffet”in mânası “İlteşâkat” yani bitişti demektir. Bu mâna Arabın “İmraetün leffâu” kavlındendir ki; fart-ı semenden uylukları birbirine bitişik kadına denir. Ve sevk yani abdin ruhu Rabbisine sevk olduğu vakitte hasıl olan mehabetten sâkayn’in yekdiğere dolaşması keyfiyetinden ibarettir de denir. Bir de harp şiddetlendiği vakitte Arabın “temmerati’l harbü sâkayhâ” kavli gibi” İlteffeti’s-sâku bi’s-sâk” şiddet ve muhannetten kinâyet de olur. Türkçe’de “paçaları sıvamak” “paçaları tutuşmak” tabiri de böyledir. Bu kelimeye dair kelimeler ve diğere fevâid bu bâbta hemze-i meftûhada “Elfâfen” kelimesinde ve bâbu’l-lam’da “leffifen” kelimesinde mezkûrdur, müracaat buyurula.

[309] İltekatâhû

Kavlühü Teâlâ “Fe’ltekâtaḥû âlü Fir‘avn” [28/Kasas 8]. Ey eḥzehû. Ve kîle rafe‘ ahû. Yani aldı veya kaldırdı demektir. “Laḳṭ”dan “ifti‘âl”dir ki bir şeyi bilâ talep ve lâ taḥarrî tesâdüf kabîlinden ansızın bulup almak ve yerden kaldırıp almaktır. Bu me’ḥuz ve merfû‘a “laḳṭa” denir. Bâbu’l-ya’da “yelteḳiṭuhû” kelimesine nazar oluna. [Sayfa 122]

Faslu’l-Hemze Mea’l-Mîm

[310] El-Emânete

Fî kavlihî Teâlâ “İnnâ arazna’l-emânete” (İ A Ayeh) [33/Ahzab 72]. Ey tâ‘ate. Bu tefsir İbn Abbas radiyallahü anhümadan mervîdir. Bundan başka akvâl dahi vardır. Lâkin “teklîf” ile tefsiri cümlesinden ahsendir. Çünkü akvâl-i sâirenin cümlesini müştemeldir. Zirâ teklif tabiatın hilafıyla emirdir. Yani muhâtabı tabiata mülâyim ve muvâfık olmayan umuru-şâḳḳa ile mükellef etmektir. Bunu kabul ve der-‘ahde isti‘dadı irade ve ihtiyar haysiyetiyle insanın ḡayrı mahlukta yoktur. Semavât ve arz ve cibâl adem-i vücud-u irâde ve ihtiyârı sebebiyle buna kabiliyet ve isti‘datları olmadığından tahammül yani kabul ve taahhüden ibâ ve istinkâf ettiler. İnsan ise cebr-i nefisle bunu ityâna müsta‘id olduğu için tahammül ve kabul etti. “Teklîf”in “emane”ile tesmiyesi teklifi kabul ve taahhüd eden üzerine ahdiye-i vefâ ile borcunu edâ vücubuna mabnîdir. Bu kavî ve tefsir akvâl ve tefâsir-i sâirenin cümlesini cami‘ olduğu müteemmilîne zâhirdir. Bu âyetten başka âyat-ı kerîmede “emâne” ve “emânât” kelimeleri me‘âni-i lügaviyyeleriyle müfesserdir. “Emn”lafzındandır. Âtiye’l beyan “emenete” kelimesine nazar oluna. Vallahü a‘lemü bi muradihî.

[311] Emâniyye

Kavlühü Teâlâ “Ve minhüm ümmiyyüne lâ ya‘lemüne’l-kitâbe illâ emâniyye” [2/Bakara 78]. Ey ekâzib teleḳḳavhâ min ruesaîhim. Ve fî kavlihî Teâlâ “Tilke emâniyyühüm” [2/Bakara 111]. Ey shevâtühümü’l bâṭiletü. Hemze’nin dammı ve sukun-u mîm ve nûn-u meksûre ve yâ-i müşeddede ile “Ümmiyyeh”in cem‘idir. Meâni-i adîdede müsta‘meldir. Ekâzib manasına gelir, nitekim âyet-i ûlâda vakı‘ olmuştur. Ve arzu ve şehvet ve ümit manasına gelir, âyet-i sâinde olduğu gibi. Ve tilḳâ nefisinden bir kimse uydurup söylediği şeye de denir. Bu kelime “asâ” vezninde “menâ” dandır. “Ramâ” bâbından “mena’llahü”ş-şey’e” ḳadderahû demektir. Ve “menâ” isimdir. Bundan “tefe‘ul” bâbından “temennî” ma‘ruftur ki arzu ve teşehhî ve ümit manalarıdır. Güya ki; “mütemennî” temenni ettiği şeyin husûlünü takdir eder. Ve “temennî” tilâvet manasına da gelir. Nitekim “Ve mâ erselnâ

min kablike min rasûlin ve lâ nebiyyin illâ izâ temennâ elka'ş-şeytâne fi ümniyyetihi” (İ.A.Ayeh) [22/Hacc 52]. Ey “İzâ telâ elka'ş-şeytânü fi tilâvetihî” ile tefsir olunmuş. Sûre-i Hacc'da bu âyet-i kerimenin tefsiri esnasında îrad ve ityân edilen “Tilke'l ğarânîk” hurâfe-i mel'ûnesi kat'iyen kizb ve iftirâdır. İsnadları zayıf çoğu münker ve mevzu' olmakla “lâ 'asle lehû”dür. Bu bâbta Tefsir-i Kebîr'e müracaat ve bu meselede evvelen ve âhiren yazılmış olan âsârı bi't-tetebbu' mütâlâ'a her mü'mine vâciptir. Bu bâbta ümmeti irşad ehl-i ilim ve fehm-i iz'ân üzerine farîzadır. Kelâmullahı ve Rasulullâhı bu gibi nakâyısdan tenzîh ve takdîs ederim. “Lâ ye'tîhi'l-bâtülü min beyni yedeyhi ve lâ min ħalfihî” [41/Fussilet 42], yahfazûnehû min emrillahî ve “Ve mâ tenezzelet bihi'ş-şeyâtînü ve mâ yanbeĝî lehüm ve mâ yesteĝf'ûne” [26/Şuarâ 210-211] ve “Ve'n-nemci izâ hevâ mâ ħalle şâhibuküm ve mâ [Sayfa 123] ğavâ ve mâ yanĝıku ani'l-hevâ in hüve illâ vahyün yûĝâ allemehû şedîdü'l-ħuvâ zû mirratin festevâ” [53/Necm 1-6] âyât-ı kerimesi ve emsali âyât-ı celile bunu redde kâfîdir. Başka delil ve hüccete ve berâhine ihtiyaç yoktur. “Ve mâ erselnâ min kablike min rasûlin” [21/Enbiya 25] kavlı-i kerimi ile âhire-i enbiya-ı sâlîfe salavatullahi aleyhim hazeratının bazı zellâtından hikâyet tarîkiyle Cenab-ı Hâtemü'l-Enbiya Efendimiz Hazretlerine “temennâ”dan daha ziyade “teveĝĝâ”da itina buyurmaları için ve orda olan letâif-i mevâ'iz-i ilâhîden bir latife-i rabbâniyyedir. Fakîrin îman ve itikad ve dînim budur her kim her ne derse desin ve ne suretle ittiham ederse etsin. Vallâhü yeĝülü'l haĝĝa ve hüve yehdi's-sebîle.

[312] Emeneten

Kavlühü Teâlâ “Şümme enzele 'aleyküm [min ba' dil-ĝammi] emeneten” [3/Âli İmran 154]. Ey Emnen. Korkusuzluk emniyet ta'bir ederiz, masdardır. “Fehime” ve “selime” bâblarından “emine ye'menü emnen ve emânen ve emeneten ve emâneten fe hüve âminün ve emînün” denir. Cümlesi mânada müsavîdir. Râĝıb (Rh) Müfredatta bu kelimeyi şerhinde “emn”in ma'nay-ı asliyesi nefsin sukûneti ve ħavfın zevâlidir. “Emn ve emâne ve eman” aslen masdarlardır demiş. Ve bunların bazen hâlet-i emne ve bazen te'min olunan şeye isim kılındığını beyan etmiş. Tafsîli Müfredat-ı Râĝıb'ta görülür.

[313] Emsik 'aleyke zevceke vetteĝillâhe

[33/Ahzab 37] Ey ihfazhâ 'aleyke ve te'allâĝ bihâ. Yani “Zevcini kendine sakla ve ona müte'allîĝ ol”, yani ayrılma demek murâd olur. Feth-i mîm ve sukûn-u sîn ile “mesk”

lafzındandır ki; Tutmak ve hıfz yani saklamak ve aḥz ve ḥabs ve ta' alluḡ yani muhabbet ve 'adem-i infikak mânalarına isti' mal olunur. "Darebe" bâbından "meseke yemsikü mesken fe hüve mâsikün" denir. Ve "tefe'ul"den [Sayfa 124] "temessük" ve "ifti'al"den "imtisâk" ve "istif'âl" den "istimsak" ve "if'al"den "imsak" birdir. Ve "emsik" if'al'den fi'l-i emirdir.

[314] Emṭarnâ

Kavlühü Teâlâ "Ce'alnâ 'âliyhâ sâfilehâ ve emṭarnâ 'aleyhâ ḥicâraten" [11/Hud 82]. "Maṭar" yağmurdur. Aslen yağmak ve yağdırmaktır. "Ṭalebe" bâbından "maṭarati's-semâü temṭuru maṭaran fe hüve mâṭiratün" denir, yağmura "maṭar" tesmiyesi tesmiye bi'l-masdar kabîlindedir. Böylece sülâsîden rahmet de müsta'meldir. Ve "İf'al" "emṭarat" dahî bu mânada luḡattir. Ancak "if'al"den "emṭara" mutlakan azabda kullanılır. "Maṭara" azabda müsta'mel değildir. Râḡıb (Rh) "maṭara" mâ-i münsekîdir yani yukarıdan dökülen sudur. "Yevmün maṭîrun ve mâṭîrun ve mumṭîrun ve hüve maṭîrun" mamṭûrun demektir. Ve "Maṭaratne's semâü ve emṭaretnâ" denir" dedikten sonra "maṭara"nın hayr "emṭara"nın şerrde vürûdunu beyanla emsile-i 'adîde ityân etmiş.

[315] Emernâ ve Âmernâ

Fî kavlihü Teâlâ "Ve izâ eradnâ en nühlîke ḡaryeten emernâ mütrafihâ" [17/İsra 16]. Keşşernâhüm. Yani çoḡalttık teksîr ettik demek olur. "Emernâ ve âmernâ" mânaca birdir. "Emr" maddesi "ta'ibe" bâbından "keşsure" mânasına gelir. "Emira ye'meru emeran" denir, "keşsure" çoḡalttı demektir. Ve hareke ile yani "katele" bâbından müteaddî olur."Emerahû ye'muruhû emran" keşşerahû çoḡalttı demek olur. Keza hemze ile "if'al"den "âmerahû yû'miruhû"de böyledir. Ve "tef'îl" den teşdîd-i mîmle "Emmernâ mütrafihâ" suretinde de kıraat olunmuş. Bu takdirde "biz mütrelerini emirler eyledik" demek olur. Böyle üç vecihle de kıraat vardır. Ve Emernâ emr'dendir de denildi ki; fiilin ityânını taleptir. Buna Türkçe'de "buyurmak ve buyruk" denir. "Nasara" bâbından "Emertühû bi'l-cülûsi emran fe ene âmirun fe hüve [Sayfa 125] me'mûrun" denir. Nitekim "Ve'mur ehleke bi's-şalâti" [20/Taha 132] buyuruldu ki ehline namaz ile emret demektir. Bu takdirce "Emernâ mütrafihâ" "Emernâ rüesâehâ" karye reislerine emrettik. Yani irsâl-i rusûl ile taatı emr ettik demek olur. Vallâhü a'lemü bi muradihî.

[316] Emselühüm

Kavlühû Teâlâ “İz yekûlü emşelühüm tarîkatén” [20/Taha 104]. Ey a‘ delühüm. Yani kendi nefsi ve zatında kavlen en doğru olanı “yani ehl-i haşrin”. Müfredatta Râgıb (Rh) “emşelü” kelimesiyle fâzıllara en şibih ve hayra en yakın olan kimseden ta‘ bir olunur. Ve “Emâşilü’l-kaşmi” kavmin hayırlılarından kinâyettir. Ve “Ve yezhebâ bi tarîkatikümü’l-müşlâ” [20/Taha 63] kavli-i keriminde “el-müşlâ” eşbehü bi’l-fazîleti manasına “emşel”in müennesidir demiş. Bâbu’l mîm’de “meşelühüm” kelimesine de nazar oluna.

[317] Emtén

Kavlühû Teâlâ “Lâ terâ fihâ ‘ıvecen ve lâ emten” [20/Taha 107]. Ey İnḥifâdan ve lâ irtifâ‘an. Yani alçaklık ve yükseklik demektir Sicistânî (Rh) “irtifâ‘an ve hûbûtan” yani çıkış ve inişdir. Ve “nebken” denir, “nebk” ūnden mütéhassıl tepeciklerdir demiş. Her halde kıyamette arzın halini beyandır ki; arz düpdüz olur ve iniş yokuş ve dere tepe göremezsin demek olur. Aslen “emt” mekan-ı mürtefi‘dir, “Şülâl-i şîğâr”dır, yani tepeciklerdir de denilmiş.

[318] Emrullahi

Fî kavlihî Teâlâ “Etâ emrullâhi fe lâ testa‘cilühü” [16/Nahl 1]. Ey sâ‘atü. Yani kıyamet geldi demek olup sîğâ-i mazî olan “etâ” ile tabiri tahakkuk-u vukû‘unu beyan içindir. Murad “geliyor ve gelmesi muhakkaktır ve yakın oldu” da denir. “Emr” iş demek olup Cenab-ı Hakk’a ismullaha izâfeti kıyametin vakit ve zamanı ilmullahta olduğu gibi kıyamette vuku‘ ve zuhurunda da [Sayfa 126] mâ sivallahtan hiçbir şeyin te’sîr ve tefevvüzü olmayıp bizzat irade ve kudret-i ilahiyeye mütevakkıf olması îtibari iledir. Ve “emr” lafzı iş güç gibi insanın tahammül ettiği şakl ve kârbar manasına da müsta‘meldir. Kavlühû Teâlâ “Rabbenâ âtinâ min ledünke rahmeten ve heyyi’ lenâ min emrinâ raşedâ” [18/Kehf 10] âyeti de bu manayadır. Bunun cem‘i “umûr”dur. Taleb-i vukû‘u fiil manasına olan “emr”in cem‘i “evâmir”dir.

[319] Emlâ lehüm

Fî kavlihî Teâlâ “Eş-şeyṭânü sevvele lehüm ve emlâ lehüm” [47/Muhammed 25]. Ey emhelehüm.ve emedde lehüm fi’l-â‘ mâli. Yani onlara mühlet verdi ve emellerinde onlara emedd edildi. Bu kelime aslen “ḥîn” manasına olan “melâveh” lafzındandır ki “vakt” ve müddet”den ibarettir. “Emlâ” bundan if‘âl dir, “Emlâ yümlî imlâen”denir. Bir müddet terk

etmek mühlet vermek kendi başına bırakmak manalarıdır. Ve Arabın “Temelleytü bihî hînen” kavli bir müddet onunla yaşadım demektir. Ve damm-i hemze ile bünye-i meçhûl ile “Ümliye lehüm” kıratına göre”ümhile” ibaresiyle tefsir olunur ki;”imhâl ve te’hir olundular” demek olur.

[320] Emşâc

Kavlühû Teâlâ “İnnâ ħalaqne’l-insâne min nuḡfetin emşâc” [76/İnsan 2]. Ey aḡlât. Yani karışık yani mer’ ile mer’enin karışık nuḡfesinden demektir. Mîm-i meftûha ile “meşc ve meşc’in cem’idir. “Darebe” bâbından “meşece beynehümâ yemşicü meşcen” denir, karıştırdı demektir. O karışan şeye “meşc” denir, cem’i “emşâc”dır. “Nutfe”nin “emşac” ile tavsîfi mâ-i racul ile mer’e nin iḡtilâḡı i’tibariyledir. Bu, nutfenin rahm-i mer’eye vukû’u akabindeki halinden ibarettir. [Sayfa 127]

[321] Emednâ

Fî kavlihî Teâlâ “Şümme radednâ lekümü’l-kerrate aleyhim ve emdednâküm bi emvâlin ve benîne” [17/İsra 6]. Ey zidnâküm. Yani size ziyade ettik mal ve evlâdı demek, ve keza fî kavlihî Teâlâ “Ve emdednâhüm bifâkihetin ve laḡmin mimma yeştehûn” [52/Tur 22], ey zidnahüm. Ve fi “Emeddeküm”, ey zâdeküm, bu kelimenin tahkîki bâbu’l-mîm’de “medde” kelimesinde görülür.

[322] Emeden

Fî kavlihî Teâlâ “Teveddü lev enne beynehâ ve beynehû emeden ba’îden” [3/Âli İmran 30]. Ey mekânen ev ecelen ev ḡâyeten ev mesâfeten. Yani nefsi ile ameli beyinde ḡâyet-i bu’d olmasını temennî eder. “Emede” ḡaye manasına lafz-ı müfreddir. Ve bu’d ve ömr manalarında istimal olunur. “Mâ emedüke” mâ ‘umuruke demektir. “Emede ve ebede” mütekâribü’l ma’na iki kelimedir. Lakin “ebede” müddet ve zamanı ḡayr-ı mahduttur. “Emede” ise ‘inde’l iḡlaḡ haddi meçhûl olan bir müddete delalet eder. Bazen de “zaman keza” gibi “emedede keza”da denir. “Ve eyyü’l hizbeyni eḡsâ limâ lebisû emeden” [18/Kehf 12] ey ḡâyeten ve kezâ fî emsâlihâ.

Mazmûmetü’l-Hemze

[323] Ümmiyyûne

Fî kavlihî Teâlâ “Ve minhüm ümmiyyûne lâ ya‘lemûne’l-kitâbe” [2/Bakara 78]. Ey lâ yektübûne ve lâ yaqraûne. Yani yazı ve okumak bilmeyenler. Dammle “Ümmi” lafzının cem‘idir. Lakin bu âyette murad kitabet ve kıraat taallüm etmeyip anadan doğduğu gibi yaşayan ümmet-i ümmiyyeye mensub olanlardır. Mutlakan her okuyup yazmaz kimseler değildir. Ve Fî kavlihî Teâlâ “Hüvellezî be‘ ase fi ümmiyyûne rasûlen” (İ A Ayeh). Murad arabdır ki; kitabet ve kıraat bilmezler ve ‘indlerinde kütüb-ü ilahiye-i münzileden bir şey yoktur ve ehl-i kitap değillerdir. Ve “En-Nebiyü’l Ümmiyyü” Hâtemü’l-Enbiyâ aleyhi ve aleyhimü’s-şalâtü ve’s-selam Efendimiz Hazretleridir ki; Ümmet-i [Sayfa 128] Ümmiyyenin enfüsinden ihtiyar buyurulmuştur. Ve bir vecih de zat-ı Risalet penâhilerinin Ümmü’l-Şurâ’dan zuhûr ve onda ba’s olunmaları sebab-i tesmiyedir. Yahut hiçbir kimseden kitabet ve kıraat ta‘allüm buyurmadıklarıdır ki; Ecell-i kemâlat-ı seniyyelerindendir ki, a‘zam delâil ve eçvâ ve eçhar berâhîn sıdk-ı nübüvvet ve risaletleridir. Zira bir ümmî zat böyle ulûmu evvelîn ve âhîrîni bilemez. İşte Kur’ân’ı Kerim meydanda salavâtullâhi ve selâmühû ve berekâtühû aleyhi ve ala âlihi.

[324] Ümenniyyennehüm

Kavlühü Teâlâ hikâyetü ‘an iblîs “Ve Leuğillennehüm ve leümenniyyennehüm” [4/Nisa 119]. Ey ve ülkiyyenne fi kulûbihim mâ yetemennevhü mine’l ehvâi ke tûli’l hayâti ve en lâ ba’s se ve lâ hisâbe. Yani elbette tûl-i hayat ve adem-i ba’sü ba‘de’l mevt ve hisab gibi ehvâ-i bâtıladan nefislerinde temennî ettikleri şeyi kalblerine ilkâ ile onları arzuya düşürürüm demek olur. Ve bir âyet sonra vakı‘a “ya‘idühüm ve yümennîhim” [4/Nisa 120] kavli keriminde de ma‘na budur. Ânifü’l-beyan “emâniyye” kelimesine irca‘ı nazar buyurula.

[325] Ümetti‘ uhû ve ümetti‘ küne

[2/Bakara 126], [33/Ahzab 28] Bâbu’l-mim’de “metâ‘u” kelimesinde görülür.

[326] Ümmetün

[2/Bakara 134] Fi’l Kur’âni küllihî. Bu kelime sekiz vecih üzere müsta‘meldir. 1- Ümmet cemaat ve gürühtür ; “Ve lemmâ verede mâ medyene vecede ‘aleyhi ümmeten mine’n-nâsi” [28/Kasas 23] ey cemâaten minen-nasi. 2- Etbâ-u enbiyâ aleyhimüsselamdır. Mesela ümmet-i Muhammed ve ümmet-i Mûsa ve ümmet-i İsa denir. 3- Şâyeste-i iktidâ, câmi‘u’l-hayr ve’l-muhsanât kimse murad olunur. “İnne İbrâhîme kâne ümmeten kânitin lillâhi”

[16/Nahl 120] ey İmâmen câmi‘an li ħısalî’l hayri. 4- Din manasına gelir. “İnnâ vecednâ âbâenâ ‘alâ ümmetin” [43/Zuhruf 22] ey dinin.5- Hîn ve zaman demek olur. “İlâ ümmetin ma‘dûdetin” [11/Hud 8] ve “ve’ddekerâ ba‘de ümmetin” [12/Yusuf 45] ey ba‘de ezminetin ma‘dûdetin ve ba‘de hînin . **“Tenbih”**: “Ümmet” [Sayfa 129] lafzı bu ikinci âyette hemze-i meftûha ve mîm-i sakine ve âhirde ya ile “emhi” ve feth-i mimle “emehi” kıraat olunmuş ki Kâlî İmaleyn’de bu kâriin İbn Abbas radiyallahü anhümâ olduğunu beyan etmiştir. Bu kıraate göre mana “ba‘de nisyanin” demek olur. Zira “emh ve emeh” nisyan manasınadır. İntehâ. 6- Kâmet manasına gelir. “Fûlanün hasenü’l-ümmeti”, ey el-kâmeti 7- Zatına mahsus bir dinle tedeyyün ederek teferrüd eden kimseye de denir. Kavlühû sallallahü aleyhi ve selem “Yüb’aşü Zeydi’bn-i ‘Amrin ve’bni Tufeylin ümmeten vahdehû” ey raculün müteferridün bi dînin. 8- Ümm manasına müsta‘meldir. “Hazîhi ümmetü zeydin” denir, “ümmühû” demektir.

[327] Ümlî lehüm

Fî kavlihî Teâlâ “Ve Ümlî lehüm inne keydî metînün” [7/A’raf 183]. Ey Ümhilühüm. Yani onlara mühlet veririz, te’hir ederiz. Bir müddet kendi hallerine bırakırız demek olur. Ânifü’l beyan “emlâ lehüm” kelimesinde tafsîlen zikr ve beyan olunmuştur. İrca‘ ı nazar buyurula.

[328] Ümme’l-ķurâ

Fî kavlihî Teâlâ “Ve litünzira ümme’l-ķurâ ve men ħavlehâ” [6/En’am 92]. Ey asle ve’l-murade minhü “Mekketü’l-Müşerrefetü”. Belde-i harâma “ümmü’l-ķurâ” tesmiyesi arz onun tahtında medd ve baş olduğundandır. Bu medd ve baş ta‘birinden arzın basîť olduğu istidlâl olunamaz. Bundan murad “arz-ı Mekke” nokta-i ûlâ ve mebde-i tekvîn ve tekevvün-ü arzıdır demek olur. Yani ħilķatte arzın başlangıcıdır.

[329] Ümmü’l-kitâbi

Kavlühû Teâlâ “Ve ‘indehû ümmü’l-kitâbi” [13/Ra’d 39] ve fî “Hünne ümmü’l-kitâbi” [3/Âli İmran 7]. Ey ašlühû. Evvelki âyette levh-i mahfûz ikincide âyât-ı muhkemât muraddır. Mütešâbihâtın ğayrı vâzihu’l-meânî ve’l-ahkâm olanlarıdır ki; mütešâbihat te’vil ve tefsirde onlara haml ve redd ve isnad edilir, zahirlerine haml olunamaz. “Ümm” lafzı “eb”[Sayfa 130] izasındadır ki ana’dır. Karîb ve ba‘îde ıtlak olunur. Meselâ “ümm” doğuran ve doğurana doğuran hatuna Hazret-i ümmü’l-küllî, Havva aleyhesselama müntehâ

olur. O'da "ümm"dür vâlidemizdir. Ve her şeyin vücuduna ya terbiyesine ya ıslâhına ya mebdeine hasılî her neye ve her ne olursa olsun asıl olana "ümm" denir. Ve her bir şey ki;hüküm ve mahiyette kendine tabi^ç ve lâhik ve mensûb ve mündamm bulunur ona "Ümm" denir. "Ümmü'l kitâbi" aslu'l-kitabi ve'l-^çulûmdür. "Ümmü'n-nücûmi" kehkeşan ki arap "mecerre" tesmiye eder ki 'inde'l-hukemâi asl-ı mevâdd-ı nücûmdur. Sûre-i Fatihâ-i şerîfeye de Mebde'i Kur'ân olmakla "ümmü'l-kitab" denir. Ve kavlen ve fiilen ve eseren bütün habâisin aslı ve mebdei olmakla hamr'a "ümmü'l-ğabâis" denir. Ve kıs aleyhi'l-bevâkî.

[330] Ümmühû hâviyeh ve mâ edrâke mâhiyeh nârun hâmiyeh

[101/Kâria 9] Bâbu'l ha'da "hâviyeh" kelimesinde mübeyyendir, oraya nazar oluna.

Meksûratü'l-Hemze

[331] İmâmen

Fî kavlihî Teâlâ "Kâle innî câ' ilüke linnâsi imâmen" [2/Bakara 124]. Ey kıdveten fi'd-dîni ve hışâli'l-ğayri. Dinde ve hayırlı hasletlerde seni nâsa muktedâ ve pîşa kılacağım dedi. Yani sana din ve â' mal ve ahlak ve sünen-i hasenede ittiba^ç la ^çulûm ve âdâb-ı ubûdiyeti senden aḥz edeler demek olur. Ve kezâ fi "Vec'alnâ lil-müttaḳîne imâmen" [25/Furkan 74], ey kıdveten fi'l-ğayri. Ve fi "Ve min kablihî kitâbi Musa İmâmen ve rahmeten" [11/Hûd 17], ey muktedâ, yuktedâ ve yü'temmü bihî fi'd-dîni. Ve fi "Yevme ned'û külle ünâsin bi imâmihim" [17/İsra 71], ey büneyyehümü'llezi yünsibûne ileyhi. Ve bu sebeple İmama yani pîşnamaza imam denildi ki; nâs namazda ona uyar. Ve ef' al ve harekâtını taklîd ederler. Ve tarik yani yola da [Sayfa 131] "İmâm" denildi. Zira kâsd ve istikametine ittiba^ç edilir. Kemâ kâle Teâlâ "Ve innehumâ lebi imâmin mübîn" [15/Hicr 79]. Ey lefî tariḳin vâzihin. Yani ehl-i helak olan mezkur iki karye ehl-i seferin geçtiği caddede ve şehrâhdadır ki görülür. Bu kelimenin aslı kâsd manasına olan "emm" lafzıdır. "Radde" bâbından "emmehû yeümmühû emmen" denir. "Kasadehû" demektir. Ve "tef'îl" den "emmemehû" ve "tefe'ul"den "teemmemehû"de böyledir. Ve "emmehû" ve "emme bihî" itteḥazehû imâmen ve şallâ bihî demektir. Ve kesr ile "İmâm"halîfe ve emir ve muktedâ manasına isimdir. Ve kitab manasına istimal olundu. "Ve külle şey'in aḥşaynâhü fî imâmin mübîn" [36/Yasin 12]. Ey kitâbin mübîn, murad levh-i mahfuzdur ve sâlifuz zikr "Yevme ned'û külle ünâsin bi imâmihim" [17/İsra 71] kavli kerimi "bi kitabihim" ile de tefsir olunmuştur. Bu âyet-i

kerimede “bi kitâbihim” bi dînihim ile de müfesserdir. Hulâsa muhiğ ve mubtil her ne olur ise olsun iktidâ ve ittiba^ç edilen şeye “imâm”denilebilir. Vallahü a’lemü bi murâdihî.

[332] İmlâk

Kavlühû Teâlâ “Ve lâ taqtülû evlâdeküm haşyete imlâk” [17/İsra 31]. Ey fakrın ve ihtiyâcin. Bu kelime feth-i mîm ve sükûn-u lâm’la “melk”lafzındandır. “Katele” bâbından “meleka yemlûku melkan” denir. “Ĝasele ve mehâ” mânalarına ve “if^çal”den “imlâk” bundan fakr ve ihtiyaç manasına alınmış. “Emleka imlâkan” iftiğar ve ihtiyaç demektir. Ve “ta^çibe” bâbından “meliqtühû emlekuhû melekan” masdardır. Fethateynle “vedidtühû” ve “lintü lehû” demektir ki; Onu sevdim ve ona yumuşaklık ettim demek ve “tefe^çul”den “temelluk”de böyle dir.Ancak yalpaklık ve tabasbus manasına da istiâre olunur ki, evsaf ve ahlak-ı [Sayfa 132] rezîle ve sefîledendir. Ve “melk” lafzı mahv ve ğasl manalarına olduğu gibi “maşsa ve rağâ^ç a ve ðarebe ve kuvvetli vurmak ve müstevî ve yumuşak ve kaypancık yer” mânalarına da gelir.

[333] İmran

Kavlühû Teâlâ “Le kad ci’te şey’en imran” [18/Kehf 71]. Ey ‘aceben. Yani ta^çaccüb edilecek şey yaptık demek murad olunur. Ve “dâhiyeten” ve “azîmen” ve “münkeran” ile de tefsir edilmiştir ki mütekâribu’l-ma^ç nadırlar. Râğıb (Rh) Müfredatta bunu zikr etmiş ve Arabın “emira’l emru” kelamıyla te’yid etmiş ki, “kebura ve keşura” demektir demiş. Bu manada “alime” bâbından ve “ta^çibe” bâbından “emira’l emeran emeran”da böyledir.

[334] İmtahînühünne

Kavlühû Teâlâ “İza caekümü’l-mü’minâtü mühâcirâtün femtaħinühünne” [60/Mümtehine 10]. Ey İhtebirühünne. İmtihan ve tecrübe ediniz demek olur. Keyfiyyet-i imtihân-ı muhâcirat, onlara sebep-i hicretleri küffardan olan zevclerine buğz yahut ricâl-i mü’minînden birine aşk ve alaka olmayıp mücerret İslâm’a ve dîn-i İslâm’a rağbet olduğuna yemin ettirmek zât-ı refî^ç u’l cenâb-ı risâlet meâb efendimiz öyle yaparlardı. Bu kelime “mahn” maddesindedir ki bir kimseyi tecrübe etmek Türkçe sınamaktır ki, hafî olan bir hakîkatı veya mânayı istiğraçla ondan haberdâr olmaktır. “İhtibâr”ın manası budur. “Nefe^ça” bâbından “meħanehû yemħunuhû maħnen” ve “ifti^çal”den “İmteħanehû İmtihânen” İhteberehû demektir. Kesr-i mîm ile “miħne” isimdir. Ve “miħne” belâ ve

meşakkat-ı muzâyeka mânasına gelir ki, insan onunla imtihan olunur. “Miḥne”nin cem’i “sidre ve sider” gibi “miḥan” gelir.

[335] İmsâk

Kavlühû Teâlâ “Eṭṭalâku merretâni fe imsâkûn bi ma‘rûfin” [2/Bakara 229]. Ey fe ḥifzun ve [Sayfa 133] ta‘alluḡun. Yani ric‘î talâḡ ikidir. Bundan sonra ya hüsn-ü sûretle tutmak alıkoymak ve taaluk etmek “Ev tesriḡun bi iḡsânin” [2/Bakara 229], ey irsâlün bi ihsanin yahut güzellikle hüsn-ü muâmele ile tamâm-ı hakkını ifâ ile salıvermektir. Bu kelime “mesk”den “if‘al”dir. Tahkîki ânifen “emsik” kelimesinde mezkurdur.

Faslu’l-Hemze Mea’n-Nûn

[336] Endâden

Kavlühû Teâlâ “Ve tec‘alûne lehû endâden” [41/Fussilet 9]. Ey emşalen ve nuḡerâe. Meseller ve nazîrler demektir. Nûn-u meksûre ve dâl-ı müşeddede ile “nidd”in cem’idir. “Nedîd” feth ile bir şeyin cevherinde müşâreket verilir ki “mümâşele”den bir nevidir. Zira “mişl” her hangi bir kevne müşârekette olursa söylenilir. Bu surette her bir “nidd” “mişl”dir. Lakin her bir mişl “nidd” değildir. Şey’in nidd’i ve “nedîd”i ve “nedîde”si denilir. “Endâd” kelimesi “Fe lâ tec‘alû lillahi endâden” [2/Bakara 22] ve “Ve mine’n-nâsi men yetteḡizû min dûnillahi endâden” [2/Bakara 165] kelimât-ı kerimesinde de böyledir.

[337] Ennâ leki hâzâ

[3/Âli İmran 37] Ey min eyne leki hâzâ. Yani Meryem bu rızık sana neredendir demek olur ki; nerede hâsıl oluyor demek murad olunur. Ve “Ennâ şî’tüm” [2/Bakara 223] kavli keriminde “keyfe şî’tüm” ve “metâ şî’tüm” ve “haysü şî’tüm” ibareleriyle tefsir olunmuştur. İşte ma‘lum oluyor ki, “ennâ” mahalline göre üç mana üzerine istimal olunur. “Muhtârû’l-Enbâ” nam eser-i fakîrîde “ennâ” kelimesi mufassalan tahkîk ve beyan olunmuştur.

[338] Ensârî

Kavlühû Teâlâ “Ḳâle men enşârî ilallâhi” [3/Âli İmran 52]. Ey a‘vânî ilallâhi li nuşreti dînihi “Ḳâle’l-ḡavariyyûne naḡnü ensârullâhi” [3/Âli İmran 52], ey A‘vânü dînillahi. “ensar” mu‘în ve zahîr manasına olan “naşîr”in cem’idir. [Sayfa 134] “A‘vân” bir kimsenin

her halde yardımcısı ve arkası demek olan “avân”ın cem‘idir. Bununla tefsîrin vechi her halde ve ‘ale’d-devâm serrâ ve çarrâ’da hâs ve muayyen yardımcıları murad ettiğini tefehhümdür.

[339] Enkâzeküm

Kavlühû Teâlâ “Ve küntüm ‘alâ şefâ hufратin mine’n-nâri fenkâzeküm minhâ” [3/Âli İmran 103]. Ey hullaşaküm minhâ. Sizi o hufra-i ateşten hâlâş etti kurtardı. Hâlâş ve hâlâş edilen şey manasına olan “neķaze”dendir. “Ta‘ibe” bâbından “naķize yenķazü naķazen” denir. Hâlâş oldu demektir. Ve “if‘al”den “enķaztühû mine’ş-şerri inķâzen” hullaştühû demektir. Ve tahlîs edilen şey’e de fethateynle “neķaz” denir. Ve iğtinâmen kavm-i âhardan alınan ata “feresün naķîzün” derler. Güya tahlîş olunmuş demektir.

[340] Enbâi

Kavlühû Teâlâ “Zâlike min enbâi’l-ķurâ” [11/Hud 100]. Ey Aħbâri’l-ķurâ. Haber demek olan “nebe”nin cem‘idir. **(Faide):** Kütüb-ü lugatte “nebee” haberle ve “ħabera” nebee ile tefsir olunmuş denilir. Ve beynlerinde bir kevn fark beyan edilmemiştir. Ancak Râgıb (Rh) müfredatta “En-nebeü ħaberun zû fâidetin azîmetin yahşulü bihî ‘ilmün ev ğalebetü zannin”. Yani “nebe” kendisiyle ilim veya ğalebe-i zann hâsıl olan fâide-i azîme sahibi haberdır” dedikten sonra “eşyâ-i selâseyi tazammun etmedikçe habere “nebe”denilmez ve nebe tesmiye edilen haberin hakkı kiżbden müte‘arrî olmaktır” deyip misal olarak “ke’ttevâtüri ve ħaberullâhi ve ħaberu’n-nebiyyi aleyhi’s-selam” diyor. İntehâ. Ve Mütercim Kamus-u Âsım Efendi merhûm Besâir’den nakil ile manayı mezkûru te’yid ediyor. Müfredat’a ve Tercüme-i Kâmus’a müracaat oluna.

[341] En‘umillâhi

Kavlühû Teâlâ “Fekeferat bi en‘umillâhi” [16/Nahl 112]. Ey ni‘amallâhi. “Ni‘me”nin cem‘idir, [Sayfa 135] ni‘me ma‘ruftur. Bu kelimeye dair bazı tahkîkat bâbu’n-nûn’da “ne‘am” kelimesinde görülür. Ve “En‘ümü” şiddet demek olan “bü’s”ün zıddı olan damm-ı nun ve sükûn-u ayn ile “nu‘m” lafzının cem‘idir de denildi ki; yüsür ve asâyiş demektir. Siyâk-ı âyette vakı‘ “Fe edâmehallâhü libâse’l-cû‘i ve’l-ħavfi” [16/Nahl 112] cümle-i kerîmesi de buna müsâid ve muvâfıktır.

[342] Enzele ‘alâ ‘abdihi’l-kitâbe

[18/kehf 1] “İnzal” aslen yukarıdan aşağıya inmek manasına olan “nüzü’l”den “if’al”dir. Bu kelimenin tahkîki ve bununla “tef’îl”den “tenzîl” in farkı bâbu’n-nun’da “nezele” kelimesinde mufassalan mezkûrdur. Mahall-i mezkûra nazar oluna.

[343] Enşee-küm

Fî kavlihî Teâlâ “Ve hüvellezi enşee-küm min nefsin vâhidetin” [6/En’am 98]. Ey İbtideeküm ve halekāküm. Yani sizin vücudunuzu îcad ve ihdaş eyledi ve yarattı nefsi vâhideden ki Âdem’dir. Yani insan şey’i mevcûd değildi, ibtidâen sizi bir tek kimse olan Âdem’i halkla ondan îcad etti demek olur. Râgıb (Rh) Müfredatta “el-inşâü” îcadü’ş-şey’i ve terbiyetühû ve ekseru mâ yuçalü “zâlike fi’l-hayvâni” demiş ki, inşâ bir şeyi var etmek ve terbiye etmek demektir. Ve kelime-i mezbûre ekser zîruhta söylenir demek istiyor. Lakin zîruhun ğayrında da vârid olmuştur. “Hüvellezi enşee cennâtin ma’rûşâtin” [6/En’am 141] ve “Ve yünşüü’s sahabê’s şikâl” [13/Ra’d 12] ve emsâli âyette vaki’dir. Bâbu’n-nun’da “en-neş’ete” kelimesine de nazar buyurula.

[344] El-Enfâl

Fî kavlihî Teâlâ “Yes’elûneke ‘ani’l-enfâli ğuli’l-enfâlü lillahi ve’r-rasûli” [8/Enfal 1]. Ey el-ğanâyime limen hiye. Murad Bedir’de alınan ğanâyimdir. Orduy-u risaletpenâhide [Sayfa 136] beyne’l-ğazâti bir ihtilaf zuhûr etti. Gençler “Bu harbi biz kazandık bize aittir” dedi. İhtiyarlar “Biz size kuvvet-i zâhr idik, eğer hatt-ı harp yarılardı bize rücu’ edecektiniz, biz olmasak münhezim olurdunuz” dediler. Nihâyet zât-ı refi’u’l cenâb-ı risalet meâb efendimize sordular. Kimin hakkıdır dediler. Bunun üzerine bu süre-i celîle nazil oldu. “Yes’elûneke ‘ani’l-enfâli”, eyi’l-ğanâyimi. “Ĝanâyim” harpte düşmandan alınan emvâldir. “Enfâl” bununla tefsir olundu. Feth-i nûn ve sükun-u fâ ile ziyade manasına olan “nefl”in cem’idir. “Ĝanâyim” Cenab-ı Hakk’ın ümmet-i Muhammediyeye helal olan eşyada ziyâdeten ihsan buyurduğu mal olmakla “enfâl” tesmiye edildi. Zira ümem-i sâlifeye ğanâyim helal değildir. Ve mutlak ziyade mânasına da gelir. Nitekim “Ve Vehebnâ lehû İshâka ve Ya’kûbe nâfileten” [21/Enbiya 72] kavli-i keriminde “nâfileten” ey ziyâdeten ale’l-mes’ûli ibaresiyle tefsir olunmuştur. Ve ferâiz-i vâcibât-i a’mal-i ubûdiyet üzerine ziyâdeten iltizam olunan a’mal-i ubûdiyyete de “nâfile” tesmiye olunmuştur. Ve hafid’e de nâfile denir, evlad üzerine ziyade olduğu için. Binaenaleyh âyet-i sâbıkada nâfile den murad “Ya’kub” aleyhisselamdır denildi. Çünkü İbn-i İshak aleyhisselamdır. İbrahim aleyhisselam

Cenab-ı Hak'tan bir oğul istedi. İshâk'ı ihsan buyurdu ve İshak'tan da ziyade ni' met olarak Ya' kub'u ihsan eyledi ki, hafîd-i İbrahim aleyhi ve aleyhimü's-salâtü ve's-selamdır. Vallahü â' lemü bi murâdihî.

[345] Enîbû

Kavlühû Teâlâ “Ve enîbû ilâ rabbiküm ve eslimû lehû” [39/Zümer 54]. Ey İrci'û ilâ rabbiküm. Rabbimize dönünüz, yani teveccüh ediniz demek olur. Nûn-u meftûha ve sükûn-u vav'la “nevb” lafzındandır ki, merraten ba' de uhrâ rücu' dur. Ve isabet etmek manasına da gelir. [Sayfa 137] “Nâbehû emrun yenûbuhû nevbeten” denir, “Eşâbehû” demektir. Ve bir kimsenin makamına kâim olmak manasına gelir. “Nâbe 'anhü yenûbü menâben ve niyâbeten fe hüve nâibühû” denir ki, “Kâme maqâmehû” demektir. Bundan “if' al” “ifâle” şekline tahavvül eder. “Enâbe yünîbü inâbeten fe hüve münîbü” denir. Race'a ilallâhi ve tâbe ileyhi demektir. “Inâbe” tevbe ve rücu' u ilallâhi manasıdır. Ve sîğa-i muhtelifle ile meâni-i adîdede isti' mali hep merraten ba' de uhrâ rücu' tasavvuruyladır. Ve hâdisât-ı dehr ve beliyeye de “nâibe” denildi ki, bundandır ki, “nâzile” dahî denir.

[346] Enâbe

Fî kavlihû Teâlâ “Ve harra râki'an ve enâbe” [38/Sâd 24]. Ve fi emsâlihi, ey tâbe ve race'a kemâ merrate kablehû, “Enîbû”ye bak.

[347] Enbiz

Kavlühû Teâlâ “Fenbiz ileyhim 'ahdehüm”. Ey ıtraḥ ahdehüm ileyhim. Yani onların ahidlerini kendilerine at. Yani ihanetlerinden ötürü ahidlerinin nakz olduğunu onlara i' lam et demek olur. “Nebz”dendir tafsîlatı ve beyânı Bâbu'n-nun'da “nebezehû” kelimesinde mezkurdur, nazar oluna.

[348] Enkâşen

Kavlühû Teâlâ “Ve lâ tekûnû kelletî neḳâzat ḡazlehâ min ba' di kuvvetin enkâşen” [16/Nahl 92]. Nakz demek olan “neḳş” in cem'idir. Aslen yün ipliği ve ḡayrından şeyi çözüp bozup ditmek ve libâs ve elbise ve ebniyeyi sökmek ve bozmak manasıdır. “Naḳz” ve naḳz-ı 'ahd manasına da istiâre olunur. “Fe men nekeşe fe innemâ yenküşü 'alâ nefsihî” [48/Fetih

10] kavli kerîminde vakı‘ olduğu gibi ki; nakz-ı ‘ ahd ve bey‘ attir. Bâbu’n-nun’da “nekeşû” kelimesine nazar buyurula.

[349] Enâsiyye

Kavlühû Teâlâ “Ve nüskîhi mimmâ ħaleknâ en‘ âmen ve enâsiyye keşîran” [25/Furkan 49]. Cem‘ u insanin. “İnsan”ın cem‘ i olup aslı “enâsîn” iken nûn-u ahîre “yâ”ya [Sayfa 138] ibdal ile evveli, sanîde idğam olunarak “enâsiyye” olmuştur. Yahut “enâsiyye” “insî”nin cem‘ idir. Bu da “ins”in vahididir ki ism-i cinstir. Hasılı “enâsiyye keşîran” bir çok insanlar demek olur. (**Tenbih**): Bu lafızda ehl-i lugat arasında iştikâk ve sâir cihâtta bi hasebi’l-î tibârâti hâsıl olan ihtilâfat haddi tecavüz ederek heman içinden çıkılmaz bir hale gelmiştir. “Nâs ve ünâs ve dammeteynle ünüs” cümû‘ u ma‘ rûfesindedir, “enâsîn” bunların ağrebidir. Vallahü a’lemü bi’s-savab.

[350] Enkera

Kavlühû Teâlâ “Vağzuz min şavtike inne enkera’l-eşvâti le şavtü’l-ħamîri” [31/Lokman 19]. Ey eķbaħa’l-eşvati. Yani seslerin en çirkini demek olur. Bu, kelâm ve muhatabât-ı nâs esnasındadır. Yoksa zikr ve ezân ve telbiye gibi mevâdi‘ ve mevâki‘ de ref‘i savt müstahsen ve mahmûddur, husûsan hutbe ve mev‘ izada. “Enker” lafzı bu âyette emr-i ħabîh manasına olan “ħufl” veznindeki “nekr”dendir. “İnkâr”, “İrfân”ın zıddıdır. Görülen veya işitilen ve yahut vaki‘ ve hâdiş olan bir şey sebebiyle kalbe hiç tasavvur etmediği bir hâlet gelir ki; insan kalben ve lisanen bi lâ ihtiyar “bu nedir” der ki, anlamadığım bilmediğim şey diye münkabız olur. İşte zıdd-ı irfan olan inkar budur. Bâbu’l-mim’de “el-münker” kelimesinde meâni-i sâiresi mezkurdur, nazar buyurula.

[351] Enkihû

Fî kavlihî Teâlâ “Fenkiħu’l-eyâmâ minküm” (İ.A.Ayeh) [24/Nur 32]. Ey zevvicû yani tezvîc ediniz demek olur ki biz “evlendiriniz” ta‘bir ederiz. Bu kelime aslen karışmak ve setr etmek manasına olup sonra ‘akd ve vaĥa’e mânalarında da isti‘mal edilen nûn’un kesriyle “nikâħ” lafzından ve “if‘al” bâbından emr-i hâzır cem‘ i müzekkerdir. Sülasîde bâb-ı sanîde “nekeħa yenkiħu nikâħan” gelir. Emr-i hâzırda hemze-i vasl ile “İnkiħ inkiħâ inkiħû” denir. Kemâ fî kavlihî Teâlâ “Fenkiħû mâ tâbe leküm mine’n-nisâi” [4/Nisa 3] ey; fetezvevcû mâ ħalle leküm .Yani tezevvcü ediniz demek olur. Bu kelime ve mutasarrıfâtı

Kur'ân-ı Kerim'de mevâki' itibariyle kıraatına müsteniden beş kevine tefsir olunmuştur. 1- 'Akd manasına müfesserdir. Kale Teâlâ "Yâ eyyühellezine âmenû izâ enkahtümü'l-mü'minâti" [33/Ahzab 49] ey 'akadtüm. Âyetin mâba'di bu mânayı müeyyiddir zîra "Min kabli en temessûhünne" [33/Ahzab 49], Câme'tümûhünne demektir. 2- Vata'e yani cima' mânasına müfesserdir. Kavlühû Teâlâ "Fe in tallekahâ" [2/Bakara 230] yani şelasen "Fe lâ tahillü lehû min ba'dü hattâ tenhiha zevcen ğayrahû" [2/Bakara 230] ey hatta tezevvece zevcen ğayra'l mutalliği feyücâmi' ahâ yani üçüncü talaktan sonra diğer zevcle tezevvüc edip de onunla cima' edip ba'de zâlike taflık edinceye kadar zevc-i sâbıkına helal olmaz demek olur. Bu âyette nikahın cima' manasını mutazammın olması hususunda müttefikan Hazret-i Âişe radiyallahü anhâ dan mervi hadis-i "useyle" ile taayyün etmiştir. 3- Hıulm ve akıl, yani sinn-i rüşde bülûğ ile müfesserdir. Kavlühû Teâlâ "Ve'btelü'l-yetâmâ hattâ izâ beleğu'n-nikâha" (İ A Ayeh) [4/Nisa 6]. Ey el-hulume ve'l-akle. 4- Mehir ve sadâk-ı mer'e ile müfesserdir. Kâle Teâlâ "Ve'l-yesta'fifi'llezîne lâ yecidûne nikâhan" [24/Nur 33]. Ey mehran yani "Mâ yenkihûne bihî min mehrin 5- Sifah yani izdivac-ı ğayr-i meşru' ki, zinâ demektir. Ke ma fi kavlihî Teâlâ "Ez-zânî lâ yenkihu illâ zâniyeten" (İ A Ayeh) [24/Nur 3]. Bu âyetin tefsirinde ihtilaf olmakla akval-i adide vardır ki mahall-i mufassalât kütüb-ü tefsirdir. Vallahü a'lemü bi muradihî fi kelâmi'l Kerîmi.

[352] El-Enâm

Kavlühû Teâlâ "Ve'l arda vaða' ahâ li'l-enâmi" [55/Rahman 10]. Ey el-halkı. Murad ins ve cin ve sâir arzda olan halâyıktır. Misbâhu'l-Münîr'de "enâm" ins ve cindir. Ve denildi ki; yeryüzünde olan cemi'i halktır diye şerh olunmuş. Kâmus'ta bu lafız için üç lugat olup biri "sehâb" vezninde "enâm" [Sayfa 139] diğeri "sâbât" vezninde "ânâm" üçüncü "emîr" vezninde "enîm" olduğu ve Misbâh'in beyan ettiği ma'nayı beyan ile maḥlûkat-ı semâviyeye ıtlâk olunamayacağı kayd olunmuştur.

[353] Enkâlen

Kavlühû Teâlâ "İnne ledeynâ enkâlen ve caḥîmen" [73/Müzzemmil 12]. Ey kıyûden ve yuḳâlû eḡlâlen. Baḡlar veya zincirler demek olur. Kesr-i nûnla "nikl" in cem'idir. Lafz-ı mezkûr köstek manasına, likam manasına da isti'mâl olunur. Bâbu'n-nun'da "nekâlen" kelimesine de nazar oluna.

[354] Enşerahû

Kavlühü Teâlâ “Şümme izâ şâe enşerahû” [80/Abese 22]. Ey ehyâhü ba‘ de’l-mevti. Murad ihya ile kabirden çıkardı demektir ki; Ba‘ sü ba‘ de’l-mevti i‘ lamdır. İbn Abbas radiyallahü anhüma “be‘ aşehû mine’l-ğabri” ibaresiyle tefsir buyurduğu mervîdir. Bu kelime “tayy”ın mukabili olan “neşr”den “if‘ al”dır ki; “neşr” yayılmak açılmak dağılmak manalarında müsta‘ meldir. Burada murad kabrin açılmasıyla meyyitin tekrar dünyaya çıkmasıdır ki, hayata mütevaqqıftır. Binaenaleyh “enşerahû” kelimesi “ehyâhü” ile tefsir olunmuştur. Kezâ “Enşernâ bihî beldeten meymen” [43/Zuhruf 11] kavli kerîmi de “Ehyeynâ bi’l-mâi beldeten meymen” ibaresiyle tefsir olunmuş bunun vechi de arzın batınında mestûr olan nebatın rûy-i arzda zuhûr ve intişârıdır.

[355] Enkaza

Kavlühü Teâlâ “Ve vağa‘ nâ ‘anke vizrak ellezî enkaza zahrak” [94/İnşirah 2-3]. Ey eşkale zahrake. Yani “Senin zahr-ı mübâreğine ziyâde şakîl olan bâr’ı senden indirdik” demek olur. Kesr-i nun’la “niğz” lafzından “if‘ al”dır. Lafz-ı mezkûr seyr-u sefer ve diğer işlerden yorulup ârıklaşan deveye denir. Ve “Enkeza zahrak” meseldir ki, Bir iş bir kimseye pek ağır ve güç ve ziyade meşakkatli [Sayfa 140] olduğu vakitte darb olunur. Nitekim rahlin yani semerin, yükün ağırlığından hâsıl olan sadâsına yani gıcırta ve çatırtısına “nağîz” denir.

Meksûratü’l-Hemze

[356] İnfişâm

Kavlühü Teâlâ “Feğad istemseke bi’l-‘urveti’l-vüşkâ lenfişâme lehâ” [2/Bakara 256]. Ey lenkîtatâ a lehâ. Bu âyet-i kerîmenin tefsirinde fethle “feşm” “kat’” manasına haml olunmuş ise de Misbah ve Şihâh da kesr manasına olduğu beyan edilmiştir. “Darebe” bâbından “feşame’ş-şey’e yefşimü faşmen” ve “feşamtühû fenfeşame” denir, kesera mânasınadır. “İnfişâm” bundan “İnfi‘ al”dır ki; kırılmaktır. Ancak “feşm” lafzı ma‘ nen “kesr”den ehaşştır. Zirâ “kesr” mutlak kırmaktır. “Fesm” ise “min ğayr-i ânin yübeyyenü” yani şey’i meksûrun parçalarını ayırmaksızın kırmaktır deniliyor. Vallâhü a‘ lemü.

[357] El-İncîl

Fi’l Kur’âni küllihî. “Necl” maddesinden “İf‘ il”dir. Ve “necl” “asıl” manasınadır. Bu surette “incîl” ‘ulûm ve hikem-i keşîre aslı demek olur. Ve caizdir ki bir kimsenin bir şeyi istihrâc ve izhâr eylediği vakit “neceltü’ş-şey’e” kavlinde ola ki şey’i çıkardım ve izhar

ettim demektir. Bu surette “İncîl” “müstaḥrecün bihi’l-ulûmü ve’l-ḥikemü” demek olur. **“Tenbih”:** Kâdı en-Nûru’t-Tenzîl sûre-i Âl-i İmran’ın evvelinde “Ve enzele’t-Tevrâte ve’l-İncîle” [3/Âli İmran 3] kavlı-i kerîmi tefsirinde bunların “verâ ve necl” kelimelerinden iştikâkı ve “tef’alehû ve if’îl” ile vezni ta’asüfdür. Zira bunlar “a’cemî” iki isimdirler diyor. Ve “incîl” lafzının feth-i hemze ile mervî olan kıraatıyla da kavlini te’yîd ediyor. Tercüme-i Kamus’ta Âsım Efendi merhum Keşkül-ü Behâî’den nakl ile “incîl” [Sayfa 141] müjde ve beşaret manasına kelime-i ibrâniye olduğunu yazmış. Ve ‘inde’l ba’z “enkliyûn” yahut “enkil” ibranîenin mu’rebidir. “Burhân-ı kâtı’” bunu iltizam ettiğini söylüyor. “Enkelyûn” anberkûn vezninde meşhur nakkâş-ı mânînin Kârname’si ki kendi san’atına ve acâyib ve bedâyi’-i nakş- sâziye dair merķûmun yazdığı kitabın ismi olduğu gibi Hazret-i İsa aleyhisselama nazil kitabın da ismidir. “İncîl” denildi. “Mesnevî-i şerîf” “O beyân mî kerd işânerâbrâz; Sirri enkilyûn ve zübbâ ve namâz.

[358] İnfadḍû

Kavlıhû Teâlâ “Ve lev kunte fazzan ğâlẓa’l ḳalbi lenfadḍû min ḥavlike” [3/Âli İmran 159] ve “İzâ ra’â ticâraten ev lehven infadḍû ileyhâ” [62/Cuma 11]; Ey teferreķû yani dağıldılar demektir. Fâ-i meftûha ve taşḍîd-i ḳad ile “fadḍa” dandır ki; kesr demektir. Lakin Râğıb (Rh) Müfredatta “fadḍa” bir şeyi kırıp ba’zını ba’zından ayırmaktır. “Kefadḍa ḥatmi’l-kitâbi” diyor. Bu takdirce ânifü’l-beyan “faşm”ın zıddıdır ki min ğayri tebyînin ve tefrîķin bir şeyi kesrdir. Yani ba’zını ba’zından ayırmaksızın kırmaktır. “Fadḍa” daha başka mânalarda da müsta’emeldir.

[359] İnâşen

Fî kavlihî Teâlâ “İn yed’üne [min dūnihî] illâ inâşen” [4/Nisa 117]. Ey mevâten. Yani bî ruh cemâze demektir. Âyette “İn” nâfiye olduğu edât-ı istisnâdan münfehim olur. Mevâtdan murad “Lât ‘uzza ve menât” emsali cemâdattan menḥûş ve ğayr-i menḥûş eşnam ve evşandır. “Üşünen” dahî kıraat olundu. “Vesene”nin cem’idir ki vav hemzeye kalb olunmuş. “Uķķitet vuķķitet” gibi ve nûn’un şâ-i müseleş’e takdîmiyle “ünüşen”de kıraat olunmuş ki; “Ünâş”ın cem’idir. [Sayfa 142] Ünâşen “ünşâ”nın cem’i olmakla “ünüş” cem’ul-cem’ olur. “Ünşâ” ma’ruftur ki Türkçe “dişi” demektir.

[360] İnteķamnâ

Kavlühü Teâlâ “Fenteķamnâ mine’llezine ecramû” [30/Rum 47]. Ey cezeynâ bi’l-‘ukûbeti ve kîle ehleknâ. “İntiķâm” kerâhiyyet-i şedîde ile ‘ukûbet ve cezâ etmektir. Bu lafzın tahkîki bir miktar bâbu’t-ta’da “tenķimûn” kelimesinde beyan ve bâbu’n-nun’da “neķamû” kelimesinde îzah olunmuştur.

[361] İnfirû ħifâfen ve şıķâlen

[9/Tevbe 41] Nefre’ dendir. Bâbu’n-nun’da “nefera” kelimesine nazar oluna.

[362] İnseleķa

Fî kavlihî Teâlâ “Ellezî âteynâhü âyâtinâ fenseleķa minhâ” [7/A’raf 175]. Ey ħarace minhâ bi küfrihi. Yani “küfrü sebebiyle ondan çıktı” demek olur. “İnsilâķ” soyunmak manasınadır. Mesela insan libâsından ve ħayye kısrından derisinden soyunup çıktığı gibi çıkmaktır. Aslen “selķ” maddesinden “infi’âl” dir. Ve “selķ” hayvanın derisini yüzmektir. “Ķata’ a” bâbından “seleķa’ş şâtü yesleķu selķan” denir. Neze’ a cildehâ demektir. Bundan istiâre ile “selaķtü dir’ahû” denir, dir’ini soydum demektir. Lazım da olur mesela “seleķa’ş şehrü” denir, “inseleķa” yani çıktı demek olur. Nitekim “Fe ize’n seleķa’l eşhuru’l-ħurumu” [9/Tevbe 5], ey min senetihâ yani eşhur-u hurum çıktığı vakitte ve “Ve Âyetün lehümü’l-leylü nesleķu minhü’n-nehâra” [36/Yasin 37], Ey nenzi’ u ve nuħricu ve nüżhibü ħav’ehû cümleten. Bu da selķ-i cildden müste’âredir.

[363] İntebezet

Kavlühü Teâlâ “Veżkur fi’l-kitâbi Meryeme iz’intebezet min ehîhâ” [19/Meryem 16]. Ey İ tezelet yani ayrıldı. “Ķa’ade nebzetten ve nübzeten” denir. “Nâħiyeten” yani bir tarafa [Sayfa 143] demek olur. Bu kelime aslen bir şeyi değersizliğinden ilkâ etmek atıvermek manasına mevzu’ “nebze” maddesindedir. Bundan meani-i sâireye istiâre olunmuştur. Bâbu’n-nun’da “nebeżehû” kelimesinde mufassalan mezkûrdur, oraya nazar oluna.

[364] İnâh

Kavlühü Teâlâ “Ķayra nâżirîne inâh” [33/Ahzab 53]. Ey bülûġa vaktihi. Yani taam zamanını beklemeyerek demek olur, “Eny” dendir. Her suretle “ħâne yaħînü” menzilesinde “ramâ” bâbından “Enâ ye’nî enyen” denir. Edrake ve naķice manalarındadır ki, ermek ve pişip kemalini bulmak demektir. Ve vakit manasına “bâ’ a” bâbından “Âne yeînü eynen”

bundan değildir. Sebeb-i nüzûl-i âyet budur ki; Bazı kimseler Hâne-i Risaletpenâhda taam istihzar olunduğunu gözleyip tam yemek vakti hâne-i saadete girerlerdi, bu nehy olundu, buyuruldu ki “Yâ eyyühellezîne âmenû lâ tedhulû büyûte’n-nebiyye illâ en yü’zene leküm ile’ṭ ṭa’âmi ğayra nâzirîne inâh” [33/Ahzab 53], Yani Ey mü’minler Nebiyy-i mükrim hazretlerinin hanelerine girmeyiniz. Ancak sizin için ta’ama izin verilmekle yani da’vetle giriniz. Kendiliğinizden ta’am vakti gözeterek değil demektir. Feth-i hemze ile “enâe” isimdir. Cem’i medd-i hemze ile “ânâe” gelir. Ve kesr ile kab ve zarf manasına olan “inâh”de bundan değildir ki bunun cem’i “âniyeh” ve cem’ul cem’i “evânî” gelir. Bâbu’l-ayn’de “aynin âniyeh” kelimesine de bak.

[365] İnşizû

Kavlühû Teâlâ “Ve izâ kıle’nşüzû fenşizû” [58/Mücadile 11]. Ey irtefi’û ‘an mevâdı’ iküm fertefi’û. Yani kalkınız yerlerinizden denildiği vakit kalkınız demektir. Bu kelime aslen mekân-ı mürtefi’ manasına olan “neşz” dendir. Ve “Neşeze” fethateynle de lugattir. “Ka’ade ‘alâ neşzin mine’l arđi” deriz ki, yüksek [Sayfa 144] yere oturdu demek olur. Bu kelimeye dâir tahkikat bâbu’n-nun’da “nüşûzen” kelimesinde görülür.

[366] İnkederat

Fî kavlihî Teâlâ “Ve ize’n-nücûmu’nkederat” [81/tekvir 2]. Ey İnteşerat ve’nşabbet. Yani dağılıp döküldüğü vakitte demek olur. Bu kelime “şafâ”nın zıddı olan “keder”den “infi’al”dir. “İnkidâr” bulanmaktır, her şeyde isti’ mâl olunur. Mesela “Mâün kedirun” ve “ayşün kedirun” ve hâssaten “levn”de “küdre” denir.ve suda “küdüreh” denir. Mesela “Fi beyâdihî küdratü” ve “Fî hâza’l-mâi küdüratün”denir. İmdî “İnkidâr” bulanmak manasına olduğu halde bu âyette “intişar ve inşibâb” ile tefsiri bir mecmu’u muntazam ve latîfin dökülüp saçılıp perişan olmasından hasıl olan hâlet i’ tibâriyledir. Güya ki, zinet-i semânın hüsn ve şafâsı münkedir olur, yevm-i kıyâmetten ibarettir.

[367] İnfetarat

Kavlühû Teâlâ “İze’s-semâü’n fetarat” [82/İnfitar 1]. Ey inşakkat. Gök yarıldığı vakitte demektir. “Faṭr”dan “infi’al”dir ve “faṭr” tûlânî yani boyuna vaki’ olan şakḳ yarıktır. Sonra meâni-i adîdede kullanıldı. Ezcümle ihtilal ve za’f ve fütûr ve oruç bozmak ve ibtidâ ve ibda’ ve îcâd ve ḥalḳ ve sâire isti’ mal olundu ki, mahallerinde mezkurdur. **“Tenbih”**: Bu

âyette “iẖtilal”e haml olunması ehl-i fen ve hukemâ-i resmiyenin itirazlarını def‘ eder. “Fel yeteammel fîhi”. Nasara bâbından “faṭara yefturu faṭran ve fütûran ve fıṭraten” denir ve “tefe‘ul” den “tefaṭtur” “teşakḳuk”dur.

[368] İnbe‘ aşe

Kavlühû Teâlâ “Kezzebet şemûdü bi taḡvâhâ izi’nbeaşe eşḳâhâ” [91/Şems 11-12]. Esre‘a ilâ [Sayfa 145] aḳri’n nâḳati ve “ḳâme” ile de tefsir olundu. “Ba‘ş”den “infi‘al” dir. “İnbe‘ aşe inbi‘ âşen” denir ki; Bâ‘isin emrine imtisalde sür‘at mânasındadır. “Be‘ aşehû fenbe‘ aşe”, ey esre‘a fi’l-inbi‘ âşi. Ve “ba‘ş” irsal ve îkaz ve ihyâ manalarına gelir. “Feteḥa” bâbından “be‘ aşehû ileyhi” erselehû ve “be‘ aşehû min menâmihi” eykazahû, “be‘ aşallâhü’l-mevtâ” aḫyâhü demektir. Ve “İnbi‘ âş” bunların muṭavi‘îdir. Sür‘at-i seyr manasına gelir. “İnbe‘ aşe fi’s-seyri inbi‘ âşen” esre‘a fîhi demek olur. Ve kıyam-ı seri‘ manasına isti‘mal olunur. Nitekim âyette vakı‘dır. “Eşḳâ” kavm-i şemûdun en şakîsidir ki aḳri-nâḳa’ya cür‘et eden “Gaddar bin Salif”dir.

[369] İnḥar

Kavlühû Teâlâ “Fe salli lirabbike venḥar” [108/Kevser 2]. Ey İzbâḫ, yani kurban kes demektir. “İnḥar” “naḥr”dean emirdir. “Nefe‘a” bâbından “neḥara yenḥaru neḥran” denir. Ve “naḥr” mevḍi-i zebh ve mevḍi-i ḳilâde manasına isim dahi olur. Bu surette “İnḥar” “Ellerini tekbir ile naḥrine yani göḡsüne kaldır demek olur ki namaza şuru‘daki tekbîr-i iftitâhda ref‘i yedeyn murad olur. Bu bâbda daha bir takım akvâl vardır ki mahal-i mufassalât kütüb-ü tefsirdir.

[370] İnbeceset

Kavlühû Teâlâ “Eni’ḍrib bi ‘asâke’l-ḥacer fe’nbeceset minhü’şnetâ ‘aşrate ‘aynen” [7/A’raf 160]. Ey “Fenfeceret” yani akdı. “Becese” lafzındandır ki, açmak ve akıtmak dır. “Ḳatele” bâbından “beḥastü’l-mâe baḥsen fe’nbeceset” denir ki, fetaḥtühû fenfeteḥa demek olur. Ve lazım olarak açılmak ve akmak manalarına gelir. “becese’l mâü” açıldı ve akdı manalarındadır. “İnbecese” bundan “infi‘âl” dir.

[371] İnşarafû

Fî kavlihî Teâlâ “Şümme'nşarafû şarafallâhü kulûbehüm” [9/Tevbe 127]. Bu kelimenin tahkîki bâbu's-şad'da “şarafe” kelimesindedir, oraya nazar buyurula.[Sayfa 146]

[372] İnhâra

Kavlühü Teâlâ “Alâ şefâ curufin hârin fenhâra bihî fî nâri cehenneme” [9/Tevbe 109]. Ey seğağa, yani “düştü” ve “inhedeme” ile de tefsir olunur, “yıkıldı” demektir. “hevr” lafzındandır, Bâbu'l-hâ'da “hârin” kelimesinde mufassaldır, nazar oluna.

Faslu'l-Hemze Mea'l-Vâv

[373] Evle'n-nâsi bi ibrâhîme

[3/Âli İmran 68] Ey eħakkühüm bihî, yani nâsın İbrahim aleyhisselama ħurb ve husûsiyette eħaĸĸ olanı demek olur. Bu kelimeyi Râgıb (Rh) lâyıık ve ciddî manasına olan “eħvâ” kelimesiyle tefsir etmiş ve bu âyet-i kerimeyle “Ennebiyyü evlâ bi'l-mü'minin” [33/Ahzab 6] ve “Fallâhü evlâ bihimâ” [4/Nisa 135] ve “Ve ülü'l-erĸâmi ba'đuhüm evlâ bi ba'đin” [8/Enfal 75] âyât-ı kerimâtını misal olarak îrad eylemiş. Ve “eĸrabü ve elyaku” ile de tefsiri görülmüşdür. Bu “ĸarube” manasına olan “vely”dendir. En-necâ bâbından “veliye yeliyy velyen fe hüve veliyyün”denir. “Evlâ” ism-i tafdüldir.

[374] El-Evleyâni

Fî kavlihî Teâlâ “Minellezine isteħaĸĸa 'aleyhimü'l-evleyâni” [5/Maide 107]. Ey “El-aĸrabâni bi'l-meyyiti”. Meyyite en yakın olanlar demek olur. “Evlâ” nın tesniyesidir. Cem'î “evlevne” gelir “e'levne” vezninde. Ve “Evlâ” nın müennesi dammle “vülyâ” ve bunun cem'î de “vüleyâti” gelir. Kâmus tercümesinde “evlâ” pek lâyıık ve sezâ manasına gelir ki “aĸrabu” manasından müste'âredir demiş mâkabline irca' oluna.

[375] Evĸaytü

Fî kavlihî Teâlâ “Ve iz evĸaytü ile'l-ĸavâriyyîne” [5/Maide 111]. Ey Elĸaytü fî kulûbihim. Havariyyûnun kalblerine ilkâ ettiğim vakitte. Ve “elhemtü” ile de müfesserdir. Ve “emertü” dahi denildi. Burada ve “Ve evĸaynâ ilâ ümm-i Mûsâ” [28/Kasas 7] ve “Ve evĸâ [Sayfa 147] rabbuke ile'n-nahli” [16/Nahl 68] ve emsali mahallerde ilkâ ve ilham ve emr ile tefsîr olundu. Zira lisân-ı şer' de “vahy” yani Cibrîl vasıtasıyla vahy-i enbiya-i 'ızama hastır. Ğayr-ı Enbiyaya itlâkında mahalline göre tefsîr olunur. “Vahy” aslen işaret-i şer' adır.

İşaret de remz ile ve terkidten mücerred şavt ile ve cevârihden biriyle işaret olunarak ve kitâbetle de olur. Ve “vahy” masdar olur. “Va‘ade” bâbından “vehâ ileyhi yahî vahyen”eşâra demektir. “İf‘al”den “evhâ ileyhi yûhî îhâen”de böyledir. **“Tenvir”**: Bazı meşâyih-i sûfiye ve ekâbir-i evliya tarafından tefsirlerine ve diğere isnad ve nisbet edilen vahy de böyledir, yani işaret ve ilkâ ve i‘lam ve ilhâm demektir. Sû-i tefsir lâyük değildir.

[376] Evzârahüm

Fî kavlihî Teâlâ “Yaħmilûne evzârahüm alâ zuhûrihim” [6/En‘am 31]. Ey eşkâlehüm. Yüklerini demektir. Murad günahlarını suçlarını tahammül ederler yüklenirler. Ve “Ve evzâran min zîneti‘l-ķavmi” [20/Taha 87] âyet-i kerimesinde “eşkâlen min ħuliyiyihim” yani kıbĳilerin zinetlerinden ağırlıklar yüklendik demek olur. “Ve ħattâ tağa‘al ħarbü evzârehâ” [47/Muhammed 4] kavli-i kerîminde “ħattâ tağa‘a ehlü‘l-ħarbi‘s-silâĳa” ibaresiyle müfesserdir ki takdîr-i muzafla “evzâr” muhâriblerin silahı murad edilmiştir. Aslen “vizr” ĳâşşaten insan yüküdür. Buna binâen “silah” “evzar” tesmiye edildi, yani tahammül olduğu için. Ve “Ve lâ teziru vâziratün vizra uĳrâ” [6/En‘am 164] kavli-i kerîminde “Lâ taħmilü nefsun ĳâmiletün şikle nefsin uĳrâ” ibaresiyle tefsir olunmuş. Murad “Hiĳbir nefis başkasının günahıyla muâĳaze olunmaz” demektir. **“Tenbih”**: Harbe izafet edilen “evzâr” lafzı cemi‘dir. Ancak vâhidî mesmû‘ değildir. Yani “silah” manasına müfred olarak isti‘mal edilmemiştir demek ister. Vallahü a‘lemü.[Sayfa 148]

[377] Evđa‘û

Kavlihü Teâlâ “Ve le evđa‘û ĳilâleküm” [9/Tevbe 47]. Ey esra‘û fîmâ beyneküm bi‘n-nemîmeti. Yani ilķa-i nemîme ve neşr-i erâcifile rekâtını tesri‘ ederler demek olur. Bu “evđa‘û” kelimesi sür‘ati seyr manasına olan “vad‘” dan “if‘al”dir. Üçüncü bâbdan “vađa‘ati‘d-dâbbetü teđa‘u vađ‘an” “Esre‘at”, yani hayvan seyrinde sür‘at etti demektir. Ve yörük hayvana “dâbbetün hasenetü‘l-mevđü‘i” denir. Hemze ile yani “if‘al”den müteaddî olur. “evđa‘tü‘d-dâbbete” ĳameltühü ale‘s-sür‘ati, hayvanı sürdüm ilĳâ ettim demektir. Ve “mevđi‘” sūlasîden masdar-ı mîmdir. Kezâ “mevđü‘” da mef‘ûl vezninde gelen masdarlardandır. Ve “vađ‘”ın sür‘at manasına isti‘malî istiâredir. Ve meâni-i kesîrde kullanılmıştır ki mahallerinde mezkurdur.

[378] Evvâhün

Kavlühû Teâlâ “İnne İbrâhîme le evvâhun ħâlmün” [9/Tevbe 114]. Ey de‘ âün. Mübalağa ile du‘ â edici kesîru‘d-du‘ â ve‘t-tazarru‘ manasına şefekaten ve ħavfen kesîru‘t-teveccu‘ manasına “kesîru‘t-teevvüh” denir. Ve “teevvüh” “evveh evveh” demektir ki, kelime-i teveccü‘dür. Bu kelimedede beş lugat vardır. 1- Fath-i hemze ve sükûn-u vav ve damm-ı hâ ile “Evhü” 2-Feth-i hemze ve kesr-i vav ile münevvenen “evin” 3- Feth-i hemze ve vav-ı müşeddede ile ve kesr-i hâ ile “evvehi” 4- Medd-i hemze ve kesr-i hâ ile “Âhi” 5- Feth-i hemze ve vâv-ı müşeddede ve sükûn-u hâ ile “evveh”dir. “Teevvüh” bundan “tefe‘ul”dür. Tercüme-i Kâmus’ta bu kelimededen onüç lugat zabt ve kayd olunmuştur. Ve “evvâhü”nün manasında “ilm-i yaĳîn sahibine ve kesirü‘d-duâ ve mutazarri‘ kimseye ve raĳîku‘l ĳalb merhametli adama ve faĳîh ve âlime ıtlâk olunur. Ve mü‘min demek olur denilmiş. Ve habeşehû lügati olduĳu kayd edilmiştir. Râĳıb Müfredatta “Teevvüh” “evveh” demektir her bir kelam ki; hüzne delalet [Sayfa 149] eder. Ona “Teevvüh” denir. Ve “evvâh” ile haşyetullah ızhar eden kimseden ta‘ bir olunur. “Ve Evvâhün münîb” [11/Hud 75] el-mü‘minü‘d-dâ‘î demektir denildi demiş. İntehâ kavlihi.

[379] Evcese

Kavlühû Teâlâ “Fe evcese fî nefsihî ħîfeten Mûsâ” [20/Taha 67]. Ey eĳasse ve eĳmera Musa fî nefsihî ħavfen, Yani Mûsâ alyhisselam kendinden bir korku hissetti ve sakladı demek olur. Vâv-ı meftûha ve cîm-i sâkine ile “vecs”dendir ki, şavt-ı ĳafî manasına “tefe‘ul” “teveccüs” tesemmü‘’dür ki dinlemektir. Ve “if‘al”den “îcâs” kişinin nefsinde gönlünde hâlet-i mezkûre vücududur. Binaenaleyh âyette “evcese” “ecesse ve eĳmera fî nefsihî” ile tefsir olundu.

[380] Evvâbîn

Kavlühû Teâlâ “Fe innehû lil-evvâbîne ĳafûrâ” [17/İsra 25]. Ey tevvâbîne “evb” maddesinden sîĳa-i mübalağa olan “evvâb”ın cem‘idir. “Evb” rücu‘ olup irade sahibi her zîruhta müsta‘meldir. “Rücu‘” dan ehasstır, zira “rücu‘” zîruh ve ĳayrısında isti‘mal olunur. “Evbeh” lafzen ma‘nen “tevbe” gibidir. Fe lizâ “evvâb, tevvâb” demektir. “ĳâle” bâbından “âbe yeûbü evben ve evbetün ve ibâben fe hüve âibün” denir. Mübalağa “evvâb”dır, “Meâb” ism-i mekandır. Ve bu kelime “Tef‘îl” tesbîh mânasına da gelir. “Yâ cibâlü evvibî me‘ahû” [34/Sebe 10] kavli keriminde “sebbihî” ile tefsir olundu, kemâ seyüzkeru.

[381] Evşânen

Kavlühû Teâlâ “Ve kâle [innemet] teħaztüm min dûnillahi evşânen” [29/Ankebut 25]. “Vesen”in cem‘idir ki; “put”dur. Faslu’l-Hemze mea’s Şâd’da “eşnâm” kelimesine irca‘ı nazar buyurula.

[382] Evzi‘ nî

Kavlühû Teâlâ “Ve kâle rabbi evzi‘ nî en eşkura ni‘ meteke” [27/Neml 19]. Ey elhimnî, yani [Sayfa 150] bana ilham eyle demektir. Aslen men‘ ve keff manasına olan “vez‘” den “if‘âl”dir. “Vağa‘a” bâbından “veze‘ ahû yeza‘ uhû vez‘an” denir. Mene‘ ahû ve keffehû demek olur. Kelime-i mezbûre “if‘âl” bâbından ilham, ıblağ, iğrâ manalarında isti‘ mal olundu. Buna dair bazı kelimeler bâbu’l-yâ’da “yûze‘ ûn” kelimesinde görülür.

[383] Evkâdû

Fî kavlihî Teâlâ “Küllemâ evkâdû nâran lil ħarbi” [5/Maide 64]. Ey heyyecû, “vekd”den “if‘âl”dir. Bâbu’l-vav’da “vekd” kelimesine nazar oluna.

[384] Evkîd lî

Fî kavlihî Teâlâ “Fe evkîd lî yâ hâmânü ale’t-ţîni” [28/Kasas 38]. Ey Fe’tbah lî el-âcüv. Yani tuğla pişir demektir. Bu da mâkablî “vağd” dendir, “vekd” kelimesine nazar oluna.

[385] Evvi bî

Kavlühû Teâlâ “Yâ cibâlü evvi bî me‘ ahû” [34/Sebe 10]. Ey sebbihî me‘ a Dâvûde. “Ey dağlar Dâvud’la beraber tesbîh ediniz”. Bu kelime salifu’z-zikr “evvâbîn” kelimesinde beyan olunan “evb”den “tef‘îl”dir. “Te’vîb” bir sâirin nehârın küllîsinde seyr etmesinden ibarettir. Bu surette âyetteki “evvi bî me‘ ahû” emrini “Ey dağlar sâirin nehârın küllîsinde seyr ettiği gibi siz de Dâvud ile nehârın küllîsinde hakkı tesbîh ediniz” demek olur. Ve “evvi bî” kelimesi habeshû lisanında “sebbihî” manasına mevzu‘ bir kelimedir dahi denilmiş. Bir de “evb” rücu‘ manasına olmakla “evvi bî me‘ ahû” “racci‘î me‘ ahû bi’t-tesbîhi” demektir de denildi ki, murad Davud’la birlikte tesbih ile teğannî ediniz demektir. Vallahü a‘lemü bi murâdihî.

[386] El-Evvelü

Fî kavlihî Teâlâ “Hüve’l-evvelü ve’l-âhîru ve’z-zâhiru ve’l-bâtinu” [57/Hadid 3]. Esmâ-i Hüsnadandır. Şerh ve tefsiri bu bâbu’l-hemze’nin evvelinde “El-âhîr” kelimesinde [Sayfa 151] beyan olunmuştur. Oraya irca’ı nazar buyurula.

[387] Evvelü’l-‘âbidîn

Min Kavlihî Teâlâ “Kul in kâne lirrahmâni veledün fe ene evvelü’l-‘âbidîn” [43/Zuhruf 81]. Ey İn kâne lirrahmani kemâ tez’ umûne veleden bi’l-farazi fe ene evvelü’l-âbidîn li’l-veledi. Lakin şebete aklen ve naklen inne lâ veledde lehû ve inne zâlike muhâlün fe’nteffet ‘ibâdetihi. Yani Ey taife-i nasârâ sizin za’minız gibi Rahman için bi’l-farazi bir oğul olaydı o oğla ibadet edenlerin birincisi ben olur idim. Lakin O’nun oğlu olmadığı ve olması da muhal idi ki aklen ve naklen sabit ve mütehaqqık olmakla ona ibadet dahi müntefî oldu demek olur. Sicistânî (Rh) diyor ki; “Bu âyetin mânası “Ey ehl-i İncîl siz Rahman için bir oğul olduğunu za’ m ediyor iseniz ebedî ben Rahmanın ilah ve vâhid olup veledi olmamak üzere ibadet edenlerin birincisiyim” bundan sonra da “ben sizin dediğiniz şeyin müstenkif ve câhidlerinin birincisiyim” denir” buyurmuş. Ancak ma’ nay-ı evvel lafzın delaletiyle uzun uzun te’vil tekellüfünden ârî olmakla mürcihtir. Vallahü a’lemü bi hakikatihî.

[388] Evlâ lehüm ve Evlâ leke

[47/Muhammed 20], [75/Kıyamet 34] Bunlar tehdit ve vaîd dir ki; “Kad veliyeke şerrun fahzerhü” demektir. Yani “sana bir şerr ve belâ muhakkak takarrüb etti ondan sakın” demek olur. Bu Sicistânî’nin kavlidir ki, ekser tefasir de muvafıktır ki onlarda da “veylün lehüm ve veylün leke” manasına haml olunmuştur. Bu takdirce mâ ba’ dinde vakı’ “Tâ’ atün ve kavlün ma’rûfun” [47/Muhammed 21] kavli kerîmi mübteda mahzûfu’l-haber olur ki “hayrun lehüm” demektir. Bu halde bir cümle-i müste’nefe olur. Fakat bazı tefsirlerde Evlâ lehüm mübteda ve Tâ’ atün ve kavlün ma’rûfun haber olmak üzere i’rab edilmiş olmakla “evlâ” ehvâ [Sayfa 152] ve elyak ve emsel manasına olur. Bu kelime için mufassalâta müracaat oluna.

[389] Evveli’l-ħaşri

Fî kavlihî Teâlâ “Hüvellezi eħracellezîne keferû min ehli’l-kitâbi min diyârihim li evveli’l-ħaşri” [59/Haşr 2]. Ey fi evveli men ħuşira ve uħrice min dârihi. Yani yurtlarından çıkarılıp nağy ve iclâ olunanların evveli demek olur. (İzah): Sicistânî (Rh) İbn Abbas radiyallahü

anhümadan mervi ve el yevm elde bulunan hazreti müşarun ileyhe mensûb tefsirdeki kavli iltizam etmiş olduğu anlaşılıyor. Orada şöyle yazılmış; “Hüvellezi eḥrace’llezîne keferû min ehli’l-kitâbi” -yani benî naḏîr- min diyarihîm min menâzilihîm ve huşunihîm li evveli’l-ḥaşri. Li ennehüm evvelü men ḥuşira ve uḥrice mine’l-medîneti ile’ş-şâmi (İla Ahirihi). “Ḥaşr” kelimesi bir cemaati maḥarr ve me’vâlarından nefîr üzere iz’ac ve ihraç etmeğe mevzu’ olup sonra cemaat mûlabesesiyle “cem’” manasında isti’al olundu. Bu surette masdardır. Bâb-ı evvel ve sanîden “ḥaşera’n-nâse yaḥşuru ḥaşran fe hüve ḥâşirun” denir. Cem’ ve toplamak manasınadır. **“Tavzîh”**: “Li evveli’l-ḥaşri”de “lâm” “fî” manasınadır. Ve “elif-i lam” muzafun ileyhten ‘ivazdır. Mana “Fî evveli ḥaşrihim”demekdir ki, evvelce böyle bir ḥaşr vakı’ olmamış idi. Bu âyetin tefsirinde akvâl ve mebâhis-i adîde vardır ki, mufassalatta görülebilir.

[390] Evceftüm

Kavlühü Teâlâ “Fe mâ evceftüm ‘aleyhi min ḥaylin ve lâ riḳâbin” [59/Ḥaşr 6]. Ey esra’ tüm. “Îcâf”dendir ki dâbbeyi seyr-i seri’ a ḥamldir. Râgıb (Rh) “el-vecif” sür’at-i seyrdir. Ve bu kelime sülâsîden “faîl” vezninde gelen mesâdırdandır. Ve “evceftü’l-ba’îra” esra’ tühû diyor. Ve böylece hemze ile teaddî [Sayfa 153] ettiğini ifhâm ediyor. Ve “ızdırab” manasına istiâre edildiğini de söylüyor.

[391] El-Evfâ

Fî kavlihî Teâlâ “Şümme yücâhü’l-cezâe’l-evfâ” [53/Necm 41]. Ey el-ekmele. Yani tam ve noksansız. Bunun tahkîki bâbu’l-vav’da “vüffiyet” kelimesiyle bâbu’l-ya’da “yeteveffâküm” kelimesinde görülür.

[392] Evsatuhüm

Fî kavlihî Teâlâ “Ḳâle evsatuhüm elem eḳul leküm” [68/Kalem 28]. Ey ḳâle ḥayruhüm ve a’delühüm. En hayırlı ve en ziyade âdil olanı demek olur. Bu kelime “vasate” lafzından “ef’ale”dir, “orta” demektir. Medihde ve zemde isti’al olunur. Tahkîki mufassalan bâbu’l-vav’da “vasaten” kelimesinde mübeyyendir.

[393] Ev’â

Kavlühû Teâlâ “Ve ceme‘ a fe ev‘ â” [70/Mearic 18]. Ey ce‘ alehû fi‘l-vi‘ âi. “Vi‘ â” içine şey konulan kaptır, zarf, mahfaza gibi. “Ev‘ â” bundan “if‘ al”dır. Hemze-i if‘ al bunda “idhâl” ifade eder. Meâl-i âyet “mal cem etti biriktirdi de vi‘ â içine koydu” yani “sakladı” demek olur.

[394] Evhâ lehâ

Fî kavlihî Teâlâ “Bi enne rabbeke evhâ lehâ” [99/Zilzal 5]. Ey emerahâ ve “Evhâ ileyhâ ile “Evhâ lehâ” birdir. Yani “lam” ile “ilâ” ile isti‘ mal olunur bir fark yoktur. Bu faslın evâilinde vaki‘ “evhaytü” kelimesine ircâ‘ ı nazar oluna.

[395] Evtâden

Fî kavlihî Teâlâ “Ve‘l cibâle evtâden” [78/Nebe 7]. Cem‘ u vetedin, “vetede” vâv‘ ın fethi ve tâ‘ nın kesriyle lugatte ehl-i hicazdır, fethateynle eşhurdur. Demirden masnu‘ mih ve çivi ve ekserdir. Ve çadır kazığına denir ve bu ağaçdan da olur. Cibâlin arza evtad olması “vetede” ile binâ tesbit ve tahkîm edildiği gibi arz da cibâl ile tesbit ve tahkîm edildiği itibariyledir. [Sayfa 154] Ve “Ve fir‘avne zi‘l-evtâd” [89/Fecr 10] kavli-i celîlinde firavunun “zi‘l-evtâd” ile tavsîfi merkûm ğazab ettiği kimseyi dört kazıkla elleri ve ayaklarından gerip ta‘ zîben ölünceye kadar terk ederek katl etmesi îtibariyledir.

Mazmûmetü‘l-Hemze

[396] Ülü‘l-erhâmi

[8/Enfal 75] Ey zü‘l qarâbât. Yani hısımlık ve yakınlık sahipleri demek olur. “Ülü” kelimesinin vahidi “zü” ve müennesi olan “ülât” ın vahidesi “zât”dır. Kendi lafızlarından vâhidleri yoktur. “Erhâm”da “rahm”in cem‘ idir ki nisâda tekevün-ü veledin mahalli olan bir uzv-u dahilîdir.

[397] Ülî ecnihatin

Kavlühû Teâlâ “Câ‘ ili‘l melâiketi rusulen ülî ecnihatin” [35/Fatr 1]. Ey zevey ecnihatin. Yani melekleri enbiya-i a‘ zama kanatlı elçiler eyledi ki onlarla vahiy ve emir irsâl buyurdu. Bu “ülî” salifü‘z-zikr “ülü” lafzının hâlet-i nasbıdır. **“Tenbih”**: Melâikenin ecnihası kanatları tuyûrun ecnihası gibi bildiğiniz kanatlar değildir. Çünkü latîf ve nuranî olan nüfûs-u melekiyye tayeran için alete muhtaç değildir. Melaike de ecniha bi hasebi‘l meratib zînettir

ki muktezâyı saltanat-ı ilahiyedir. Her meleğin cenahları Cenab-ı melikü'l-kuddûsü's-selâma kurbaları ve derece-i kuvvet-i kudsiyyelerine delalet eden tırâz-ı nuraniye ve ruhaniyyeleridir aleyhimüsselam ve rahmetullahi ve berekâtühû.

[398] Ülü'l-‘azmi mine’r-rusuli

[46/Ahkaf 35] Ey zü’s-şebati ve’l-ciddi ve’ş-şabri ale’ş-şedâyidi. Emr-i da‘vet ve tebliğ-i risalette her güçlüğü karşı sebat ve ikdâm yahut esnay-ı tebliğde zuhûr eden şedâyidde sabr ve metanet sahipleri [Sayfa 155] demektir. Bunlar muayyen zevat-ı âliye Nuh ve İbrahim ve Mûsa ve İsa ve ale’l-husus Hatemü’l-Enbiya aleyhi ve aleyhim ve ala cem‘il enbiya-i es-salâtü ve’sselam hazerâtı gibi.

[399] Üvârîye

Kavlühû Teâlâ “Kale yâ veyletâ e‘aceztü en ekûne misle hazâ’l ğurâbi feüvârîye sev’ete eĥî” [5/Maide 31]. Ey feestüra. Yani kardeşimin cesedini örteyim demek olur. Bu kelime bir çok meânîde müsta‘mel “verâ” lafzından “müfâ‘ale” dir. “Vâreytühû üvârîhi müvârâten” denir, “Setertühû estürühû setran” demektir. Ve “tef’îl”den “verrâhü yüverrîhi tevriyeten” de denir. Ve “tevriyetü’l-ķavli” de bundandır ki mânayı maksûdu setrdir.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Hâ

[400] El-Ehilleti

Kavlühû Teâlâ “Yes’elûneke ‘ani’l-ehilleti” [2/Bakara 189]. Cem‘u hilâl. Sâiller ensardan Mu‘az b. Cebel ve Sa‘lebe b. Ğanem idi. Hilalin nazarda şeklen meşhûd olan tebeddül ve teğayyürünün illeti ve hikmetinden sual etmişlerdi. “Bunu fehim , idrak ve ihâtaya henüz kabiliyet etmemiş olduklarından ancak fehm edecekleri derecede kendileri için mütehaĥķik olan fevâidini beyanla cevab verildi de “Ķul hiye mevâķitü li’n-nâsi ve’l-ħacci” [2/Bakara 189] buyuruldu ki; “Ey rasul-ü muhterem sana hilallerin tehellülünden suâl ediyorlar. Onlar onu fehim ve idrak edemezler. İmdi söyle onlara ki; Hilallerin tehellülü nâs için umûr ve mu‘amelât-ı dñniye ve dünyeviyelerinde ve hacc-ı beyti’l-haram için ta‘yin-i evķat ‘alâyimidir”. “Ehille” hemze ve lâm-ı müşeddedenin fethi ve hâ-i meksûre ile “hilal”in cem‘idir. Ve “hilal” ayın ilk gecesinden üçüncü gecesine kadar söylenir sonra âĥir-i şehre kadar kamer denir.[Sayfa 156]

[401] Ehüşşü

Kavlühü Teâlâ “Kâle hiye ‘asâye etevækkeü ‘aleyhâ ve ehüşşü bihâ ‘alâ ğanemî” [20/Taha 18]. Ey eğrubü bihâ. Yani koyunlarım üzerine yaprak dökme için ağaç dallarına vururum demek olur. “Heşşe” “đarebe” ile tefsir olunmuş, lakin Müfredatta Râğıb (Rh) “heşşe” lafzı ma‘nâca tahrîkte “hezze”ye yaklaşır demiş. “Hezze” silmek ve sarsmak manalarıdır. “Kâtele” bâbından “heşşe yehüşşü heşşen” denir. Yaprak dökülmek için ağaç dallarına vurmak manasıdır. Ve “ta‘ibe” ve “đarebe” bâblarından lazım olarak lînet ve istirhâ ve tebessüm ve şadlık manalarında müsta‘meldir.

[402] Ehemmethüm

Kavlühü Teâlâ “Ve tâifetün kad ehemmethüm enfüsühüm” [3/Alî İmran 154]. Ey hamelethüm ale‘l-hemmi ve‘l-huzni ve eklehahüm. Bunun tahkîki için Bâbu‘l-ha‘da “hemmû” ve “hemmet” kelimesine nazar oluna.

[403] Ehvâ

Fî kavlihî Teâlâ “Ve‘l-mü‘tefikete ehvâ” [53/Necm 53]. Ey eşkâtahâ maqlûbeten ba‘de ref‘ihâ ile‘s-semâi. Yani kuray-ı kavm-i Lût‘u semaya kaldırıp sonra alt üst ederek tekrar mahalline düşürdü demek olur ki; zîr-u zeber edilerek ilhâk edildiğini beyan olur. Bu kelime yukarıdan aşağıya düşmek manasına olan damm-i yâ ve kesr-i vav ve teşdîd-i yâ ile “hüviyy” lafzından “if‘al”dır. Buna dair kelimeler “istehvethü” kelimesinde mufassalan mezkurdur, oraya müracaat oluna.

[404] Ehvenü

Kavlühü Teâlâ “Ve hüvellezi yebdeü‘l-halka şümme yu‘îdühü ve hüve ehvenü ‘aleyhi” [30/Rum 27]. Ey heyyinün yani kolaydır demek olur. Bu “ehvenü” kelimesinin “ef‘ale” vezninde olmakla beraber “heyyinün” ile tefsiri Arabın “fûlânün evhadü” [Sayfa 157] kavlinde “evhad”ın “vaḥîde” ile ve “innî le evcelü” kavlinde “evcel”in “vecilün” ile tefsiri kabîlindedir. Kolay demek olan “hevn” dendir. Bu kelimenin tahkîki ve tasrîfine dair bahs bâbu‘l-mim‘de “mehîn” kelimesinde bast ve beyan edilmiştir, oraya nazar oluna. Bu âyet-i kerimenin tefsirinde bir kavî de âyet-i mezkûra “Ve hüve ehvenü ‘aleyhi ‘indeküm eyyühe‘l-muḥâṭabûn” takdirinde olup “bozulmuş bir şeyi iâde ve ihyâ etmek bir şeyi ibtidâen halk ve icad etmekten kolay olduğu halk indinde de sabit ve müsellemdir” manası

ifade eder ki; “ef^ç ale” veznindeki “ehvenü” bu mahalde kendi bâbından yani “ef^ç alü min” manasına değildir. Nitekim “evhadü, evcelü” kelimeleriyle istişhâd edilmiştir. **“İstıtrâd”**: “Allahü Ekber” cümlesindeki “ekber” kelimesi de her ne kadar bazı ulema tarafından “ekberu min külli şey’in” ibaresiyle tefsir olunmuş ise de bunda “ef^ç alü min” manasına alınmayıp mutlak kibriya ve azamette mübâlağa mânasına haml olunmak evlâdır. Bizim şuyû^ç u lisanımıza göre bundan “yek” lafzıyla ta^ç bir olunur. Mesela “Allahü Ekber” cümle-i tekbîriyesi “Allah azîmü’ş-şan yek büyüktür” demek olur ki “büyüklüğünün derecesi teakkül ve tasavvur olunmak muhaldir” demek ifade eder. Bunun gibi bahsinde bulunduğumuz “ehvenü” kelimesi de “yek kolaydır” ibaresiyle tefsir olunursa her kevne te’vil ve tevcîh külfetinden vâreste kalır. Allahü a^ç lemü bi muradihî.

Mazmûmetü’l-Hemze

[405] Ühille li ğayrillâhi bihî

[5/Maide 3] Ey zübiha ale’smi ğayrillâhi. Yani zebhinde Allah’tan ğayrının ismi, murad eşnam ve evşandan birinin ismi zikr olundu [Sayfa 158] demek olur. “İhlal”, zuhûr manasına olan “helle”den “if^ç âl” dir. “Ref^ç -i şavt” manasına müsta^ç meldir. Müvahhidîn zebihde cebran “Bismillahi Allahü Ekber” kavliyle Cenab-ı Hakk’ı zikre me’murdurlar. Müşrikler ise kendi eşnâm ve evşânları namına zebh ederler. Bu kevne mezzebun ekli ve bu suretle zebhi fisktır. Çünkü mezbuğ meyte ve bu kevne zebh şirk ve zâbiğ müşriktir. Binaen aleyh “Hürimet aleyküm” emr-i celîliyle tahrîm buyuruldu. **“İhtâr”**: Ğalat-ı revâfıza teşebbüh eden bazı ğalat-ı cehle-i mutasavvifenin -ki bunlar sûfi değillerdir- “Bismi Şâh” diye kurban zebh etmeleri de bu hükümdedir. E^ç âzenallâhü mine’l-cehli ve’ð-ðalâli. Zuhûr manasına olan “helle”nin sülâsîsi “ðarebe” bâbından “helle yehillü hellen” suretinde tasrîf olunur.

[406] Ühcurnî

Kavlühü Teâlâ “Lein lem tentehi leercümenneke vehcurnî meliyyen” [19/Meryem 46]. Ey ütruknî hînen tavîlen ev inkati^ç ‘annî dehran ev zamânen tavîlen. Bu kelime feth-i hâ ve sükûn-u cîmle “hecr”den fi^ç li emirdir. Tahkîki ve tasrîfi bâbu’t-ta’da “tehcurûn” ve bâbu’l-mim’de “mehcûran” kelimelerinde mezkûrdur nazar buyurula.

Meksûratü’l-Hemze

[407] İhdina’ş-şırâta’l-müstaķîm

[1/Fatiha 6] Ey erşidnâ ileyhi. Yani bizi delâlet et doğru yola demek olur. “Hidaye”den fi’l-i emr dir ki; böyle mahall-i duâda “fi’l-i duâ” denir. Ve “hidaye” lütuf ve rıfkla delalettir denildi. Ancak “Fehdûhüm ilâ şırati’l-caķîm” [37/Sâffat 23] ve “Yehdîhi ilâ azabi’s-saîr” [22/Hac 4] gibi mahallerdeki “hidaye” “Febeşşirhü bi azabin elîm” [84/İnşikak 24] kavli-i celîlindeki “beşâre” kabîlindedir ki tahķîr ve tezlîlde mübalaĝa olarak ‘alâ tarîki’t [Sayfa 159] tehekküm böyle ta’ bir buyurulmuştur. Bâb’ı sâni’den “hedâhü yehdîhi hidâyeten ve hüdâ fe hüve hâdin ve zâke mehdiyyün” denir ve binefsihî teaddî eder. Ve bazen lamla teaddî eder. “Elĥamdü lillâhillezî hedânâ li hâzâ” [7/A’raf 43] kavli-i keriminde olduĝu gibi. Bazen de “ilâ” ile teaddî eder. “Vehdinâ ilâ sevâi’ş şırât” [38/Sâd 22] nazm-ı celîlinde olduĝu gibi. Bâbu’l-ha’da “hüdâ” kelimesine de nazar oluna.

[408] İhbiţû

Kavlühü Teâlâ “Ve ķulne’hibiţû minhâ cemî’an” [2/Bakara 38]. Ey İnzilû ile’l-arđi. Yani ininiz yere demek olur. “Hübûţ”dan fi’l-i emr cem’i müzekkerdir. “İhbiţû”da hemze’nin dammı ve kesri luĝattir. Âyette zamîr-i mecrûr “cennet”e râci’dir. “Ďarebe” bâbından “hebeţa yehbiţu hebuţan” ve kalîlen “ka’ade” bâbından “hebeţa yehbüţu hübûţan fe hüve hâbiţun” nezele demektir. Ve binefsihî müteaddî de olur. “Hebeţtühü” enzeltühü demek olur. Ve “hübûţ” yukarıdan aşıĝıya nüzûl manasına olmakla beraber bazen mutlak nüzûl manasına da gelir ki; “İhbiţû mişran” [2/Bakara 61] İnzilû mışran mine’l-emşâri demek olup mutlak nüzûl ifade eder.

[409] İhtezzet

Kavlühü Teâlâ “Fe izâ enzelnâ ‘aleyhâ’l-mâe’htezzet ve rabet” [22/Hac 5]. Ey Teĥarrektü bi’n-nebât. Yani inbât ve izhâr-ı niyetle hareket etti demek olur. Aslen “hezze” lafzındandır ki tahrîk-i şedîd’dir. Bu kelimenin tahķiki bâbu’l-ha’da “hüzzî” kelimesinde görülür.

Faslu’l-Hemze Mea’l-Yâ’il-Müşennâti’t-Taĥtiyye

[410] Eyyednâhü

Kavlühü Teâlâ “Ve âteyna ‘İsa’bne Meryeme’l-beyyinâti ve eyyednâhü birûĥi’l-ķudüsi” [2/Bakara 87]. Ey ve ķavveynâhü. Biz O’nu rûhu’l-ķudüisle kuvvetlendirdik demek olur. Bu

kelime hemze-i meftûha ve yâ-i sâkine ile kuvve-i şedîde mânasına olan [Sayfa 160] “eyd” lafzından “tef’îl” dir. “Eyd”in kuvvet mânasına olduğuna bu âyetler şahittir ki; “Ve’s-semâe beneynâha bi eydin” [51/Zariyat 47] ey bi kuvvetin şedîdetin ve “Ve’z-ur ‘abdenâ dâvûde ve ze’l-eydi” [38/Sâd 17], ey ze’l-kuvveti, “Ve üli’l-eydî ve’l-ebşâr” [38/Sâd 45], ey ashâbe’l-kuvâ ve’l-başâir ibareleriyle tefsir olunmuştur. Ancak âyet-i ahîredeki yâ ile “El-Eydî” ihsan ve ‘atâ manasına olan “yed”in cem’idir denilmiş. “Bâ‘a” bâbından “âde’r-raculü yeîdü eyden” ey kavâ ve iştedde, “fe hüve eyyidün” kavîyyün şedîdün “seyyid ve heyyin” veznindedir. Bu kelime “tef’îl” bâbından müteaddî olur. “Eyyedehullâhü bi nasrihî fe hüve yüeyyidü men yeşâü te’yâden” takviye ve teşdîd demektir.

[411] Eyyâmin

Kavlühü Teâlâ “Ve yezkürusmallâhi fî eyyâmin ma’lûmatin” [22/Hac 28]. ‘Aşru zi’lhicce dir. Ve Eyyamin ma’ dûdatin eyyam-ı teşrîktir. **“İstırad”**: Eşhurun ma’lûmatin şevval ve zü’lka’de ve zü’lhicce’den on gündür. Yani şu iki ay ve on gündür. El eşhuru’l-hurum Recep ve zü’lka’de ve zü’lhicce ve muharremdir.

[412] Eyyâmillâhi

Kavlühü Teâlâ “Ve zekkirhüm bi eyyâmillâhi” [14/İbrahim 5]. Ey bi vekâyî‘illâhi. Yani Teâlâ Şânühûnün ümem-i sâlîfe hakkında olan vekâyî‘i azâmesini onlara tezkîr ile yâd etti demek olur. Bu Mukâtil’in kavlidir. İbn Abbas ve Übeyy bin Ka’b ve Mücâhid ve Katâde rıdvanü aleyhim “bi ni‘amillahi” ibaresiyle tefsir etmişler ki ni‘âmın tezekkürü şedâyid-i âlâm eyyâm-ı ibtilâyı taḥfîf eder. Ve “eyyamillâhi”den murad Hazret-i Mûsa aleyhisselam ve kavmi hakkındaki vekâyî‘i azîmedir de denildi ki; Müşarun ileyh’in meb‘asinden [Sayfa 161] evvel olan beliyât ve şadâyid ile ba‘de’l-ba‘se olan ibtilâat ve fiten gibi vekâyî‘i elîme ve Firavun’dan necat ve irsal-i ğamâme ve inzâl-i menn ves-selvâ gibi ni‘am-ı Celîle-i ilahiyenin tezkîrinden ibarettir. Ve “eyyam-ı vuku‘u va‘d ve va‘îd”dir de denilir ki, yevm-i mevttan bed’ ile eyyâm-ı âhirettir. Vallahü a’lemü bi murâdi bihî.

[413] Eyyâne

Kavlühü Teâlâ “Ve mâ yeş‘urûne eyyâne yüb‘aşûn” [16/Nahl 21]. Ey vakte yüb‘aşûn. Yani ḥalk. Halk ne vakit ba‘ s olunacağını bilmezler demek olur. “Eyyâne” kelimesi “eyyü ḥînin” manasına “metâ” gibi zamanda suâle mevzûdur. Biz lisanımızda “ne zaman” “ne vakit”

tâbir ederiz. Kelime-i mezkûre hamze'nin kesriyle de luğattır. Nitekim Süllemâ (Rh) bu âyeti öyle yani hemze'nin kesriyle kıraat etmiştir. Ve “Eyyane mürsâhâ” [7/A'raf 187] ve “Eyyâne yevmü'l-қыyâme” [75/Kıyamet 6] ve “Eyyane yevmü'd-din” [51/Zariyat 12] gibi âyât-ı kerimede de “metâ” ile müfesserdir.

[414] Eyâmâ

Kavlühû Teâlâ “Venkihu'l-eyâmâ minküm” [24/Nur 32]. Ey men lâ zevce lehâ bikran kânet ev şeyyiben ve men leyse lehû zevcün. Yani gerek bâkir gerek şeyyib zevci olmayan nisâ ve zevci olmayan erleri birbirine nikah ediniz demek olur. Bu kelime feth-i hemze ve yâ-i müşeddede-i meksûre ile “eyyim”in cem'idir. Râgıb (Rh) Müfredat'ta “eyim” erkeği olmayan kadındır. Ve bazen zevci olmayan erkeğe de 'ala tarîki't-teşbîh “eyyim” denildi bu hakikat değildir demiş. Sükûn-u yâ ile “eym”den “fa'îl”dir. “Bâ'a” bâbından “Kad âme'r-raculü yeîmü eymen fe hüve eyyimün” ve “Âmeti'l-mer'etü teîmü eymen fe hüve eyyimetün” denir. Ve “tefe'ul”den “teeyyeme ve teeyyemet”de denir. “Bikr” ile “eyyim” in farkı “bikr” henüz [Sayfa 162] tezevvüc etmemiş olmakla zevci olmayana hastır. “Eyyim” 'ale'l-ıtlâk zevci olmayandır. Fe lizâ her “bikr” eyyimdir lakin her “eyyim” bikr değildir. Ve harbe “me'yeme” tesmiyesi zevceynin beynini tefrikle ferd bıraktığı içindir. Hâyye yani yılanı de eyyim denir.

[415] El-Eyketi

Kavlühû Teâlâ “Ve in kâne aşhabü'l-eyketi le zâlimîne” [15/Hicr 78]. Ey el-ğayzati. “Ğayza” cami'u'l-eşcâr olan mahaldir ki ağaçlık denir. Zira “eyk” birbirine dolaşmış karışmış eşcâr-ı kesîredir. Bu isim olup vahidesi “eyke”dir. Kuru ve orman demek olur. “Aşhabü'l-eyke” denilen büyük meskenleri “medyen” kırbunda böyle bir mahal olmakla ona izâfe edildi. Ve hemze bedeline “lâm” ile “aşhabu leyketi” dahî kıraattır. Bu surette kavm-i merkûmun karyelerinin ismidir. Bunlar Şu'ayb aleyhisselâmın ba's olunduğu kavimdir. Bâbu'z-zâ'da “ez-zulleti”kelimesine de nazar oluna.

[416] El-Eydi

Fî kavlihî Teâlâ “Davûde ze'l-eydi” [38/Sâd 17]. Eyi'l-ıquvveti. Yani kuvvet sahibi demek olur. Bu kelimeye dair tahkîkât-ı lâzime bu faslın ibtidasında vakı' “eyyednâhü” kelimesinde mufassalan beyan olunmuştur. Müracaat buyurula.

Meksûratü'l-Hemze

[417] Î ve Rabbî

Kavlühû Teâlâ “Ve yestenbiûneke eḥaḳḳun hüve ḳul î ve rabbî innehû le ḥaḳḳu” [10/Yunus 53]. Ey ne‘am ve rabbî. Hemze-i meksûre ve yâ-i sâkine ile “ÿy” kelimesi hakkında Ebu Bekir Sicistânî (Rh) “Kasemler için te’kiddir, manası “ne‘am ve rabbî” demektir. Ebu Amr (Rh) “Î ve Rabbî” tasdiktir dedi” buyurmuş. Lakin âsâr-ı sâirede görülen “ÿy” ne‘am manasına harf-i cevaptır. Muḥbiri tasdiḳ ve müstaḥbiri [Sayfa 163] i‘lam ve va‘di tâlib için “ne‘am” yerine kullanılır. Ve her halde “ne‘am” gibidir. Ancak İbn-i Hâcib “ne‘am” yerine “ÿy”, ba‘de’l-istifham ve ḳîle’l-ḳaseme vakı‘ olur demiş. Fi’l hakîkati işte bu âyette de öyle vakı‘ olmuştur. Bu kelime “Muḥtâru’l-Enbâ” nam eser-i fakîride mufassalan beyan olunmuştur. **“İstıtrâd”**: Dervişler lisânında carî olan “Eyüvallah” kelimesi de bundandır. Hemze’nin fethiyle telaffuzu ḡalat-ı meşhûrdur. Yalnız mahalli isti‘malî tevsi‘ edilerek kabul ve teşekkür ve tahsîn ve rızâ mahallerinde de isti‘mal ediyorlar.

[418] İyâbehüm

Kavlühû Teâlâ “İnne ileynâ iyâbehüm” [88/Ġâşiyeye 25]. Ey rücu‘ahüm. Yani geri gelmeleri demek olur, “evb”dendir. Ve “evb” rücu‘dan eḥaşşdır. Zira bu lafız irade sahibi olan zîruhda söylenir. “Rücu‘” ise ‘âmmda her şeye itlak olunur. “Ḳâle” bâbından “Âbe yeûbü evben ve evbetün ve iyâben ve me’ben fe hüve âibün” denir. “Evvab” bundan “recca‘ ve tevvâb” manasına mübalaḡa sîgasıdır. Sâlifü’l-beyan “evvâb” kelimesine müracaat oluna.

[419] İlâfi

Kavlühû Teâlâ “Liîlâfi ḳureyşin îlâfihim riḥlete’ş-şitâi ve’ş-şayf” [106/Kureyş 1-2]. “İlâf”, “ilf”den “if’al”dir. Üns ve muhabbet mânasına “alime” bâbından “elife ye’lefü ilfen fe hüve elîfün ve zâke me’lûfün” denir. Ve dammle “ülfeh” bundan isimdir. Türkçe alışmak ve alışıklık denir. “İlâf” if’al’den masdardır. Medd’le “Âlefe yûlifü îlâfen” denir. Bir şeye ülfet ve ünsiyet etmek ve alışıp huy edinmek mânasınadır. “Li îlâfi” kelimesindeki lâm’ın müte‘allıkında ihtilaf vardır. Şöyle ki; [Sayfa 164] bu bir sûre-i müstakile olmak itibariyle lam’ın müte‘allığı “felya‘büdü”dür. Lakin Übeyy b. Ka‘b radiyallahü anh’ın mushafında makablinde vâkı‘ sûre-i fil’den besmele ile fasl olunmayıp sûre-i vâhide gibi yazılmış

olması itibariyle müte‘allık “Fece‘alehüm ke‘asfin me‘kûl” [105/Fil 5] âyet-i kerimesidir. Bu sûre-i şerîfe için mufassalâta müraca‘attan istiğnâ yoktur.

Bâbu'l Bâ'il-Muvahhade

Faslu'l-Bâ Mea'l-Hemze

[420] Be'sün

Fî kavlihî Teâlâ “Ve enzelne'l-ğadîde fîhi be'sün şedîdün” [57/Hadid 25]. Ey kuvvetün şedîdetün lâ tüleyyinühû ille'n-nâri. Yani ateşten başka bir şeyin yumuşatmadığı bir kuvvet-i şedîde demek olur. Ve “Fîhi kuvvetün şedîdetün li'l-harbi ve'l-ğitâli” ibaresiyle de tefsir olundu. Feth ile “be's” ve damm ile “bü's” aslen şiddet manasına olup bundan “azab, “ğarb”, “ğitâl”, “şeca‘at”, “fağr”, “şiddet-i ihtiyaç” manalarında istimal olunmuş. Damm-i hemze ile “beüse bü'sen fe hüve be'sün” ve kesr-i hemze ile “beise bü'sen ve beisen fe hüve bâisün” suretlerinde tasrîf olunur. Ve fiil-i medih olan “ni‘me”nin zıddı “bi'se” dahî bundandır.

[421] Be'se

Fî kavlihî Teâlâ “Asallâhü en yeküffe be'sellezine keferû” [4/Nisa 84]. Ey ħarbellezine keferû. Ve fî kavlihî Teâlâ “Fe men yenşurunâ min be'sillâhi” [40/Mü'min 29]; Ey min azâbillâhi. Ve fî kavlihî Teâlâ “Vallâhü eşeddü be'sen” [4/Nisa 84]; Ey kuvveten ve ħarben.

[422] El-Be'sâü

Fî kavlihî Teâlâ “Messethümü'l-be'sâü” [2/Bakara 214]. Ve fî emsâlihî, şiddetü'l-fakri ve'l-ğaceti. Yani ziyâde yoksulluk demek olur. “Be'sâü” serrâü [Sayfa 165] ve çarrâü ve fağşâü gibi min ħayr-i tezkîr “be's”den ism-i müennesdir.

[423] Be'seküm

Fî kavlihî Teâlâ “Ve serâbile tağküm” [16/Nahl 81] ve “Lituşineküm min be'siküm” [21/Enbiya 80]; Ey ħarbiküm. Murad libâs-i harb olan dir‘in menâfi‘ini beyandır ki harbte muhârib ve mukâtillerin darb ve ta‘n-i‘udûdden viğâye ve muhâfazasıdır.

Meksûratü'l-Bâ

[424] Bi'se

Fî kavlihî Teâlâ “Bi’semeşterav bihî enfüsehüm” [2/Bakara 90]. Ve fî külli mahal-i kelimetü zemmin. Ânifen de beyân olunduğu üzere “be’s”dendir. “Ni‘me” kelimesinin zıddı olup “ne kötü” “ne çirkin” demek yerinde kullanılır. “Bi’ser-raculü zeydün ve bi’seti’l-mer’etü hindün” denir. Başka suretle tasrîf olunamaz. Birer fiildirler, çünkü mevzu‘undan çıkarılıp “ni‘me” medhe “bi’ser” zemme nakil olunmuş. Binaenaleyh isti‘ mâlen harfe benzemişlerdir.

Faslu’l-Bâ Mea’l-Elif

[425] El-Bâtinü

Fî kavlihî Teâlâ “Hüve’l-evvelü ve’l-âhîru ve’z-zâhiru ve’l-bâtinü” [57/Hadid 3]. Esmâü’l-Hüsna’dandır. Tefsir ve şerhi bâbu’l-hemze “el-Âhîru” kelimesinde mufassalan mezkûrdur, oraya müracaat oluna.

[426] Bâriiküm

Kavlühü Teâlâ “Fe tûbû ilâ bâriiküm” [2/Bakara 54]. Ey hâlişiküm. Yaradanınıza, yani sizi yaratan Allah’a tevbe ediniz rücu‘ eyleyiniz demek olur. “Ber” lafzındandır ki “selime” ve “kata‘a” bâblarından meâni-i adîdede müsta‘meldir. “Selime” bâbından “berie minhü yebriü berâeten fe hüve berûn” ba‘ude minhü demektir. Kezâ bâb-ı mezkûrdan “berie mine’l-marâdi” şefâ demektir. “Kata‘a” bâbından “beraallâhü’l-halka fe hüve’l-bâriü” hâleka fe hüve’l-hâliku demek olur. Ve “beriyye” [Sayfa 166] halk yani nâs’dır. Ve “el-bâriü” esmâü’l-hüsna’dandır. Ve “berie” lafzı halk ve îcad manasına Cenab-ı Hakk’a hasdır, ğayra ıtlak olunamaz. “Berâetün” kelimesine de nazar oluna.

[427] Bâû

Kavlühü Teâlâ “Duribet ‘aleyhimü’z-zilletü ve’l-meskenetü ve bâû bi ğağabin minallâhi” [2/Bakara 61]. Ey race‘û. Yani Allah’ın ğazabıyla rücu‘ ettiler demek olur. İş bu “bâe” lafzı daima şerde isti‘ mal olunur. “Race‘a” gibi mutlak değildir ki hayır ve şerde kullanılır. “Kâle” bâbından “bâe yebûü be’ven ve bevâen” denir. “Ekarre ve e’ terafe bihî” demek olur. Bu kelimenin şerde isti‘ male tahsîsi yalnız Sicistânî (Rh)’nin Şerh-i Ğarîbü’l-Kur’ân’ıyla Lübâbu’t-Te’vîl’de görüldü. Bizim elimizde bulunabilen âsâr-ı sâirede tesadüf edilemez. Merhumların bu kavli ve böyle kaydı kat‘î olmayıp ekseriyet îtibariyle olsa gerek. Çünkü Zât-ı Risaletpenâh’dan mervî meşhur “Seyyidü’l-İstiğfâr” da “Ebûü leke bini‘metike

‘aleyve ve ebûü bi zenbî” vakı‘ olmakla iki vecihle de isti‘ mali ictima‘ ettiği zâhirdir. İbnü’l Esir (Rh) “Nihaye”de bu kelimeyi “Ey eltezimü ve erci‘u ve uķirru” ibaresiyle tefsîr etmiş. Ve “Aslu’l-bevâi el-lüzûm” demiş. Ve ekser müfessirîn “bâû”yu “racaû vesteħaķķû” ile ve İbn Abbas radiyallahü anhümâ “İstevcebû” ile tefsir etmişler. Vallahü a‘lemü bi murâdihî.

[428] Bâġin

Fî kavlihî Teâlâ “Femenizturra ġayra bâġin ve la ‘âdin” [2/Bakara 173]. Ey tâlibin. Yani “Lâ yebġ”, ey lâ yaķlubü’l-meytete me‘a ġinâhü ‘anhâ bi ġayrihâ. Yani meytenin ġayrı bir şeyle ekl-i meyteden müstaġnî olduġu halde, meyte eklini istemez meâlinde. Ve bazı ekâbir-i eimme-i tefsîr “ġayra mütenâvilin lil-lezzeti” ile tefsir etmişlerdir ki; [Sayfa 167] lezzet için yemez. Yani zarûret olmadıkça telezzüz için ekl-i harâmı irtikâb etmez demektir. “ġayra ġâricin ‘ale’l-müslimîn” ile ve “ġayra bâġin ‘ale’l-imâmi” ile de tefsîri mervi ise de sibâk ve siyâk ve meseleye evfak olan evvelki tefsirlerdir. Vallahü a‘lemü bi’s-savab. Bu “beġâ” lafzının Bâbu’l-hemze’de “ibtigâen” kelimesinde bahsi mürûr etti, oraya irca‘ ı nazar oluna.

[429] Bâşirûhünne

Kavlühü Teâlâ “Fel’âne bâşirûhünne” [2/Bakara 187]. Ey câmi‘ ûhünne. Yani şimdi artık nisâ ile yani ezvâcınız ile cima‘ ediniz. “Mübâşere” burada cima‘ dır. Zâhir-i cild demek olan “beşera”dan “müfâ‘ale” dir. Cima‘ ın mübâşere tesmiyesi beşerenin beşereye messi i tibariyledir ki zevceynin beşereleri birbirine temas eder. Bu “beşer” lafzı meâni-i kesîrede müsta‘ meldir. Âtiyen “beşerun” kelimesinde tafsîli görülür.

[430] Bâziġan

Kavlühü Teâlâ “Felemmâ ra’al-ķamera bâziġan” [6/En’am 77]. Yani tulû‘ edici olduġu halde demek olur. “Bezġ”dendir, “deġale” bâbından “bezeġati’ş-şemsü tebzüġü büzüġan fe hiye bâziġatün” ve “bezeġa’l ķameru büzüġan fe hüve bâziġun” denir ki, tulû‘ etmek yani doġmak manasınadır. “Râġib (Rh) “Felemmâ ra’aş-şemse bâziġaten” [6/En’am 78] ve “Felemmâ ra’âl-ķamera bâziġan” [6/En’am 77] âyetlerini îrad ile “Ey tâli‘ an münteşira’d đav’i” ibaresiyle tefsir etmiş. Ve “bezeġa’n nâbü” yani azı dişi tulu‘ etti çıktı denmesi buna teşbîhendir. Ve aslı “bezeġa’l-bayķâru’d-dâbbete” esâle ve mehâ “febezeġa hüve” ey sâle.

Yani “baytar hayvanın damarını şakk etti kanını akıttı, kan da akdı” diye teşrîh etmiş. Bu mânaya lafzı mezkûr “kata‘a” bâbından gelir. “Bezeğa baytâru’d-dâbbete tebzüğu bezğan” denir. Hâsılı “bezğ” lafzı bu sûretle [Sayfa 168] tulu‘, zuhûr, şakğ, isâle ve seyelân-ı demm manalarında isti‘ mal olunduğu anlaşılıyor.

[431] Bâdiye’r-ra’yi

Kavlühû Teâlâ “Hüm erâzilünâ bâdiye’r-ra’yi” [1/Hud 27]. “Bâdî” hemze ile ve bi lâ hemze kıraat olundu. Hemze ile kıraate göre “evvele’r-ra’yi”, bilâ hemze kıraate göre “zahira’r-ra’yi” ile tefsir olunur. Her iki surette de murad “Bir emirde bilâ tefekkür ve lâ teemmül ru’yetsizce âkıbetini düşünmeden ilk hatıra geleni yapıveren kimsedir”. “Evvele’r-ra’yi” ilk re’y ve “zâhiru’r-re’yi” için bâtınını içyüzünü düşünmeden zâhir ve hâdis olan re’y” demektir. Bilâ hemze “semâ yesmû” bâbından “bedâ yebdû bûdüvven fe hüve bâdin bâdî” zahera demektir. Ve hemze ile “kata‘a” bâbından “bedee yebdeü bed’en fe hüve bâdiün” ibtede’e demek olur.

[432] Bâhi‘un

Kavlühû Teâlâ “Le‘alleke bâhiun nefseke” [18/Kehf 6]. Ey kıtilün nefseke. Yani ola ki kendini öldürecekse demek olur ki; Murad “mahzûn ve mükedder olup da nefesine meşakkat îras etme” demektir. Cenab-ı Hakk’tan Rasûl-i Ekrem Efendimiz hazretlerini teselliyettir. “Bağ‘” aslen ğamm ve hüzn ve vecd sebebiyle kendini öldürmek manasınadır. “İntihar” değil zirâ intihar kişi bizzat nefisini katle teşebbüstür. “Bağ‘a” hüzn, ğam ve bil-vecd bir kimsenin mevtine sebep olmaktır dayanamayıp ölmektir. “Nefe‘a” bâbından “beha‘a yebha‘u bağ‘an fe hüve bâhi‘un” denir. Katele nefsehû ğammen ev hüznen ev vecden demek olur.

[433] El-Bâkiyâtü’s-şâlihâtü

[18/Kehf 46] Ey şalavâtü’l-ğamsi. Yani beş namazdır. [Sayfa 169] Ve “Sübhanallâhi velhamdü lillâhi ve lâ ilâhe illallâhü vallâhü ekber” kelimat-ı tayyibâtür dahî denildi. Bu mâna kelimat-ı mübârekât-ı mezkûrenin sevab ve berekât ve envârı, zâkiri için bâki olmak i‘ tibariledir.

[434] Bârizeten

Kavlühû Teâlâ “Ve terâ’l-arða bârizeten” [18/Kehf 47]. Ey zâhiraten. Ey leysse fiha müsteṭallün ve lâ müteḍayyeün. Yani yeryüzünü dağlar ve ağaçlar ve sâir gölge edecek şeylerden ‘ârî apaçık görürsek demek olur ki, kıyâmetten sonraki halidir. “Ḳa‘ade” bâbından “beraze yebrüzü Bürûzen fe hüve bârizün ve hiye bârizetün” denir, zuhûr manasınadır. Ve ḥurûc ve mübâreze yani harbe çıkışmak meydan okumak manasına da gelir. Ve arz-ı zâhire yani açık yere feth ile “berâz” denir. Meâni-i sâirede dahi müsta‘meldir ki; fusûl-ü mahsûsasında mezkûrdur. “Faslu’l-Bâ mea’r-Râ’ya nazar oluna”.

[435] Bâlü

Kavlühû Teâlâ “Fe mâ bâlü’l-ḳurûni’l-ülâ” [20/Taha 51]. Ey ḥâlü ve ḥaberu kurûn-i esâlife. Evvelki akvâmın geçmiş ümmetlerin hâli ve haberi nedir demek olur. Râgıb (Rh) Müfredat’ta “bâle”, kendisiyle ihtimam olunan yani mühimm olan “hal” dir. “Ma baleytü hâkeza bâleten”, ey mâ ikteṣtü bihî demiş ki biz bundan “ben ona ḡussalanmadım ve ona ehemmiyet vermedim” tâbir ederiz. Bundan anlaşılan bu ki; “bâle” her ne kadar “hal” demek ise de beynlerinde fark vardır ki; “hal” ‘ale’l-a‘de, “bâle” fakat mühim hal demek olur. Bu kelime ḳalûbe ve ihtimam mevzîf lerinde kullanılır. “Mâ bâlü’n-nisvetilletî katta‘ne eydiyhünne” [12/Yusuf 50], ey ḥâlühünne ve ḥaberuhünne “Ve esleḥa bâlehüm” [47/Muhammed 2] ey ḥâlehüm ve “Ḥaṭara bi bâlî kezâ” ey kalbî yani kalbime şöyle bir şey hutûr etti. Bundan “mübâlât”[Sayfa 170] lafzı ihtimam ve hüzün ve ḡam manalarına gelir. “bâle”den “müfâ‘ale” dir. “Lâ übâliye” gibi kelimelerde “Lâ ehtemme” ve “lâ eḡzene” ve “lâ eḡtemme” manalarındadır. Türkçe’de “kayırmam” denir ki ehemmiyet vermemekten ve kadr komamaktan ibarettir.

[436] El-Bâdi

Kavlühû Teâlâ “Sevâeni’l-‘âkifü fîhi ve’l-bâdi” [22/Hac 25]. Ey ehl-i bedvin. Yani bâdiye ehli ki göçebe ḳuravî çöl adamı demek olur. Bu “büdüvv” lafzının zuhûr manasından ahz ile etraf ve eknâfında ru’yete mani‘ olacak bir hâil bulunmadığı cihetele sahrâ ve çöl ve ovaya “bâdiye” tesmiye olunmuş. Binaenaleyh sükkânına “bedevî ve bâdi” denir. Bu âyet-i kerimede tahfifen “ya” isḳât olunup kesre ile iktifâ olunmuştur. Ânifu’l-beyân “bâdiye’r ra’yi” kelimesinde “büdüvv” lafzının tahkîki zikr olundu irca‘ı nazar buyurula.

[437] Bâsiratün

Kavlühû Teâlâ “Ve vücûhun yevme izin bâsiratün” [75/Kıyamet 24]. Ey mütekerrihetün. Yani şiddetle kararıp çirkinleşici demektir. Ve “Kâlihâtün”de denir ki; şedîdetü’l ‘ubûse yani yek ‘ubûs demek olur. “Besur”dendir ki; bir şeyi vaktinden mukaddem isti‘ caldır. “Şümme ‘abese ve besare” [74/Müddessir 22] kavı-i keriminde “ezhera’l ‘ubûse” ve “ista‘ cele bihi” denir. İstikrahı tevakku‘ olunan şeyin hudûs ve zuhûrundan evvel hâsıl olan telaş ve ızdırâb-ı derûndan veche teğayyürle çirkinleşmek demek olur. “Dehale” bâbından “besera yebsuru büsûran fe hüve bâsirun” denir.

[438] Bâsiqâtün

Fî kavlihî Teâlâ “Ve’n-naħle bâsiqâtin” [50/Kaf 10]. Ey tuvâlen, yani uzun. “Bâsika”nın cem‘idir. Yukarıya doğru uzanıp gitmek manasına olan “besk”dendir. “Dehale” bâbından “beseķa’n-naħlü yebsüķu büsûķan fe hüve bâsiķun” [Sayfa 171] denir,“Tâle” demektir. “Naħl” in “bâsiqât” ile tavsîfi sıfat-ı mezkûreyi hâiz olduğundandır.

[439] Bâliġatün

Kavlühû Teâlâ “Ĥikmetün bâliġatün fe mâ tuġni’n-nüzür” [54/Kamer 5]. Ey tâmmetün ve fi “Kul felillahi’l-ħucetü’l-bâliġatü” [6/En’am 149] keza et-tâmmetü. Hikmet ve Ĥucetin “bâliġa” ile tavsîfi tamam ve kemalde mertebe-i ġâyette olduğu içindir. Buna binaen “tâmmetü” ile tefsir olundu. Bazı müfessirîn tarafından ûlâda “bâliġatün minallâhi ileyhim” ibareleriyle tefsir olunmuştur. Bu kelime her nede olursa olsun yetişmek ve ulaşmak yani vusûl ve idrâk ve intihâ manalarında isti‘ mal olunan “bülûġ”dandır. “Ka‘ade” bâbından “beleġa’ş-şabiyyü bülûġan fe hüve bâliġun” vaşale ile’l-ħulmi. Ve bu manada “bülûġ” isim de olur. “Zarufe” bâbından “beluġa yeblüġu belâġatün fe hüve belîġun” denir “Şâra belîġan” yani sözü hakkıyla tam ve kemal ve yerli yerinde söyler oldu demek olur. Ve “belâġ” kifâye ve teblîġ manasına gelir. Ve “İblaġ ve teblîġ” bundan müteaddîdir. Ve “mübâlaġa” bezl-i cehd etmek ve cidd ve iķdamla çalışmak mânasınadır.

[440] El-Bâise

Fî kavlihî Teâlâ “Ve eķ’imü’l-bâise’l faķîre” [22/Hac 28]. Eyi’ş-şedîde’l-faķri. Faslu’l-Bâ mea’l-Hemze’de “Be’sün” kelimesine müracaat oluna.

[441] Bâkiyetin

Fî kavlihî Teâlâ “Fe hel terâ lehüm min bâkıyetin” [69/Hakka 8]. Ey nefsin bâkıyetin. Yani “bâkıye” mukadder “nefs”e sıfattır. “Geri kalan bir kimse görüyormusun” demektir. Yani “Onlardan kimse kalmadı” demektir. Yahut “Min bâkın” demek olup âhırde “hâ” “allâne, fehâme, nessâbe” kelimelerinde olduğu gibi mübâlağa için ilhâk olunmuştur. Aşağıda “bakıyyetün” kelimesine bak.

[442] Bârake

Kavlühü Teâlâ “Ve ce‘ale revâsiye” [min fevkihâ] ve bârake fihâ” [41/Fussilet 10]. Ey keşşera fihâ'l-ğayra mine [Sayfa 172]'l-miyâhi ve'z-zürû'î ve'd đurû'î. Yani arzda halk ettiği enhâr ve ‘uyûnun sularından ve ekinlerinden ve sütleri sağılır memeli hayvanâtın memelerinden hayr ve menafi‘ ve ni‘am-ı ħafıyye ve celiyyesini Allah Azimü’ş-şân teksîr eyledi demek olur. “Fe tebâraka’llâhü rabbü'l-‘âlemîn” [40/Mü’min 64] bu kelime-i kerîme sübût-u hayr manasına olan “bereke”den “müfâ‘ale”dir. Ve “bereke” daima mer’î ve ğayr-ı mer’î sübût-u hayr-ı ilahîde söylenir. Cem‘i “berekât” gelir. “Lefetehnâ ‘aleyhim berekâtin mine’s-semâi ve'l-arđı” [7/A’raf 96] kavlı kerimi bundandır ki; ta‘dadı mümkün olmayan ni‘am-ı celîle-i ilâhiyyenin teksîrinden ibarettir. Ve her kendinde hayır bulunan şeye “mübârek” denir. Ve tebârakallâhü cümle-i kerîmesinde ve emsalinde vakı‘ “tebâreke”, “bereke”den “tefâ‘ul”dür. Te‘âlâ ve te‘azzame ile tefsir olunur ki, kesret-i hayr ve ni‘am-ı lâ tuhsâsının sübûtuyla müte‘âlî ve müte‘azzam. Yani şânı yüce ve zât-ı akdesi büyük oldu demektir. “Büyük oldu” demek zât-ı bârî’de büyüklüğü zâhir ve sâbit oldu demektir. Yoksa azamet ve kibriyası zatî ve ezelî ve ebedîdir. Bu kelimenin mecmu‘ müştakkâtı bu mana üzerine teferru‘ etmiştir. Bunun aslu’l-aslı feth-i bâ ve sükûn-u râ ile “berk” lafzıdır. Lafz-ı mezkûr devenin sadrıdır. Çökeceği zaman onu yere koyup üstüne çöker. O zaman arap “değale” bâbından “bereke’l-ba‘îru yebrukü bürûken” der. İşte bundan “sübût” manasına ve sonra da “sübût-u hayr” manasına alındı ve ihtisâs etti. Ve “bereke” fütühatla nemâ ve ziyâde manasına da kullanılır. Ve “bârake” ve “tebâreke” birdir. Bizzat ve “lam, fî, ‘alâ” ile de teaddî eder yine mâna birdir. “Bârekallâhü leke ve ‘aleyke ve fike ve bârekeke” müsavîdir. Ancak “tebâreke” lazım olarak [Sayfa 173] dahî isti‘mal olunur. Ve “tef‘îl” den “tebrîk” bereketle duadır.

Faslu’l-Bâ Mea’ş-Şâil-Müşelleşe

[443] Beşse

Fî kavlihî Teâlâ “Ve mâ beşse fihimâ min dâbbetin” [42/Şurâ 29] ve “Beşse fihimâ min külli dâbbetin” [2/Bakara 164] ve “Beşse minhümâ ricâlen” [4/Nisa 1]; El-âyât. Ey neşera ev haleka. Dağıttı, yaydı yahut yarattı demek olur. Asıl manay-ı “besse”, rüzgarın toprağı savurup dağıttığı gibi bir şeyi dağıtıp tefrîk etmektir. “Haleka” manasına da gelir. Nitekim âyat-ı mezkûrede her iki vecihle de tefsir olunmuştur. “Katele” bâbından “beşse yebüşşü beşsen” denir, “neşera ve haleka” mânalarına haml olunur. Ve izmar ve ihfâsı müşkil olan hüzn-ü şedîd manasına da gelir.

[444] Beşşî

Fî kavlihî Teâlâ “İnnemâ eşkû beşşî ve hüznî ilallâhi” [12/Yusuf 86]. Ey azîm-i hüznî ellezî lâ eţîku ketmehû fi nefsi. Yani nefsimde gizlemeğe tâkat getiremediğim hüznün ve ıztırab-ı derûnumu Allah’a şikâyet ediyorum demektir. “Besse” eşedd-i hüzündür. Şöyle ki; sahibi, neşr ve ızhar etmedikçe taħaffûf etmez. Binaenaleyh sahib-i “besse” bekâ ve enîn gibi bir şeyle ızhar ederek sabr edebilir. “Hüzün” ise mutlaktır ki; hemme ve ğamme ve kaleka ve ızdırab-ı derûndur. Ve ona sabır mümkündür. Ve meknûn ve meknûz olup derunu iz‘âc eden hüzn-ü şedîde “bess-i nefis” denir. Bunun da aslı ânifü’l-beyân neşr manasına olan “besse”dir.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’l-Hâi’l-Mühmele

[445] Bahîratin

Kavluhû Teâlâ “Mâ ce‘alallahü min bahîratin” [5/Maide 103]. Ey mâ şere‘ allâhü minhâ. Yani tesmiye olunan şeyi Allah Teâlâ teşri‘ etmedi. “Bahîratin” bu âyetin tamamıyla tahrîm edilen âdât-ı cahiliyyeden dört adet-i sakîme ve bâtıla’dan bir bahsidir. [Sayfa 174]

1- Bir dişi deve beş batın düvel verir de beşincisi erkek olursa onun etini zükûr ve inâs yemek helaldir. Eğer beşinci dişi olursa nişan olarak kulağını genişçe şakk ederler. Onun eti sütü nisâyâ haram olur. Lakin öldüğü vakit o meyte eti nisâyâ helal olurdu. İşte buna “bahîra” denirdi.

2- Her ne sebeble olursa olsun nezr olarak tesyîb edilen yani başıboş salıverilen deve’dir ki; sudan dir‘iden men‘ olunamaz ve ona bir kimse binemez ve yükle başı boş gezer. Buna da “sâibe” denirdi.

3- Bir koyun eğer yedi düvel verir ve yedinci erkek olursa onun eti ve sütü rical ve nisâya helal ve eğer dişi olursa sürüde terk olunur. Şâyet ikiz doğurur ve onlardan biri erkek biri dişi olursa erkek kardaşına vâsıl oldu derler, mekanına hürmeten zebh etmezler. Şâyet bi'l-mecbûriye zebh olur ya olursa eti ve dişinin sütü nisâya haram olurdu. Yalnız dişinin meytesini ricâl ve nisâ yerlerdi. Buna da “vaşîle” tesmiye edilirdi.

4- Yavrusunun yavrusuna binilen erkek yani damızlık devedir. Ve ‘ala kavlin şulbünden on batın düvel alınan erkek devedir ki “kad hamâ zahrahû” derler. Artık ona binilmez başı boş terk olunur. Bu da “hâmî” tesmiye edilirdi.

Bu âdât-ı seyyie-i câhiliyyenin ta‘rifinde daha başka akvâl de vardır ki mufassalâtta görülür. ‘Alâ eyyi vechi kâne Cenab-ı Hak bunların şer‘ullah olmadığını ve iftirâen ‘alallah küffârın âdât-ı seyyiesi olduğunu beyanla men‘ ve nehy buyurdu. Kemâ kâle Teâlâ Şanühû “Mâ ce‘alallâhü [Sayfa 175] min baĥîratın ve lâ sâibetin ve lâ vaşîletin ve lâ ĥâmin ve lakinnellezîne keferû yefterûne ‘alallâhi’l kizbe ve ekşeruhüm lâ ya‘kîlûn” [5/Maide 103]. “Ĥâmin”in aslı “Ĥâmî” olup taĥfîfen “yâ” ıskat olunup kesre ile iktifâ olunmuştur.

Faslu’l-Bâi’l-Muvahhade Mea’l-Ĥâi’l-Mu‘ceme

[446] Baĥsin

Kavlühû Teâlâ “Ve şeravhü bi şemenin baĥsin” [12/Yusuf 20]. Ey bâĥsin ey nuĥsânin. Yani nâķıs ve dîn ve diğlerinden eksik demek olur. “Feteha” bâbindan “beĥase yebĥasü baĥsen” denir. “Neķase” manasınadır. “Baĥs” ile “naķs”ın farkı “baĥs” bir şeyi zulüm ve cevr ile naks etmektir, “naķs” ise mutlaktır. Ve “baĥs” müteaddîdir, kemâ kâle Teâlâ Şanühû “Ve lâ tebĥasü’n-nâse eşyâehüm” [7/A’raf 85] ve “Ve hüm fiĥâ lâ yübĥasûn” [11/Hud 15]. Ve “baĥs”, “bâĥis” ħâlîl ve nâķıs denir. Ve “baĥs” bi ma‘na “mebĥûs” dahi denilmiş ki “menķûs” demektir. Ve bundan “tebâĥus” teğâbün yerinde kullanılır.

[447] Baĥsen

Fî kavlihî Teâlâ “Fe men yü’mînü bi rabbihî felâ yeĥâfû baĥsen ve lâ rehekâ” [72/Cin 13]. Ey noksan. Mâ kabline irca‘ı nazar buyurula.

Mazmûmetü’l-Bâ

[448] El-Buĥli

Kavlühû Teâlâ “Ellezîne yebhalûne ve ye’murûne’n-nâse bi’l-buĥli” [4/Nisa 37]. Ey bi imsâki’l-ġaniyyâti ‘an müstehakġahâ. Yani mâl-i müddeġar. Fazla malı müstehakkı olan fakire ve muhtaca vermemeġi nâsa emreder. “Buĥl” dammle bir kimse elindeki fazla malı fakire ve sâil-i muhtaca vermekten imtina’dır. Bunun zıddı “cûd”dür. Lisanımızda “civanmert” ġalat olarak “cömert” denir. Ve lisan-ı Şer’de “buĥl”, [Sayfa 176] i’tâ ve infâkı vacip olan Şeyi vermekten imtina’dır. “Baĥl” iki türdür. Biri; bir kimse kendi nefsinde baĥîl olmak ve diġeri kendi baĥîl olmakla beraber âġarı da baĥle teŐvîk etmektir ki eşna’ ve eġbahıdır. Zikir ve bahsinde olduġumuz âyet bu ikinciye zemm ve takbîġdir. Bu kelime “ta’ibe” “ġarube” bâblarından “baĥile yebhalû baĥalen ve baĥule buĥlen fe hüve baĥîlün” diye tasrif olunur. “Baĥîl” in cem’i “buĥalâe” dir. Ve Fâil vezninde “bâĥîl” zû buĥl demektir. “Baĥîl” siġa-i mübalaġa olarak kesiru’l-baĥl manasına da gelir. Ve “if’al”den “ebġaltühû” vecedtüġü baĥîlen demektir. Ve “buĥl” isim de olur.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’d-Dâli’l-Mühmele

[449] Bedî’ u’s-semâvâti ve’l-arġi

[2/Bakara 117] Ey mübtedi’ u’s-semavâti ve’l arġi. Yani semavât ve zemîni bidâyeten örneksiz îcad edici demektir. “İbda’” bir sun’î misalden ihtidâ ve sâni’i âġara iġtidâ ve iktifâ ve taklitsiz îcad ve ihdaŐdır. Cenab-ı Hakk’a ve Őani’i Ĥakîm-i Ĥadîm’e isnad olununca âletsiz ve maddesiz ve zaman ve mekandan müstaġni olarak yaratmaktır. İŞte bu ma’nada “el-bedî’” Esmâü’l-Hüsnâdandır. Cenab-ı Hak’tan ġayrıya vasıf olduk da “muġteri” manasınadır ki; örneksiz yapmaktır. Bu manada “bedî’ ve mübdi’ ve mübtedi’” fâil-i büneyyesiyle birdir. Yalnız “bedî’” bazen “fa’îl” bi ma’na “mef’ûl” olur, “Ĥaza emrun bedî’un” gibi. Ve bâ-i meksûre ve dâl’in sükûnuyla “bid’” de bundandır. “Ĥul mâ küntü bid’an mine’r-rusuli” [46/Ahkaf 9], ey bedî’an minhüm, ey evvele mürselin. Yani ben rasullerden ibtidâen ba’Ő olunmuş bir rasul deġilim. Benden evvel de rasuller ba’Ő olunmuştur demek olur. “Bid’a” lafzı da bundandır ki; “muhdeŐ” manasınadır. Lisanı Şer’de [Sayfa 177] kitab ve sünnet ve icma’-ı sahâbeden bir asla müstenid olmayan Şeydir ki; mel’ûne ve mekrûhe ve mübâġa ve ġasene dört kısımdır.

Mazmûmetü’l-Bâ

[450] El-Büdne

Kavlühû Teâlâ “Ve’l bûdne ce’alnâhâ leküm” [22/Hac 36]. Cem’u “bedenetin”. “Bedene” ‘îd-i eğhâda ve nezr ve emsali sebebiyle vücûben zebh için ta’yin ve taşşıs edilen devedir. Ve ‘ala eyyi ĥâlin mutlaķan zebh için taşşıs olunana “cezûr” denir. Fethateynle “Ve’l-bedene” dahî kıraattir. Sahîh ve cesîm deve ve sığıra denir. Azm-i cüssesinden ötürü “bedene ve bedenin” tesmiye olundu. “Ka’ade” bâbından “bedene bûdûnen fe hüve bâdinün” denir. Lahm ve taĥmın kesretinden bedeni cüssesi buyudu demektir.

Meksûratü’l-Bâ

[451] Bidâran

Kavlühû Teâlâ “Ve lâ te’külûhâ isrâfen ve bidâran” [4/Nisa 6], ey mübâdereten, müsâre’aten. Yani süratle çarçabuk yiyivermeyiniz demektir. “Ka’ade” bâbından “bedertü ileyhi bûdûren” ve müfa’ale’den “bâdertü mübâdereten ve bidâran” denir. Esra’tü mânasınadır.

[452] Bid’an

Fî kavlihî Teâlâ “Ķul mâ küntü bid’an mine’r-rusuli” [46/Ahkaf 9]. Ey bedî’an minhüm ey evvele mürselin. Bu faslın evvelinde vakı’ “bedî’” kelimesine müracaat oluna.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’r-Râ

[453] Berâetün

Kavlühû Teâlâ “Berâetün minallâhi ve rasûlihî” [9/Tevbe 1], Ey hazîhî berâetün. “Berâetün” bir şeyden ĥurûc ve müfârakattir. Aslen “bere’e” maddesindedir ki; mücâveret ve mukârenetten istikrâh olunan şeyden ĥalâştır. Bu âyette murad [Sayfa 178] i’lam-ı nakz-i ahiddir. Bu Bâbu’l-ba’nın evvelinde vakı’ “bâriiküm” kelimesine nazar oluna.

[454] Berazû

Kavlühû Teâlâ “Fe iza berazû min ‘indike” [4/Nisa 81]. Ey ĥaracû min ‘indike. Ve “Ve berazû lillâhi” [14/İbrahim 21] ey ĥaracû min ĥubûrihim ve “Ve lemmâ berazû li câlûte” [2/Bakara 250] ey zaharû ev sâffefû lil-ķitâli. Cümlesi zuhûr manasına olan “bürûz” dandır. Evâil-i bâbta “bârizeten” kelimesine müracaat oluna.

[455] Beraze

Kavlühû Teâlâ “Kul lev küntüm fi büyûtiküm leberazellezine kütibe ‘aleyhimü’l-ıktlü ilâ mezâci’ihim” [3/Âli İmran 154]. Ey le hârecellezine kuğıye ‘aleyhimü’l-ıktlü ilâ mekâtilihim, yani “elbette maktellerine çıkarlardı” demek olur. Sâbıkı gibi “bürüz” dandır, “bârizeten” kelimesine irca’ı nazar oluna.

[456] Berzahun

Kavlühû Teâlâ “Ve min verâihim berzahun ilâ yevmi yüb’aşûn” [23/Mü’minûn 100]. Ey “hâcizün yaşuddehüm ‘ani’r-rücû’i. Yani el-kabre fe innehû hâcizün beyne’d-dünya ve’l-âhireti. “Berzah” iki şey arasında vakı’ olan hâciz ve fâsıla denir. Binaenaleyh dünya ile Âhiret beyninde olmakla kabre berzah denildi. Ve “berzah” vakt-i mevtten kıyâmete yani yevmü’l-ba’şe kadar olan zamandır ki, kabir âlemidir. “Âlem-i berzah” da denir. Ve bu alemde nüfûs-u beşeriye için na’ım ve azab da vardır. Lisan-ı şer’ buna na’ım-i kabr, azâb-ı kabr itlâk eder. Bundan başka “berâzih”-i kesire vardır ki dünyevî ve uhrevî ve ulvî ve süflî meratib ve derecât beyninde lâ bûdde bir berzah vardır. Ve âlem-i meâni-i mücerrede-i basîta ve âlem-i ecsâm-ı maddiyye-i mürekkebe ile alem-i ervâh ve alem-i ecsâd beyninde berzahlar vardır. Kur’ân-ı Kerim’de mutlak hâciz manasına varid olmuştur. Nitekim “Ve ce’ale beynehümâ berzeħan” [25/Furkan 53] ve “Meraca’l-baħreyni yeltekiyâni beynehümâ berzahun lâ yebġiyân” [55/Rahman 20] âyetlerinde mutlak hâcizdir. Bir de bu [Sayfa 179] “berzah” tesmiye edilen hâciz maddî olur, manevî olur, hissî olur, aklî olur. Bu lafız aslen “berzeh” Farisi mu’rebidir. Yani arap “berzeh” lafzını “berzah” suretinde telaffuz etmişler de denilmiş, vallahü a’lemü.

[457] Beriħa

Kavlühû Teâlâ “Fe iza beriħa’l-başarü” [75/Kıyamet 7]. Ey dehişe ve teħayyera. Ĥalet-i Ĥavf ve Ĥaşyet ve deħşette gözlerin ızdırap ve tahayyüründen ibarettir. “Ta’ibe” bâbından “beriħa başaruhû yebraħu bereħan” denir. Ve feth-i râ ile bereħa’l-başaru dahî kıraat olunmuş, “Berîħ”dendir. Bu surette mâna Ĥulûl-u mevt-i insanda gözlerin bir mahalle dikilip parıldamasından ibarettir. Bu manada “deħale” bâbından “bereħa basaruhû yebraħu bürûħan” denir ve bu bâbdan berħ yani şimşek ve her lâmi’ olan parıldayan şeye de müsta’meldir.

[458] Berden

Kavlühû Teâlâ “Lâ yezûkûne fihâ berden” [78/Nebe 24]; Ey nevmen yani uyku uyumazlar demek olur. Aslen “berd” soğuk demektir. Lakin arap nevm ve mevte de “berd” ıtlak etti. Meselde “mene‘a’l-berdü’l-berde” denir ki, evvelki “berd” soğuk, ikinci uykudur. Fil hakîkati üşüyen kimse uyuyamaz. Ve “berede fülânün” derler “mâte” demek olur. Çünkü meyyitin harâreti burûdete münkalib olur. Ve fî kavlihî Teâlâ “Kulnâ yâ nârü kûnî berden ve selâmen ‘alâ İbrâhîme” [21/Enbiya 69], ey kûnî bâriden lâ tahrukî. Yani soğuk ve yakmaz ol demektir. Bu âyette “berd” mânayı asliyesi üzerinedir. Binaenaleyh “bâriden” ile tefsir olundu. Lâzım olarak “sehüle” bâbından “berude’ş-şey’ü Bürûdeten fe hüve bâridün” denir. Ve “katele” bâbından müte‘addî bazen de lâzım olarak müsta‘meldir. “Beredehü berden fe hüve bâridün ve zâke mebrûdün” denir ve “bârid”, “mebrûd” manasına da gelir ve soğuk [Sayfa 180] manasına isim de olur. “İf‘âl”den “ibrâd” soğuğa dühûl ve idhâl manalarına gelir. Ve “tef‘îl”den “tebrîd” manayı mezkûrdan mübâlağadır.

[459] El-Beriyye

Kavlühû Teâlâ “Ülâike hüm hayru’l-beriyye” [98/Beyyine 7]. Ey hıyârü’l-halki. Yani halkın hayırlıdır demek olur. “Bereallâhü’l-halka” kavlından olur ki, “halekahüm” demektir. Bu bâbın evvelinde vakı‘ “bâriiküm” kelimesine irca‘ı nazar oluna.

[460] Berran

Kavlühû Teâlâ “Ve berran bi vâlideyhi” [19/Meryem 14] ve “Ve berran bi vâlidetî” [19/Meryem 32]. Ey muhsinen. İhsan ve iyilik edici yani itaat ve hüsn-ü hizmetle hoşnut ve razı edici demek olur. Bu kelime aslen “baħr”ın hilâfı olan “berr”lafzındandır. Lisanımızda da “deniz” mukâbili “kara” denir. Bunda vüs‘at olmakla “tevessü’” tasavvur edilerek fi‘l-i ħayr da tevessü’ manasına bâ’nın kesriyle “berr” lafzı istimal olundu. “Alime” bâbından “berra’l-veledü bi vâlideyhi yeberru birran fe hüve berrun bihimâ ve bârrun” denir ki; hüsn-ü itaatta ve rahmet ve şefkatle hizmetde onlar tevessü’ etti geniş bulundu demek olur. “Ukûk”un zıddıdır. Ve Cenâb-ı Hakk’a da nisbet edilir. Ve feth-i bâ ile “el-Berru” Esmâ-i Hüsnâ’dandır. “İnehû hüve’l-berru’r-raħîm” [52/Tûr 28] kavli keriminde vakı‘ olmuştur. Dünya ve ahirette in‘am ve ihsan ve i‘tâ sevab ve afv ve mağfîret-i zünûb ve setr-i kâbâiyî ve ‘uyûbda vâsi‘ manasınadır. Ve Hakk’a karşı abde nisbet edilir. “Berre’l-‘abdü rabbehû” denir. “Tevesse‘a fî tâ‘atihî” demektir. Ve mutlak hayır ve iyilik manasına gelir. Nitekim “Lâ yenhâkümü’llâhü” [60/Mümtehine 8] ilâ kavlihî Teâlâ “En teberrühüm”, Onlara iyilik

etmekten demektir. Kavlen, fi'len, sıdk ve sebat manasına gelir. “Berra fi kavlihî” şadeka ve “berra fî yemînihî” şebete ve lem yahneş “fe hüve bârrun ve berrun”. “Berr”in cem‘i “bereratün”, “Bi eydî seferatin kirâmin bereratin” [80/Abese 15-16]. Ve “bârr”ın cem‘i “ebrâr” [Sayfa 181] gelir, “İnne'l-ebrâra le fî na'îm” [82/İnfitar 13] ve dammle “bürr” buğdaydır. Sebeb-i tesmiye buğdayda olan hayr ve menfaat ve bereketin kesret ve vefrette vüs' atidir.

Mazmûmetü'l-Bâ

[461] Burhâneküm

Kavlühû Teâlâ “Kul hâtû burhâneküm” [2/Bakara 111], Ey hüccetüküm. Yani delîlinizi getirin. “Burhan” hüccet ve hüccetin îzahıdır. “Kad berhene kavlehû” denir, delilleriyle sözünün sıdkını beyan etti demek olur. Bu surette “burhan” rubâ'î olup âhirdeki nûn-u asliyedir. Lakin itiraz edilmiş ve “berhene fülânün” müvelledir, aslı sülasîden “berehe” dir, binaenaleyh “berhene” yerine “ebrehe fülânün” demek lazım gelir, “etâ ev câe bi'l-burhâni” demek olur. Mufassalâta müracaat oluna.

[462] Bürûc

Kavlühû Teâlâ “Ve lev küntüm fî burûcin müşeyyedetin” [4/Nisa 78]. Ey huşûnin muṭavvaletin. “Bürûc”, “bürc”ün cem‘idir. Aslen kasr ve binâ-i ‘âli manasınadır. Kâl‘a ve hisar manasına da isti‘mal olundu. “Müşeyyed” kireçle yapılmış binâ-i muhkemdir. Çünkü kesr-i şîn'la “şîd” kireçtir ve “müşeyyed” muṭavvel ve muhkem manasına da gelir. Bu âyette “bürûc” ile huşun-u arz murad olduğu gibi, mübalağaten ‘ulüvv ve menâ‘at itibariyle “bürûc” semâ dahi irade olunmak caizdir. “Burûc-u sema” menâzil-i şems ve kamer ve seyyârât-ı sâire itibariyle on ikidir. Bundan mâ‘adâ burûc-u semâviye lâ tü‘add ve lâ tuḥşadır. Adedini miktarını ancak Allah Teâlâ bilir. Nitekim buyurur; “Ve’s-semâi zâti'l-burûc” [85/Büruc 1], lakin bu âyette de ulemâ-i tefsir “ey menâzili’s-seyyârâti” ibaresiyle tefsir etmişler ise de ıtlak evlâdır.

[463] Bürrizet

Fî kavlihî Teâlâ “Ve bürrizeti'l-cahîmü li men yerâ” [79/Naziat 36]. Ey Uzḫirat li külli râin ve keza fî kavlihî Teâlâ “Ve bürrizeti'l-cahîmü lil-ğâvîne” [26/Şuarâ 91]; uzḫirat lehüm

yani meydana çıkarıldı, [Sayfa 182] âşikare gösterildi demek olur. “Bürûz” dendir. Bu bâbın evâilinde vakı‘ “bârizeten” kelimesinde beyan olundu müracaat oluna.

Meksûratü’l-Bâ

[464] El-Birra

Fî kavlihî Teâlâ “Leyse’l-birra en tüvellû vücûheküm kıbele’l-meşriki vel mağribi” [2/Bakara 177]. Ey et-tevessü‘a fi’l-ğayri ve’l-ğasenâti. Ve fi “Ve lâkinne’l-birra meni’tteğâ” [2/Bakara 189]; ey ze’l-birra ve fi “Ete’murûne’n-nâse bi’l-birri” [2/Bakara 44]; ey et-tevessü‘ bil ğayri ve’l-ihsâni ve’s-sıdkı ve’s-şebati. Ânifü’l-beyan “berran” kelimesinde bu lafız tafsîl edilmiştir, oraya müracaat oluna.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’s-Sîni’l-Mühmele

[465] Beşaten

Kavlühü Teâlâ “Ve zâdehü beşaten fi’l-‘ilmi ve’l-cismi” [2/Bakara 247]. Ey sa’aten fi’l-‘ilmi ve’l-cismi. Eyi’l-cemâli fi ğılkatihî. Yani ilim ve cisimde yani hilkatindeki hüsün ve cemalde Allah Teâlâ ona vüs‘at-i ziyâde etti demek olur. Bu kelime aslen bir şeyi toplu iken açıp yaymak manasınadır. “Nasara” bâbından “besağahû yebstuğhû beşan fe hüve bâsiğun ve zâke mebsûğun” denir, “neşerahû” demektir. Bundan bazı tasavvurâtla diğerk meanîde de isti‘mal olunmuş. “Besta” bundan isimdir. Kavlühü Teâlâ “Ve zâdeküm fi’l ğalkı beşaten” [7/A’raf 69] ey ğülen ve temâmen. Yani yaratışta size boy pos ve eczayı bedende hüsün ve tenasübü ziyade etti demektir. Ve uzatmak manasına da gelir. Kâle Teâlâ “Le in besağte ileyye yedeke litağğüleni” [5/Maide 28] ey mededte. Ve keza fi “Ve mâ ene bi bâsiğın yediye ileyke” [5/Maide 28] ey mâddin, yani eğer sen beni öldürmek için elini bana uzatırsan ben sana elimi uzatıcı değılim demek olur. Ve açmak ve açık manalarına da gelir. Kâle Sübhânehü “Bel yedâğhü mebsûğatâni yünfiğı keyfe yeşâü” [5/Maide 64]; [Sayfa 183] Ey meftuhatâni. Tevessü‘ ve teksîr de ifade eder. Kema kâle Teâlâ “Ve lev besağallahü’r-rizka li ‘ibâdihi” [42/Şûra 27] ey vesse‘a ve keşşera.

[466] Besera

Kavlühü Teâlâ “Sümme ‘abese ve besera” [74/Müddessir 22]. Ey ezhera’l-‘abûse kable evânihî. Yani ta‘abbüs ve tekabbuзда yüzünü buruşturmakta acele etti demektir. “Besr” lafzındandır. Evâili bâbda “bâsiratün” kelimesinde tahkiki mürûr etti oraya nazar buyurula.

Mazmûmetü’l-Bâ

[467] Büsset

Kavlühü Teâlâ “Ve büsseti’l-cibâlü bessen” [56/Vâkıa 5]. Ey füttitet tefâtten. Yani rîze rîze edildi ufalandı, kum gibi edildi demek olur. Ve “es-sevîķu’l-mebûs” kavlınden olarak suyla yoğurulmuş kavut gibi yoğuruldu demektir. Nitekim un veya kavut ve su ve yağla karıştırılıp ihzâr olunan ta‘âma “besîse” denir. Aslen öğütmek manasınadır. “Ķatele” bâbından “besse’l-hîntate yebüssü bessen fe hüve besîsetün” fa‘iletün bi ma‘nâ mef‘iletün yani bu gıdayı öğüttü demektir. Ve “besse” sevķ-i seri‘ mânasına da gelir. Binaen aleyh âyet-i kerîme “Vesîķati’l-cibâlü sevķan seri‘an” ibaresiyle de tefsir edildi. Bu bir takrîble kal‘a manasına alınarak “ķuli‘atü’l-cibâlü kal‘an” diye de tefsir edilmiştir. Vallahü a‘lemü bi muradihî.

Meksûratü’l-Bâ

[468] Bisâţan

Fî kavlihî Teâlâ “Vallahü ce‘ale lekümü’l-arda bisâţan” [71/Nuh 19]; Ey firâşen mebsûtaten. Yani yayılmış serilmiş döşek kıldı. Murad insan döşeginde nevmen ve yakazaten nasıl teķallüb ederse arz üzerinde de öylece [Sayfa 184] teķallüb etmeğe ve istediği gibi hareket etmeğe müsâit kıldı demek olur. “Bisâţ” üzerinde oturulup yatılan şeydir. Lisanımızda “döşek” denir. Tercüme-i âyet-i kerîmede dahi Allah Teâlâ şanühü “arzı size döşek kıldı” denir ki halkın her hal ve şe’nde üzerinde keyfe mâ yeşa teķallüb ve hareket ve sükûnu îtibariyle arzı firâş ve bisâţta teşbîh buyurulduğu zâhirdir. Binaen ‘alâ zâlike arzın kürevî olmayıp basîţ olduğuna bu âyetle istidlal edilemez. Zîra ne lafzen ne vaz‘an bunda bir delâlet yoktur. Çünkü “bast” sermek ve yaymak manasına ise de “bisâţ” firâşa ve döşege ‘alem olmuştur. Vallahü a‘lemü.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’s-Şîni’l-Mu‘ceme

[469] Beşerun

Kavlühû Teâlâ “Kul innemâ ene beşerun mişlûküm” [18/Kehf 110]. Ey insanün. Bu kelime her yerde ve her halde insan demektir. Aslen zâhir-i cild demek olan “beşerah”dandır. İnsana “beşer” denilmesi cildi derisi zâhir yani hayvanât-ı sâire gibi tüylü olmayıp derisi görüldüğü içindir. Nitekim ta‘rifinde kayd olunan mümeyyizlerden biri de “bâdiye’l-beşerah”dır. Bu kelimenin lafzında vâhid ve cem‘i müsavidir. Yani vâhide ve cemaate “beşer” denir. Ancak tesniyesi vâridir, “Kâlû enü’minü libeşerayni” [23/Mü’minun 47] kavli-i keriminde olduğu gibi. Lakin ism-i cins olupta ene beşerun kavli “mine’l-beşeri” takdîrinde olmaya mani‘ yoktur. Ve tesniye ile beşerayni tabiri bir hükümde cinsten tahsîni ta‘yîn içindir. İsm-i cinslerde bu vaki‘dir. Şâtân bi Kur’ân denir. Müjdelemek manasına olan ve bâ’nın dammı ve kesriyle de telaffuz edilen “bişârah, büşârah” dahî “beşerah”dandır. Bir kimseye îras-ı sürûr edecek bir şey haber verildiği vakit beşerah vechi münbasît olup [Sayfa 185] alâmet-i sürûr görünmek tasavvuruyla denilmiştir. Bu manada sülâsiden “beşertühû” “if‘al”den “ebşertühû”, “tef‘îl”den “beşsertühû” müsavîdir. Ve “İstif‘âl”den “istibşâr” mesrûr, şâduman olmak sevinmektir. Bir işe bizzat tevellî etmek yanaşmak manasına olan “mübâşere”de bu maddededir. Ve “mübâşere” mülâmese-i nisâ ve cima‘dan da kinâyet olur. Nitekim “Fe’l’âne bâşirühünne” [2/Bakara 187] kavli-i kerîminde vaki‘ olmuştur. Ve “beşâre” hayr ve şerde mutlak ihbâr manasına da gelir. “Ve izâ büşşira ehadühüm bi’l-ünşâ zalle vechühû müsvedden ve hüve kezîmün yetevârâ mine’l-şavmi min sûin mâ büşşira bihi” [16/Nahl 58-59] de olduğu gibi ve keza “Febeşşirhüm bi ‘azabin elîmin” [3/Âli İmran 21] ve meâni-i sâirede dahi müsta‘emeldir.

[470] Beşîran

Kavlühû Teâlâ “İnnâ erselnâke bi’l-ḥaḳḳi beşîran ve nezîran” [2/Bakara 119]. Ey muhbiran bi mâ yüssiru ve muhavvifen bi ma yuḥâfü. Makablindeki “beşerun” kelimesine irca-ı nazar buyurula.

Mazmûmetü’l-Bâ

[471] El-Büşrâ

Kavlühû Teâlâ “Lehümü’l-büşrâ fi’l-hayâti’d-dünya” [10/Yunus 64] ve “Kâle yâ büşrâ hâza ḡulamün” [12/Yusuf 19]; eyi’l-bişâratü. Yani müjde ki, sevindirecek haberdir. Mâkabline bak

[472] Büşşira

Fî kavlihî Teâlâ “Ve iza büşşira ehadühüm bi mâ çarabe lirrahmâni meşelen” [43/Zuhruf 17]; ey uhbira ehadühüm bi velâdeti'l-binti. Ânifen beyan olunduğu üzere ihbâr-ı mutlak mânasınadır. “Beşerun” kelimesine müracaat oluna.

Faslu'l-Bâi'l-Muvahhade Mea's-Şadi'l-Mühmele

[473] Beşâiru

Fî kavlihî Teâlâ “Çad cæküm beşâiru min rabbiküm” [6/En'am 104]. Ey hucetün beyyinetün. Vâzih ve âşikâre deliller ve burhanlar demektir. “Başrah”ın cem'idir. Ve “başrah” göz demek olan “başar”dandır. Gözde olan kuvve-i bâşîreye ve nûr-u başara da ıtlak [Sayfa 186] olunur. Kalbe nisbetle “basîre” bedene nisbetle “başar” yani göz müşâbehesindedir ki; kuvve-i ma'neviye ve nûr-u kalbdır. Başarla şuver-i eşyây-ı maddiyye ve mahsûse idrak olunduğu gibi onunla da me'âni ve ğuyûb ve haşayık-ı bâtine idrak olunur. Ebu Bekir Sicistânî (Rh) ma'nay-ı mecaz maksuddur ki “hucecün beyyinetün”dür demiş. Ki kuvvet ve nûr-u kalble idrak olunabilecek delâil-i vâziha demek olur.

[474] Başîretin

Fî kavlihî Teâlâ “Ed'û ilallâhi 'alâ başîretin” [12/Yusuf 108]. Ey 'alâ yaqînin. Yani med'uvv-ü ilâhiyyenin hak ve sıdk ve necât ve saâdet-i mahzâ olduğuna şek ve tereddütsüz olarak Allah'a da'vet ediyorum demek olur. Ve Fî kavlihî Teâlâ “Beli'l-insânü 'alâ nefsihî başîretün” [75/Kiyame 14]. Bu âyet-i kerimede “basîre” kelimesi “zarufe” bâbından “beşura yebşuru”dan sîğâ-i fâil olan “basîr”in müennesi olup muqadder “ayn”a sıfat vakı' olmuştur. Ânifü'l-beyan “başîre” mânasına değildir. Takdîr-i kelam “bel mine'l-insâni 'alâ nefsihî 'aynün başîretün” sebkindedir ki; yevm-i hesapta a'maline şehadet edecek olan a'zâ ve cevârihidir. Ve “beli'l insanü alâ nefsihî basîrun” dahi denir ki “allâme fehhâme” gibi âhirinde olan “ya” mübalağa için olup “yâ”-i te'nîs değildir.

[475] Başurtü bi mâ lem yebşurû bihî

[20/Taha 96] 'Alimtü bimâ lem ya'lemû. Kavmin bilmediği bir şeyi ben bildim demek olur. Ânifü'l-beyan hâsse-i ru'yet olan “başar”dandır ki, bazen 'alime ifade eder. “Zarufe” bâbından “başure bihî yebşuru ve başurehû yebşuruhû başaran fe hüve başîrun” denir.

“Alime” mânası murad olunur. Misalde görüldüğü vecihle “bâ” ile ve bi’n-nefs teaddî eder. Ve “if’al” den “ebşartühû ve ebşartü bihî”de böyle yani ru’yet ve ilim manalarında birdir. Ve “tefe’ul”den [Sayfa 187] “tebaşşur” teemmül, ve “tef’îl” den “tebşîr” ta’rîf ve îzah manasınadır. Ve “Mübşirah” muzîe demektir.

Faslu'l-Bai'l-Muvahhade Mea'd-Đâdi'l-Mu'ceme

Meksûratü'l-Bâ

[476] Biğâ' atin

Fî kavlihî Teâlâ “Ve eserrühü biğâ' aten” [12/Yusuf 19] ve fi “Ci'nâ bi biğâ' atin müzcâtin” [12/Yusuf 88]. Yani ey kıt' aten mine'l-mâli'lletî yütteceru fiha. Yani bir parça mal ki, onda ticaret edilir. Lisanımızda “sermaye” denilen şeydir. “Müzcât” şey'i kalîl ma'nâsına sıfattır. Müfredat'ta Râgıb (Rh) “biğâ'a”yı “kıt' atün vâfiratün mine'l-mâli tuktenâ bihî li't-ticâratî” ibaresiyle tefsir etmiş. Her halde “sermaye”dir. İster mal ve emti'a ister şemen cinsinden takdîm-i vezr olsun bunda dâhildir. Bu kelime bâ-i meftûha ile “bağ'”dandır, ki kıt'a parça demektir. “Ķata'a” bâbından “bağ'a, yebđa'u, bağ'an” denir. Mânayı asliyesi “şakĶ” dir. Bundan bir kevne takrîbatla me'âni-i kesîrde isti' mal olunmuştur.

[477] Biğ'i

Kavlühü Teâlâ “Seyağlibüne fî biğ'i sinîne” [30/Rum 3-4]. “Biğ'” a'dadda üç ile dokuz arasında olan kesrdir. Mesela “biğ'un ve şelâşüne” denir, otuzla kırk arasında” demek olur ki otuzüçten otuz dokuz kadar olan kesrdir. Arap “biğ'” der. Biz “şu kadar, bu kadar” deriz. Mesela “otuz bu kadar yüz şu kadar” dediğimiz otuzdan ziyâde yüzden ziyâde demek ifade eder. Bu kelimedede sâlifü'z-zikr “bağ'”dandır. Ve “bağ'” kelimesi “bağ'a”nın cem'i de olur “şemr ve şemre” gibi. [Sayfa 188]

Faslu'l-Bai'l-Muvahhade Mea't Ķâ

[478] Baţşa

Kavlühü Teâlâ “İnne baţşa rabbike le şedîd” [85/Büruc 12]. Ey setvate ve aĶze rabbike. Yani senin Rabbinin kahr ve Ķalebe ve 'unufle tutması elbette şedîddir demek olur. “Nasara ve darebe” bâblarından “baţşe yebţşü baţşen” denir. 'Unufle tutmak ve kahr ve Ķalebe

manalarında isti' mal olunur. Kâle Teâlâ “Ve iza başaştü m başaştü m cebbârîne” [26/Şuara 130] ey eşaztü m bi'l-‘ unufi. Yani cebbârîne re’fetsiz tutunuz demek olur.

[479] El-Başşate

Fî kavlihî Teâlâ “Yevme nebtîşü’l-başşate’l-kübrâ” [44/Duhan 16]. Hüve yevm-i bedrin ve’l-başşatü’l-kübrâ es-saşvetü’l-vâkı‘ atü fi zâlîke’l-yevmi. Bu âyette vakı‘ olan “başşate’l-kübrâ”dan murad ğazve-i bedirde zuhûr eden satvet ve kahr ve ğalebe dir ki bir intikam-ı kâhir-i rabbanîdir. Kema kâle celle ve ‘alâ “İnnâ müntakimûn” [44/Duhan 16], müntekim bizzat Allah azimüşşândır. Ve yevm-i mezkûr yevm-i kıyâmet ve “başşate’l-kübrâ”da kıyamettir dahi denildi. Vallahü a‘ lemü bi muradihî.

[480] Başiret

Kavlühü Teâlâ “Ve kem ehleknâ min şaryetin başiret ma‘îşetehâ” [28/Kasas 58]. Fethateynle “başar”dan fi’l-i mâzî’dir. Lafz-ı mezkûr nimeti sû-i idareden insana ‘ arız olan bir hâlettir ki sahibine mest- i mal ve maĝrûr-u ni‘ met denir, ki ni‘ metin hak ve şükrünü îfâ etmez. Ve vech-i layık-ı mahallinin ğayrında müsrifâne sarf eder. Lafzen ve ma‘ nen “eşera” gibidir. “Taribe” bâbından “başire başaren fe hüve başirun” denir. Ve istikbâr ma‘ nâsı da ifade eder. Ve “if‘ âl”den “ebşarahü’l-mâlü ve’l-ĝınâü” denir, mal ve zenginlik onu azdırdı demek olur. Bu âyetin tercümesinde “başiret”in zamîr-i merfû‘ u karye’ye raci‘ ve “ma‘ îşet” mef‘ ûl olarak “maîşetini sû-i idâre ile kâfir-i ni‘ met karyelerden nice kurâyı helâk eyledik” denir, yahut “başiret ma‘ îşetehâ” takdîriyle “ma‘ îşeti [Sayfa 189] sebebiyle azdı” denir ki, ma‘ îşi onları azdırdı demek olur.

[481] Beşâinühâ

Kavlühü Teâlâ “Müttekiîne ‘alâ fürûşin beşâinühâ min istebrâķin” [55/Rahman 54]. Cem‘ u “bişânetin”, kesr ile “bişâne” libâsın astarına denir. Yatak çarşebine dahi ıtlak olunur. “Fürûş” yatak demek olan “firâş”ın cem‘ idir. Binaenaleyh “astarları” yahut “çarşebleri istebrak denilen ipek kumaştan olan döşekler üzerinde mütteke’ en oturanlar” demek olur. Bu “bişâne” lafzı me‘ âni-i sâirede dahi kullanılır. Aslı “başn”dandır. Me‘ âni-i sâire mahallerinde görülür.

Meksûratü’l-Bâ

[482] Biṭāneten

Fî kavlihî Teâlâ “Yâ eyyühellezîne âmenû lâ tettehizû biṭāneten min dūnikūm” [3/Âli İmran 118]. Ey duḥalâ’e min ğayrikūm. Yani ehl-i dīninizin ğayrı kimselerden kendinize sırdaş ve sadîk ittiḥaz etmeyiniz. Bir kimsenin “biṭāne”si kendisine ve dostluğuna mutmain olduğu emîni ve sâhibi sırrı’dır. “Biṭane”yi “daḥîl”in cem’i olan “duḥalâ’e” ile tefsir “daḥîl ve daḥileh” kişinin bevâṭn-ı umûr ve serâir-i derûnuna vâkıf olan dostu olduğu itibariyledir. “Ve lîceten” ile de tefsir edilmiş ki; “Hemrâz ve Ḥalîl-i ḥaşş”a denir. “Biṭane” ise bunlardan eblağdır. Çünkü aslen kaftanın iç astarıdır ki, lâbisin tenine muttasıl ve mülâsık olur. Güya nefsiyle onun arasında hiç bir fâsıl ve hâciz yoktur. Bu manada lisanımızda “falan kimse falanın sır gömleğidir” denir. Vallahü a’lemü. [Sayfa 190]

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’l-‘Ayni’l-Mühmele

[483] Ba’lî

Kavlühü Teâlâ “E’elidü ve ene ‘acüzün ve hâzâ ba’lî şeyḥan” [11/Hud 72]. Ey hazâ zevcî şeyḥan. Yani “ben yaşlı bir kadın ve şu benim erim yaşlı ihtiyar olduğu halde ben doğurur muyum” demek olur. “Ba’l” kadının zevci, eridir. Ve her hayvanın erkeğine de denir. Hatta hurma ağacının erkeğine de denir. Cem’i “bu’ûle” gelir, “Faḥl ve fuḥûl” gibi. Kema fî kavlihî Teâlâ “Ve bu’ûletühünne ehaḳḳu bi raddihinne” [2/Bakara 228]. Ve “ba’l” bir sanemin de ismidir. Kale Teâlâ “Eted’ûne ba’len” [37/Sâffat 125] ey sanemen semmeytümûhâ entüm ba’len. Bu İlyas aleyhisselamın ba’ş olunduğu “ba’lebek” halkının sanemidir ki; beldeleri de “bek” lafzına muzâfen onun ismiyle tesmiye olunmuştur. Ve “ba’l” lafzı “şakîl” ma’nâsına kullanılır. “Esbeha fülânün ba’len ‘alâ ehlihî” ey şakîlen ‘aleyhim. Bu mâ’na “ba’l” gibi ehlini iz’acı tasavvuruyladır ki şiklet verdiğini ifade eder. Bu lafızdan “be’ale ve bâ’ale ve isteb’ale” fiilleri bina olundu. Bunların keyfiyet ve mahall-i isti’malleri mufassalât-ı kütüb-ü lügatte görülür.

[484] Ba’idet

Fî kavlihî Teâlâ “Elâ bu’den li medyene kema ba’idet şemûdü” [11/Hud 95]. Ey helaken li ehli medyene kema helektü şemudü. Bu kelime fethateynle “ba’ade” masdarından helak manasınadır. “Ṭaribe” bâbından “ba’ide yeb’adü ba’aden” denir, “heleke” demektir. Lakin “hasüne” bâbından “ba’ude yeb’udü bu’den” denir, manayı ma’rûfu olan uzaklık ifade

eder. Kema fî kavlihî Teâlâ “Ve lakin ba‘ udet aleyhimü’ş-şuqqatü” [9/Tevbe 42]; ey el-mesâfetü. Yani mesafe uzak oldu demek olur. Bu “bu‘ d” maddesi zamânen ve mekânen mahsus ve ma‘ kûlde isti‘ mal olunur. Mahsusta mekan ve mesafede ve zamanda da olur. “Ka‘ adtü ba‘ îden minhü” ve “sâfertü ba‘ îden” ve “Ve mâ kavm-i [Sayfa 191] lûtin minküm bi ba‘ îd” ; ma‘ kulde de müsta‘ meldir “dallû dâlâlen ba‘ îden” [4/Nisa 167] ve emsalde olduğu gibi. Ve “taribe” bâbından “ba‘ ide” mâte manasına da müstameldir.

[485] Be‘ aşnâküm

Fî kavlihî Teâlâ “Şümme be‘ aşnâküm min ba‘ di mevtiküm” [2/Bakara 56]. Ey ahyeynâküm ve “Fe emâtehullahü miete ‘ âmin şümme be‘ aşehü” [2/Bakara 259]; ey ahyâhü. Bunlarda ve emsalinde ihyâ diriltmek manasına îkaz yani uyandırmak manasına gelir. Kale Teâlâ “Şümme beaşnâhüm li na‘ leme” [18/Kehf 12] ve “Ve kezâlike beaşnâhüm liyetesâelû” [18/Kehf 19] ey eykaznâhüm, yani uyandırdık. Ve bu “ba‘ ş” maddesi mâ‘ nayı sâirede dahi isti‘ mal olunur. Nitekim Râgıb (rh) Müfredat’ta tafsîl etmiş. Diyor ki; “ba‘ ş”in aslı bir şeyi işâre yani kaldırıp savurmak ve neşr etmek dağıtmak ve tevcîh etmektir. “Be‘ aşehü fenbe‘ aşe”denir. Ve bu kelime taalluk ettiği şeyin ihtilafı hasebiyle muhtelif olur. Mesela “beaştü’l-ba‘ îra” esertühü ve seyyertühü kaldırdım sürdüm sevk ettim demek olur. Ve “Ve’l-mevtâ yeb‘ aşühümullâhü” [6/En’am 36], yuhricühüm mine’l-ķubûri ve yüseyyiruhüm ile’l-kıyâmeti. Yani kabirden çıkarır ve mahşere sevk ve tesyîr eder demek olur. Ve “ba‘ ş” iki nevidir. Biri beşerîdir, “beaştü’l-ba‘ îri ve ba‘ şü’l-insâni fi hâcetin” deveyi kaldırmak ve sürmek ve bir kimseyi bir hacete göndermek irsal gibi. Diğer nevi ilâhîdir. Bu da iki nevidir. Biri a‘ yân ve ecnâs ve envâ‘ ı yoktan îcaddır. Bu kat‘ iyyen Cenab-ı Hakka hastır. Ve buna hiçbir kimseyi muktedir kılmamıştır. İkinci ihyâ-i mevtâdır. Buna İsa aleyhisselam gibi bazı havass-ı ‘ ibâdını tahsîs etmiştir. Yani mu‘ cizetün li’l-enbiyâ ve kerâmetün li’l-evliyâ vakı‘ dır. Bunlar bi iznihî Teâlâ ihyâ-i mevt ile dahî tekrîm olundular.” İntehâ li mahsan minhü”. İşte Kur’ân-ı [Sayfa 192] Kerim’de “ba‘ ş” maddesinin müştakkât ve mutasarrıfâtı bu tarîk ve kâide üzerine tefsîr olunmuştur. “Ka‘ a” bâbından “be‘ aşe yeb‘ aşü ba‘ şen fe hüve bâ‘ işün ve zâke meb‘ ûşün” denir. Ve”el-bâ‘ işü” esma-i hüsnâdandır.

Mazmûmetü’l-Bâ

[486] Bü‘ şirat

Fî kavlihî Teâlâ “Ve ize’l-ķubûru bü’ şirat” [82/İnfitar 4]. Ey ķulibe türâbühâ ve bu’ işe mevâtâhâ. Yani kabirlerin toprakaları taklîb olunup dağıtılarak içinde olan emvât ihyâ ile dışarı çıkarıldığı vakitte demektir. Bu kelime karıştırmak ve kabartmak ve bulandırmak ve saçıp dağıtmak manalarında müsta’ mel “ba’ sera” lafzından mazi-i meçhûl müennestir. Râġıb (Rh) Müfredat’ta “tehellele ve besmele” gibi sũlasî kelimelerde “humâsi ve rubâ’ i” terkiplerini gören kimse “yani ehl-i lũġatten” muhakkak “bũ’ şira” “bu’ işe” lafzı ile “ũşîra”nın râ’ sından mũrekkebtir der. Ve bu kavil de ba’ id deġildir. Zira “bũ’ şira” “bu’ işe ve ũşîra” manalarını mutazammındır” demiş. Kâdi’ da buna işaret etmiş. Ve “Efelâ ya’ lemũ izâ bü’ şira mâ fi’ l-ķubûr” [100/Âdiyât 9] kavli-i kerîminde de tefsir böyledir. Vallahũ a’ lemũ.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’l-ġayni’l-Mu’ ceme

[487] Baġteten

Kavlũhũ Teâlâ “Hattâ izâ cæethũmũ’s-sâ’ atũ baġteten” [6/En’am 31]. Ey fec’ eten. Yani ansızın, nâġâh demek olur, “baġt” lafzındandır. Ve lafz-ı mezbûr “bir şeyin hiç zannedilmediġi halde ansızın vuku’ ve hudũřũ” manasındır. “Nefe’ a” bâbından “beġate mecũhũ baġten ve baġteten” denir ki; ansızın nâġâh birdenbire demek olur.

[488] Baġiyyen

Kavlũhũ Teâlâ “Ve mâ kânet ũmmũki baġiyyâ” [19/Meryem 28]. Ey fâcireten zâniyyeten. “Ramâ” bâbından [Sayfa 193] “beġati’l-mer’etũ tebġi biġæen” bâ-i meksũre ve âhirde hemze ile “fe hiye baġiyyũn”, bilâ “hâ-i te’nis” “zenet fehiye zâniyyetũn” demektir. “Baġiyy”in cem’ i “beġâyâ” olup nisâyâ mahsustur “raculũn baġiyyũn” denilmez. Bu kelime aslen her şeyde matlub olan i’tidalden tecavũzũ taleb manasına olan “baġy” maddesindedir. Bu manada dahî “ramâ” bâbından “beġâ yebġi baġyen fe hũve bâġin” denir ve taleb-i mutlak mânasına da gelir. Nitekim “Ķâlũ yâ ebânâ mâ nebġi” [12/Yusuf 65] ey eyye şey’in nařlubũ ile mũfesserdir. Ve “ibtĩġâ” da bundan “ifti’ âl” dır. Sâir mũřtakkât ve mutasarrafatı mahallerinde grũlũr. Bâbu’l-hemze’ de “İbtĩġâ” kelimesine de mũracaat oluna.

[489] Beġâ ‘ aleyhim

Fî kavlihî Teâlâ “İnne ẓârune kâne min ẓavm-i mûsâ fe beğâ ‘aleyhim” [28/Kasas 76]. Ey terfe‘a ‘aleyhim ve ‘alâ ve câveze‘l-miğdâra. Yani onlar üzerine yükselmek istedi. Ve ‘uluvv ile istikbâr etti ve hadd-i mikdârını ve layık olduğu mertebeyi aştı demek olur. Kemâ merre tahkîkihî.

Meksûratü‘l-Bâ

[490] El-Biğâ

Fî kavlihî Teâlâ “Ve lâ tükrihû feteyâtiküm ‘ale‘l-biğâi” [24/Nur 33]. Ey ez-zinâi. Makablindeki “bağiyen” kelimesine müracaat oluna.

Faslu‘l-Bai‘l-Muvahhade Mea‘l-Ẓâf

[491] Baqıyyetullâhi

Fî kavlihî Teâlâ “Ve lâ ta‘şev fi‘l-arđi müfsidîne baqıyyetullâhi ħayrun leküm” [11/Hud 85-86]. Ey mâ ebğâhü‘llâhü leküm ba‘de ifâi‘l-keyli ve‘l-vezni ħayrun leküm. Yani kîle ve mîzanı tam tutup hakkı ifâdan sonra Allah‘ın size helal olarak ibkâ ettiği sizin için hayırlıdır demek olur. Bir mânada “Allah‘ın eşyadan [Sayfa 194] haram etmeyip alâ aslihî helal olarak size ibkâ ettiği şey sizin için hayırlıdır” demektir. Bu mâna “beğâ‘ü” bir şeyin hâl-i evveli üzere sebâtı demek olup, eşyada da asıl olan “hıll” olmak îtibariyle hal-i evveli üzerine helal olarak terk olunan şey murad olunmak tasavvuru üzerinedir. Ve bu âyetteki “baqıyyetullah” kelime-i kerîmesi “kendisiyle vechu‘llah kasd olunan her bir amel-i ubûdiyet” ile de tefsir olunmuş. Bu mâna dahi “Ve‘l-bâqıyâtü‘ş şâlihâtü ħayrun” [18/Kehf 46] ve “Ve mâ ‘indallâhi ħayrun ve ebğâ” [28/Kasas 60] nass-ı celîleri üzerine binaendir. Bu surette “baqıyyetullah” mâ yebğâ şevâbühü li‘l-insani mine‘l-a‘mâli demek olur. Ve baqıyye kelimesi “Felev lâ kâne mine‘l-ğurûni min ẓabliküm ülû baqıyyetin” [11/Hud 116] kavli-i kerîminde “ashab-ı temyîz ve akıl ve ehl-i tâat ve hayır” dır. “Fülanün zû baqıyyetin” denir. Murad hayırlı kimsedir demektir. Ve haslet-i memdûha sahibi demek de olur. Ve “baqıyyetü‘l-ğavmi” “ħıyâru‘l-ğavmi” demektir. “Ta‘ibe” bâbından “baqiye yebğâ beğâen ve bâqiyeten fe hüve bâğîn” denir, “Dâme ve şebete”. Ve “baqiye mine‘d-deyni şey‘ün” fağale ve teeħhera demek olur. Ve “baqıyye” isimdir , cem‘i “beğâyâ ve baqıyyât” gelir. Ve “beğâ” biri, beğâün bizzattır ki Cenab-ı Hakk‘a hastır. Bu cihetle “el-Bâğî” esma-i hüsnâdandır, bu bekâ-i mutlaktır. Diğer beka bi‘l-ğayr‘dır ki bil cümle eşyaya nisbet ve

izâfe ve isnad edilir. Ve bunda zaman ve mekan ve eşyanın yekdiğere nisbet ve izâfeti sebebiyle tahaşşul eden kuyûd itibariyle bekâ-i mukayyed dahî ta' bir olunur.

Mazmûmetü'l-Bâ

[Sayfa 195]

[492] El-Bük' atü'l-mübâraleti

Kavlühü Teâlâ “Nûdiye min şâti'l-vâdi'l-eymeni fi'l-bük' atü'l-mübâraleti” [28/Kasas 30]. Ey el- küt' atü'l-mübâraleti min tilke'l-arđi. “Buk' a” damm-i bâ ile arzdan bir küt' aya denir, cem' i kesr ile “biķâ'” dır. Ve ağaçlık mahall'e ve mekân-ı müttese'a da ıtlak olunur. Bu âyette mahall tecellî-i kelâm olup bir âyette El-vâdi'l-mukaddesi tıvâ [20/Taha 12] ile tavsîf olunan mahall-i mukaddestir. “Mübâreke” ile tavsîfi ya mahall-i tecelli-i ilahî yahut arz-ı zati'ş-şecer bulunmak îtibariyledir. Yahut “mübâreke” ile “mukaddese” irade buyurulmuştur. Bazı müfessirin “el-mübâraleti li mûsâ lisemâ'ihî kelâmallâhi fihâ” ibaresiyle “mübâreke” yani kesret-i hayrı Mûsâ aleyhisselama tahsîs etmiştir. Sema'ı kelimullahtan hayırlı ve mübarek ne olabilir.

Faslu'l-Bai'l-Muvahhade Mea'l-Kâf

[493] Bekkete

Kavlühü Teâlâ “İnne evvele beytin vuğia li'n-nâsi lillezî bi bekkete” [3/Âli İmran 96]. Ey fî mekkete. “bekkete” mim bedelinde “bâ” ile “mekkete” lafzında lüğattir. Zira arap “bâ”yı mimden bedel ederler. “semed sebed ve nebît nemît ve lâzib lâzim” gibi mimler “bâ” dan mübeddeldir. Binaen aleyh “Bekke Mekke” demektir. Ve denildi ki, bâ ile “bekke” mahall-i şerîf-i beyt-i muazzamanın ve mimle “Mekke” belde-i harâmın hey'et-i mecmûasının ismidir. Ve belde-i mukaddese-i müşârun ileyhânın “Mekke” tesmiyesi bütün âfâk-ı alemde nâsı kendine cezb eylediği îtibarlardır. Arap “İmtekke'l-faşîlü mâ fî đar' i'n-nâķati” derler ki; “Yavru, devenin memesinde olan sütü tamam emdi” demektir. Ve ba ile “beke” tesmiyesi izdiham manasına olan “tebâkke”den olmak îtibariyledir ki, tavaf esnasındaki izdiham-ı nâss-ı tâifîn tasavvuru, sebab-i tesmiye [Sayfa 196] olur. Ya “deķķa” mânasına olan “bekke”den olmak itibariyledir ki ashab-ı fil gibi arz-ı haramda îķâ' i zulum ve ilhâda teşaddî eden cebbâranın a' nâkını daķķ ettiği sebab-i tesmiye olur. Vallahü a'lemü bi muradihî.

Mazmûmetü'l-Bâ

[494] Bükümün

Kavlühû Teâlâ “Şummün bükümün ‘umyün fe hüm lâ yerci‘ûn” [2/bakara 18] ey hâresün. Yani nutuktan âciz dilsiz söylemez kimse. Na‘ti “ebkem”dir, “hâres”in na‘ti “eḡrase” dir. Beynlerindeki fark “ebkem” anadan doğma “eḡras” mutlak dilsizdir.

[495] Bükiyyen

Kavlühû Teâlâ “Ḥarrû sücceden ve bükiyyen” [19/Meryem 58]. Ey bâkîne. Yani ağlayarak demek olur. Damm’le “bükiyy” “bâkî”nin cem‘idir. Bunun aslı dammeteynle “fü‘ûl” vezninde “bükûy”dür, “câlis cülûs” gibi. “Vav” ya’da idḡam ve kâf’ın dammesi kesreye tebdîl olunmakla “bükiyy” olmuştur. İkinci bâbdan “bekâ yebkî büken ve bükâen” bi’l-kasri ve’l-meddi ve “fe hüve bâkî” denir. Feth-i bâ ile “bekiyy” kesîrü’l-bükâi demektir.

Faslu'l-Bai'l-Muvahhade Mea'l-Lâm

[496] Belâü

Bu kelime Kur’ân-ı Kerim’de üç vecihle vâridedir. 1- Ni’met ve ‘atâ 2- İmtihan ve ihtibar 3- Emr-i mekrûha ki nefse ḡayr-ı mülâyim ve meşakkatli olmakla teneffür edilen ve yüksünülen şeydir. Ke kavlihî Teâlâ “Ve liyübliyallâhü’l-mü’minîne minhü belâen hasenen” [8/Enfal 17] ey ‘atâen ve hüve’l ḡanimetü. Ve kavlihî Teâlâ li İbrâhim aleyhisselam “İnne hâzâ lehüve’l-belâü’l-mübîn” [37/Sâffat 106] ey el-imtihânü ve’l ihtibâru’l-beyyinü ve kavlihi Sübhânehû “Ve fi zâliküm belâün min rabbiküm azîm” [7/A’raf 141] ey mihnetün ve meşakkatün azîmetün. Bu âyette bu tefsir “zâliküm” lafzında “müşarun ileyh” Firavunun zulmü olmak üzeredir. Ve “beliyye ve belvâ [Sayfa 197] ve belâü) mânaca birdir. Cem‘i “belâyâ”dır. “Adâ” bâbından “belâ yeblû belâen” denir. Ve “ta‘ibe” bâbından “beliye’t-tevbü yeblâ bilâ” bi’l-kasri ve’l-ḡasri “ve belâen” bil fethi ve’l-meddi “fe hüve bâlin” denir, eskimek, çürüme, fanî olmak manalarındadır. “Hel edüllüke ‘alâ şecerati’l-ḡuldi ve mülkin lâ yeblâ” [20/Taha 120] ey lâ yefnâ.

[497] El-Beledi'l-Emîn

Fî kavlihî Teâlâ “Ve hâze’l-beledi’l-emîn” [95/Tîn 3] ey “el-emîn” ve hüve Mekketü. Mekke-i müşerrefe meb‘aş-i risaletpenah hâtemü’l-enbiya’dan mukaddem “âmin”. Yani

kuttânı için korkusuz idi. Zira o zamanda da ‘inde’l arap belde-i müşârun ileyhâ “beldetü’l-harâm” idi. Onda kıtâl ve ğâriş ve her kevne zulüm ve cevr memnu‘ idi. Ba‘ de’l-ba‘ se dahî hurmeti takrîr buyuruldu. “Beled” şehir ve kasaba ve büyük karye ve ma‘mur ve ğayr-ı ma‘mur arz manasında dahî kullanılır. “Ve’l-beledü’t-tayyibü yaħrucü nebâtühû bi izni rabbihî” [7/A’raf 58] “İ.A.Ayeh”. Hâ” ile “beldeh”de böyledir. Beldetün tayyibetün ve rabbün ğafûrun âyeh. Cem‘ i “bilâd” ve dammle “büldân”gelir.

[498] Belâğun

Fî kavlihî Teâlâ “Belâğun fe hel yühlikü ille’l-ķavmü’l-fâsiķûn” [46/Ahkaf 35]. Ey hâze’l-Kur’âni belâğun ey teblîğun minallâhi ileyküm. Tebliğ manasına mübtedây-ı mahzûfun haberidir. Bu lafzın tahkîki bu bâbın evvelinde vakı‘ “bâliğatün” lafzında görülür.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’n-Nûn

[499] Benânin

Kavlühû Teâlâ “Vağribû minhüm külle benânin” [8/Enfal 12]. Ey eşâbi‘ a’l-yedeyni. Yani “iki ellerin parmaklarına vurunuz” demek olur. Ve ‘ale’l-ıtlak parmaklar da murad olunur. Binaenaleyh “benânin” kelimesi “eṭṭrafe’l-yedeyni ve’r-ricleyn” ibaresiyle de tefsir olunmuştur. Ve “belâ ķâdirîne ‘alâ en nüsevviye benâneh” [75/Kıyamet 4] kavli kerfîminde de [Sayfa 198] “Ķâdirîne ‘alâ en nu‘îde ‘ıẓâme eşâbi‘ ihî” kavliyle tefsir olunmuştur ki; mutlakan parmaklar murad ediliyor. Yani insanın kemikleri içinde en küçükleri olan parmak kemiklerini dahi yerli yerine getirip beden-i insanı yeniden tesviye etmeğe ķâdiriz demek irade buyuruluyor. Âmennâ billâhi’l-‘aliyyi’l-‘azîm.

Mazmûmetü’l-Bâ

[500] Bünyânün merşûş

[61/Saf 4]. Ey mülzeķun ba‘ zühû ilâ ba‘ zin şâbitün. Yani bazı eczası bazına mülâsık ve muttasıl şöyleki; “biri birini bırakmaz metin binâ gibi” demek olur. “Ķatele” bâbından “raşşa’l bünüyânü raşşan” denir ki, binanın eczası birbirine damm etti bitişirdi demektir. Gerek kireçle gerek kurşunla rasîn etmektir. Lakin Râğıb (rh) Müfredat’ta bu âyeti îrad edip “Ey, muhkem ke ennemâ büniye bi’r rişâş” demiş. Muradı, “rişâş” kurşun demek olduğundan “merşûş” taşları birbirine kurşunla kenetlenerek muhkem yapılmış bina demek

olur. Nitekim taştan inşa edilen mebâni-i âliye de onunla yapılır. Her hangi surette olursa olsun “Ellezîne yükâtilûne fî sebîlihi [saffen] keennehüm bünyânün merşûş” [61/Saf 4] kavli-i kerîmiyle mücahidîn-i Muhammediyye'nin saff-ı harbte niyyeten ve kalben ve îmanen ve bedenen metânet ve sebatlarını teşbîhen îrad olunmuş bir misaldir. Ve bu “rassa” lafzından “terâşşa'l kavmü fi's şaffi” denir ki kavim muntazam dizilip saffi tesviye ettiler demektir. Bu lafz-ı mezkûrdan “tefâ'ul” dür.

Faslu'l-Bai'l-Muvahhade Mea'l-Vav

[501] Bevveeküm

Fî kavlihî Teâlâ “Vezkürû iz ce'aleküm hulefâ'e min ba'di 'âdin ve bevveeküm fi'l-ardi” [7/A'raf 74]. Ey eskeneküm ve yukâlû enzeleküm. Yani sizi arza iskân eyledi. Yahut sizi [Sayfa 199] arza kondurdu demek olur. Bu kelime aslen “bevâ'ü” lafzındandır. “Sevâ'ü” mânasınadır. “Demü fûlanin bevâ'ün bi demi fûlânin” “sevâ'ün bihî” demektir. “Bevveeküm” bundan “tef'îl”dir. “Bevve'tü lehû mekânen” “sevveytühû lehû” demektir. Bu takrible “tehî'e, inzâl, nüzûl, iskân” manalarına isti'mal olundu. Ve “sevâ'ü ve tesviye” manasından nişan almak manasına da kullanıldı. “Bevve'tü'r-rumha mekanen” karğıyı mızrağı bir yere doğrulttum yani ta'n için nişan aldım demek olur. Ve tebyîn ve ta'yîn manasına da gelir.

[502] Bevve'nâ

Fî kavlihî Teâlâ “Ve iz bevve'nâ li'ibrâhîme mekâne'l-beyti” [22/Hac 26]. Ey beyyennâ lehû ev 'ayyennâ. Yani ka'be-i muazzamayı binâ için mekan-ı beyti, İbrâhîm'e beyan ettik, yahut mahall-i mübareki ta'yîn ettik demektir. Ve fî kavlihî Teâlâ “Ve lekad bevve'nâ benî isrâîle mübevve'e” [10/Yunus 93] ey enzelnâhüm ve eskennâhüm, inzal ettik yahut iskan ettik demektir. “Mübevve'e” bundan ism-i mekandır, “sıdk”a izafeti kerâmet ifadesi içindir. Ki “onlar için lazım olan menzil-i kerâmete” demektir. Murad Şam ve Mısır'dır. Bu âyette “Bevve'nâ ehlâsnâ lehüm mübeveen” kavliyle tefsir olunmuştur ki; onlara mekan tahsis ettik demek olur. “Heyye'nâ” ile de müfesserdir. Bu da ânifü'l-beyan “bevâ'ü” dendir, mâkabline irca'ı nazar oluna.

[503] El-Bevâr

Kavlühû Teâlâ “Ve eḥallû ḳavmehüm dâra’l-bevâr” [14/İbrahim 28]. Ey el-helâki, yani mahall-i helâk. Râgıb (Rh) Müfredat’ta “bevâr”ın fart-ı kisâd manasına olduğunu beyan ile “Kesede hattâ fesede” mentûkunca fesada mü’eddî olmakla “bevar” ile helâk murad olduğunu söylüyor. Ve “bâra’ş-şey’ü yebûrî bevren ve bü’ren” denir diyor. Mesâbihu’l Münîr de “bâra’ş şey’ü yebûrî bûren” bid-dammi [Sayfa 200] heleke ve “bâra’ş-şey’ü bevâran” kesede ale’l-isti’âreti ta’biriyle şerh olunmuş. Ve İbnü’l Esîr (Rh) Nihaye’de “bûr” “Fe ülâike kavmün bûrun” ey helkâ, cem’u “bâr” ve “el-bevâr” el-helâkü” ibaresiyle beyan etmiş. Ve hemze ile teaddîsine “ebâra ğayrahû fe hüve mübîrun” kavliyle işaret eylemiş.

Mazmûmetü’l-Bâ

[504] Bûran

Fî kavlihî Teâlâ “Hattâ nesû’z-zikra ve kânû ḳavmen bûran” [25/Furkan 18]. Ey helkâ, “Bâir”in cem’idir. Binaenaleyh “hâlik”in cem’i olan “helkâ” ile tefsir edilmiş. Mâkabline irca’ı nazar oluna.

[505] Bûrike

Kavlühû Teâlâ “Nûdiye en bûrike men fi’n-nâr” [27/Neml 8]. Ey bârekallâhü men fi’n-nâr ve hüve Mûsa aleyhisselam. Yani nar suretinde görünen nûr. Tecellî dâhilinde bulunan kimseyi Cenab-ı Hakk mübarek kıldı demek olur. “Men” Hazret-i Mûsa’dan ibarettir. Bu bâbın evvelinde vaki’ “bârake” kelimesine nazar oluna.

Faslu’l-Bai’l-Muvahhade Mea’l-Hâ

[506] Behîmetin

Kavlühû Teâlâ “Uḥillet leküm behîmetü’l-en’âmi” [5/Maide 1] ; ey el-ibilü ve’l-baḳaru ve’l-ğanemü. Yani deve ve sığır ve koyun cinsleri demektir. Bunların zebh ile tezkiyesinden sonra ekileri helal kılındığını i’lamdır. “Behîme” aslen âkılın ve -alâ kavlin- nâtıkın ğayrı hayvana denir. Katı, sert taş demek olan “behme” dendir. Âkıl ve nâtık olmayan hayvan buna teşbîhen “behîme” tesmiye olunmuştur. Cem’i “behâyim” gelir. Biz lisanımızda sözden veya cevapdan bil külliyye imtina’ eden kimseye “taş gibi” ve “ağzına [Sayfa 201] taş aldı” denir. Bu sûrette insanın ğayrı her zîruha şâmil olur. Lakin müte’ârif olan sübâ’ ve

tayrın ğayrıya tahsîsidir. Bu âyette “behîme”nin “en’âm”a izafeti beyan olduğu gibi bir de hazf- i muzaf vardır. Takdir-i kelim “Uḥillet leküm eklü behîmeti mine’l-en’âmi” suretindedir. Ve “behîmetü’l-en’âmi”den murad “zibâ ve humur-u vahşi ve bakar-u vahşi”dir de denilmiş. Bu takdirce izafet mülâbese-i teşbîh içindir. Ma’na “O safta en’âma şebîh olan bahîme” demek olur. Bunu İbn Abbas radiyallahü anhümeden rivâyet olunan “Ruḥḥiṣat leküm şaydu’l-beriyyeti mişlü baqari’l-vahşi ve humuru’l-vahşi ve’z-ḫibâ” ta’biri dahi te’yîd eder. Ve bu “behme” lafzından ef’al bina edilerek bir takım meânîde isti’mal olunmuştur. “İbhâm” ve “istibhâm” gibi ve “ibhâm” baş parmağın da ismidir.

[507] Behîcin

Kavlühü Teâlâ “Ve enbetnâ fihâ min külli zevcin behîcin” [50/Kaf 7]. Ey hasenin yüheyyicü men bera’ehü ey yüsirruhü. Yani “Biz azametimizle arzda her sınıf ve nev’ ve cinsten güzelliği gözünü şâd ve mesrûr eden eşcar ve nebat bitirdik” demek olur. Mûriş-i sürûr olan hüsn-ü levn demek olan “behce”dendir. Ve “behce” mutlak hüsn ve mutlak sürur manalarına da gelir. “Ḥadâika zâte behcetin” [27/Neml 60] kavli kerîminde olduğu gibi. “Zarufe” bâbından “behuce fe hüve behîcün” “ḥasüne” ve “ṭaribe” bâbından “behice fe hüve behicün ve behîcün” ferîḥa ve serre demektir. Ve “kata’a” bâbından müteaddî olarak “behecehü’l-emru” ve “İf’âl”den “ebhecehü’l-ḥayru” serrehü ve [Sayfa 202]ferreḥahü demektir. “İfti’âl” İbtihâc sürûrdur.

Mazmûmetü’l-Bâ

[508] Bühite

Kavlühü Teâlâ “Fe bühitellezî kefera” [2/Bakara 258]. Ey dehişe ve teḥayyera. Ve sîğa-i ma’lum ile “Fe behite”, “Fe behete” dahi kırattır ki; “İnḫata’a ḥucceṭühü”, yani kafir olan nemrudun müdde’asında sözü münkatı’ ve hüccet ve delîli sâkıt olup aklı deḥşet ve hayrete düşüren beyyine ve hikmet-i bâliğayı iştince susa kaldı demek olur, “büht” dendir. Bu kelime kizb ve iftira manalarında ve kinâyeten zinâ manasına da isti’mal olunur. “Alime” bâbından “behite bihten fe hüve mehbûtün” dehişe ve teḥayyera ve sekete mânalarıdır. Ve bu mânada “zarufe” bâbından da gelir ve efsahdır. Ve “kata’a” bâbından “beheteḥü bühiten” eḫazehü bağteten ve bâb-ı mezkûr’dan “beheteḥü behten ve bühtânen fe hüve behhâtün” bi’t-teşdîd iftirâ ve kâle aleyhi mâ lem yef’al manalarına gelir.

[509] Bühtânün

Fî kavlihî Teâlâ “Sübhâneke hâzâ bühtanün ‘azîmün” [24/Nur 16]. Ey İftirâün ‘azîmün ve isnadün mâ lem yef‘ al. “Büht”dendir ki mâkablinde mufassalan beyan olundu.

Faslu'l-Bai'l-Muvahhade Mea'l-Yâi'l-Müsennâti't-Tahtiyye

[510] Beyyete

Kavlühü Teâlâ “Fe izâ berazû min ‘indike beyyete tâifetün” [4/Nisa 81]. Ey kıddera bi leylin ve yuqâlû ezmera. Yani geceleyin takdir etti yahut izmar etti, örttü, sakladı, gizledi demek olur. “Beyyete fülânün ra'yehû” denir. Ra'yini geceleyin tefekkür etti demektir ki, “geceletti” ta‘ bir ederiz. Ve fî kavlihî Teâlâ “Fe câehâ be'sünâ beyâten” [7/A'raf 4] ey leyllen, yani geceleyin demektir. Ve Arabın “beyyetehumü'l-'adüvvü” kavli de bundandır ki; “Düşman onlara gece baskını yaptı” demek olur. Nitekim “beyât ve [Sayfa 203] tebyât” düşmana gece baskını ve yâ-i meftuha ve yâ-i müşeddede-i mazmûme ile “beyyût” geceleyin yapılan şeydir. Bu takrîble izmar ve hafıyyeten tedbîr ve tedârik manalarında isti‘ mal olundu. Aslı “beyüte”dir, insan için me'vây-ı leyl olmakla me'âni-i sâire bundan alındı. Bâb-ı sâniiden “bâte yebîtü beytüteten ve mebîten ve mebâten fe hüve bâitün” denir. Ve “ta'ibe” bâbından “bâte yebâtü” dahi lügattir, “beyyete” bundan tef'îl' dir.

[511] Beyneküm

Fî kavlihî Teâlâ “Le kıd teqatta'a beyneküm” [6/En'am 94]. Ey İnqâta'a vaşleküm, yani “vaslınız” ve “teşettete cem'uküm” ibâresiyle de tefsir edilmiş. Ki cem'ıyyetiniz perişan oldu demek olur. Bu tefsirler “beynüküm” kelimesinin ref'le kıraatına göre, nasbla olan kıraata göre ki; el yevm beyne'l-huffaz mütedâvil olan da odur, “Beyn” kelimesi zarf olur. Takdîr-i muzafla “İnqâta'a vaşlu beynüküm”. Yani aranızdaki vasl münkatı' oldu demek olur. “Beyn” kelimesi firak ve visâl manalarına gelmekle ezdaddan olur. Ve fazl ve meziyet manasına da gelir. “Kâle” bâbından “bâne yebînü beynen fe hüve bâyinün” denir. Tebâ'ud ve inqıta' ve firak ve visâl manalarına gelir. “Kâle” bâbından “bâne yebînü beynen” denir, fazl ve meziyet manasıdır. Râgıb (Rh) “beyn” kelimesi bahsinde “Beyn, bazen isim bazen zarf olarak isti‘ mal olunur. Binaen aleyh ref'le beynüküm kıraat eden isim îtibar etti ve nasbla beyneküm kıraat eden zarf-ı ğayr-ı mütemekkin yani mebniyyün 'ale'l-feth îtibar etti de nûn'u meftûhan terk eyledi” demiş. Ve bundan başka bazı ğasâisini söylemiş. “Beyne”

zarfiyyeti halinde zarf-ı zaman ve zarf-ı mekan da olur. “Celestü [Sayfa 204] beyne zeydin ve ‘amrin” ve “Ci’tü beyne’l-‘ışâeyni” gibi aklî ve manevî dahi olur. “Faḥküm beyne’n-nâsi” [38/Sâd 26] ve “Ve yürîdüne en yüferriḳû beyne’llahi ve rasûlihi” [4/Nisa 150] âyetleriyle emsalinde olduğu gibi.

[512] Beyâten

Fî kavlihî Teâlâ “Fecâehâ be’sünâ beyâten” [7/A’raf 4]. Ey leylen, yani geceleyin bu faslın evvelinde “beyyete” kelimesine müracaat oluna.

[513] El-Beyti’l-‘ Atîk

[22/Hac 29]. Murad Mekke-i Mükerrermede vâki‘ beytullahi’l-haram, yani “ka‘be-i muazzama şerrefehallahü”dür.Evvelen ve âhiren hiç bir kimse tarafından temellük edilemediği için “hür ve âzâd” manasına olan “ıtk”den “atîk” vasfıyla tesmiye olunmuştur. Ve rûy-i arzda olan mebânînin evvel ve aḳdemi olduğundan ḳadîm “eski” manasına “atîk” tesmiye olundu dahi denildi. Ve Cenab-ı Hak Teâlâ Şânühû onun züvvârını şirki terk ve tevḥîdi kabul ile dîn-i Muhammedî üzerine vefat ettikleri halde zünûb-ü sâireyi maḡfiretle cehennemden âzâd ettiği için “atîk” tesmiye edildi de denilmiş. Vallahü a‘lemü bi murâdihî.

[514] Beyḳun

Fî kavlihî Teâlâ “Keennehünne beyḳun meknûn” [37/Sâffat 49]. Ey şebîhât fî beyaḳı’l levni bi beyḳı maşûnin mine’l-ḡubari ve ḥarra’ş-şemse’l-muḡîre levnüühû. Yani hür-i Cennet beyazlıkta ḡubar ve muḡîr-i levn olan harâret-i şemsden masûn olan yumurta gibidir demek olur. “beyḳun meknûn” ekser tefâsirde “beyḳun ni‘ âme” yani deve kuşu yumurtasıyla tefsir olunmuş ve vech-i tahsîs beyan olunamamış ise de Allah a‘lemü bi muradihî “meknûn” sıfatından me’hûz olsa gerek. Zîra mür’u mezbur yumurtasını daima tüḡleriyle örtüp hararet-i şemsden ve [Sayfa 205] te’sîr-i riyâh ve ḡubardan muhafaza eder.Bu suretle rengine teḡayyür ârız olmaz. Yerde beyḳa-i mezkûrenin levni azıcık safrana mâil olmakla beyâzın ahsen ve elṫafı olur ki beyaz tene eşbeh ve teşbîh-i elyaktır. İbn-i Abbas radiyallahü anhüma’dan mervî olan “Kad küne mine’l-ḥarri” tefsîride buna muvafıktır.

[515] El-Beyti’l-Ma‘ mûr

[52/Tûr 4] Büyûtullahtan bir beyt-i ‘âlî ve aķdestir. Ki sema’i râbi‘ada ve ‘ala ķavlin şâlişede yahut sâdisede ve yahut sâbiadadır. Arzda olan ka‘be-i muazzamanın ezasında vakı‘ olmuştur. Ve el-ma‘mûr el-me’hûl demektir. Yani te‘âkub tevârüd züvvar ve tâifîn ile ehilden hâli değil Şen ve ma‘mûrdur demek olur. **“Tenbih”**: Bu ve emsali büyütu ilahiye ile arş ve kürsîy ve sâir alem-i ğayb ve melekût ve merâtib-i mâ fevka’t-tabî‘ada mevcûdiyetleri nuşûş-u kitab ve sünnetle bildirilen mevcûdat ve eşya-i ma‘neviye ve ğaybiyye ve uhreviyye bu âlemde emsal-i mahsûsası olmakla küne-i hakîkati üzere bu aklı cüz-i beşerî ile idrâk olunmak muhaldir. Çünkü onlar bir başka alemdedirler. Binâenaleyh mâhiyet ve keyfiyyet ve kemmiyyetleri Cenab-ı Hak gösterdiği vakitte görülüp bilinir. Ve nusûs-u kitab ve sünnet hak ve sıdk olduğu anlaşılır. Bu âlemde hemân sıdkla îman lâzım ve vâciptir, hîlâfî hüsrân-ı ebedîdir. Aklın kabul etmediği her şeyi inkar ğumktur. Zîra ğayr-ı ma‘ķûl ve muhal zannolunan çok şeylerin ma‘ķûl ve mümkün olduğunu keşfiyyat ve ihtirâ‘ât-ı cedîde bize gösterdi. Artık intibah zamanı gelmiştir. İnsanın aĥmâl ve eşķâliyle beraber havada uçması ve bir kimsenin bulunduğu beldeden uzak bir beldedeki kimsenin kulağına söz söyleyip sadâsını dahi tanınması mümkünmüydü ma‘kulmüydü. İnsâf “Yehdillâhü li nûrihî men yeşâ’ü”. [Sayfa 206]

Meksûratü'l-Bâ

[516] Biye‘un

Fî kavlihî Teâlâ “Lehüddimet şavâmi‘u ve biye‘un ve şalavâtün ve mesâcidü” [22/Hac 40]. Ey künnâsü’n-naşârâ, kenîse demek olan “bî‘a”nın cem‘idir. Nitekim “şavâmi‘” ruhbâna mahsus olan “savme‘a”nın cem‘idir. Ve “şalavât” aslen tâ yerinde şâ-i müşelleşe ile “şalûşâ”nın cem‘idir ki; yehûdun el yevm sinağok ve hâvrâ ta‘bir ettikleri ma‘bedlerinin ism-i ibrânîsidir. Bi’t-taķrîb cem‘inde şa-i müşelleşe tâ-i müşennâta tebdîl edilmiş.”Mesâcid” ma‘lum olan mescidimizin cem‘idir.

“Elĥamdülillâhi ‘ale’t-tevfîķ ve’t-teysîr”.

SONUÇ

Allah kelamı olan Kur'ân kelimelerindeki murad-ı ilâhîyi anlama ve ortaya çıkarma faaliyetleri Hz.Peygamber zamanından bu güne kadar devam edegelmiş ve bu alanda pek çok eser yazılmıştır. Osmanlı âlimleri de Kur'ân kelimelerinin Türkçe karşılıklarını veren çalışmalar yapmışlardır. Ancak Osmanlı âlimlerinin bu eserleri üzerine yapılmış çalışmaların azlığı Türk ilim camiası için büyük eksikliklerdir. Bu eserlerin incelenerek neşredilmeleri, hem Kur'ân'ı anlama çalışmalarına katkısı, hem de yapılacak olan Kur'ân tefsir ve meal çalışmalarında bu eserlerdeki birikimlerden istifade edilmesi bakımından son derece gereklidir.

Bu eserlerden birinin yazarı olan Hasırîzâde Elif Efendi eserini yazdığı sırada 1.Dünya savaşı patlak vermiştir. Bu sebeple, *en-Nûru'l-Furkân*'ın insanlar korku ve endişe ile yaşamlarını sürdürmeye çalışırken, müellifin tabiriyle bütün dünya herc-ü merc içerisinde iken yazılmış olması, böyle bir ortamda dahi ilim ve kültür faaliyetlerinin devam ettiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Hasırîzâde Mehmet Elif Efendi 'nin kaleme aldığı *en-Nûru'l-Furkan fî Şerhi Lügati'-Kur'ân*, te'lif edilmiş olan müfredat eserleri içerisinde sistematik açıdan faydalanması en kolay olanıdır. Çünkü müellif eserine aldığı Kur'ân kelimelerini Kur'ân'da geçtiği şekliyle almış, ayrıca kelimeleri sadece ilk harflerine göre değil, ikinci harflerine göre de tasnif ederek araştırmacılara büyük kolaylık sağlamıştır.

Kelimelerin Kur'an'da geçtiği şekliyle açıklamalarının yapılmış olması, bir kökten gelen birçok farklı ayetin içindeki kelimelerin, kendilerine mahsus madde başlığı olarak zikredilmesini ve sadece içinde bulunduğu ayet bağlamında değerlendirilmesini sağlamıştır.

Müellif, eserinde lügat ile tefsiri birleştirmiş ve Kur'ân'da geçen kelimelerin Türkçe anlamlarını verdikten sonra kendi birikimiyle kelimenin içinde geçtiği âyeti de tefsir etmiştir. Ayrıca ele aldığı kelimenin türevlerinin de anlamlarını vermiş, açıkladığı kelimenin diğer Kur'ân kelimeleriyle irtibatı varsa buraya atıfta bulunarak konu bütünlüğünü korumuştur.

Kelimeler ile ilgili yapılan açıklamalarda, zikredilen kelimenin Kur'an'ın başka ayetlerindeki farklı manalarına da değinilmesi, yani Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi kelimedenden kasdın anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Müellif eserini, Türkçe olarak telif ettiğinden günümüz tefsir ve meal çalışmalarında da çokça yararlanılması gereken önemli bir kaynak olma niteliğindedir. Nitekim Kur'an kelimelerini açıklarken günümüzde kullandığımız birçok deyimden de yararlanmıştır.

Eser, diğer müfredat eserlerindeki metod takip edilerek, bâb ve fasıllara ayrılmış, fasıllarda kendi içerisinde kelimelerin ilk ve ikinci harflerinin hareketlerine göre kısımlandırılmıştır.

Eserin telifinde es-Sicistâni'nin *Nüzhetü'l Kulûb* isimli eseri ana kaynak olarak alınmakla birlikte bu eserde bulunmayan ve garip hükmünde olan Kur'ân kelimeleri de şerhedilmiştir. Es-Sicistâni'nin, *Nüzhetü'l-Kulûb*'te bir kelime veya bir harfle açıkladığı birçok kelime hakkında sayfalara varan açıklamalarda bulunulmuş ve bu özelliği eserin hitap edeceği insan kitlesini genişletmiştir.

Müellif, eserinde yaptığı açıklamaları ya da zikrettiği rivâyetleri, âyet, hadis ve sahabe kavliyle delillendirmiş, gerektiğinde söz ve şiirleri de kullanmıştır. Yine günümüz örf ve adetlerinden ve deyimlerinden de birçok yerde yararlanmıştır. Müellif açıklamalarında kendi görüşlerini ve tercihlerini de belirtmekten kaçınmamıştır.

Eserin tamamı göz önüne alındığında müellifin diğer müfredat kitaplarında bulunmayan birçok Kur'ân kelimesini eserine alarak bu alandaki boşluğu büyük ölçüde doldurduğu görülmektedir. Eser Osmanlının son dönemlerinde telif edilmiş olması sebebiyle günümüz insanının idrakine daha yakın bir özellik göstermektedir.

Müellif, farklı görüş ve rivâyetleri zikrettiği kısımlarda, bunlardan hangisini tercih ettiğini ve bu tercihinin sebebini özellikle belirtmiştir. Ayrıca tercih ettiği görüşle ilgili delil veya kaynak varsa bunları zikrederek okuyucuyu yönlendirmiştir.

Eserde Râgıb Isfahânî'nin *el-Müfredât*'ı, İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye*'si, İbn Cerir et-Taberî'nin *Câmiu'l-Beyan*'ı gibi bir çok önemli tefsir ve lügat kitaplarından yararlanılmıştır.

Açıklanan kelimenin Kur'ân'da geçmeyen birçok türevlerinin ayrıntılı olarak zikredilmesi, bunların manayı takviye etmek maksadıyla esere alınmış olabileceğini düşündürmekle birlikte bazı yerlerde gereksiz olduğu görülmektedir. Ayrıca kelimelere verilen anlamlarda yöntem açısından birlik kurulamamış, bazen madde başı olan kelimenin Kur'ânda zikredilen mürekkep haline anlam verilmişken bazen de kelimenin masdarından başlayarak diğer türevlerinin anlamları belirtilmiştir.

Kelimelerin Kur'an'da geçtiği şekliyle alınması, bir kelimenin birçok kalıptaki haliyle farklı yerlerde zikredilmesine neden olmuş, bu da gereksiz tekrarlara yol açmıştır. Ancak müellifin kelimelerin açıklandığı yerlere atıfta bulunması bu olumsuzluğu bir nebze ortadan kaldırmıştır.

Günümüzde yapılan meallerde aynı kelime veya terkipler farklı âyetlerde farklı şekilde tercüme edilmektedir. Bu farklılık veya tutarsızlıkları ortadan kaldırmak için Kur'ân'ın kelime ve terkiplerini ayrıntılı bir şekilde inceleyen ve geçtikleri âyetlere göre alabilecekleri değişik anlamları veren geniş bir Kur'ân lügatine ihtiyaç vardır. Böyle bir çalışmaya temel oluşturması bakımından *en-Nûru'l-Furkân*'ın önemli katkıları olacaktır. Bu nedenle eserin tamamlanarak basılması ve ilim dünyasına kazandırılması gerekmektedir.

Burada bize düşen en önemli görev, bizlere intikal eden bu önemli eseri işleyerek kullanmak ve en iyi şekilde istifade etmektir. Bu şekilde kullanılabilir hale gelen her bir eser veya evrak ilerde bir birikim oluşturacak ve gelecek neslin yapacağı çalışmalara ışık tutacaktır.

Son olarak şunu ifade edebiliriz ki; Hasırîzâde Mehmet Elif Efendi 'nin *en-Nûru'l-Furkan fî Şerhi Lügati'-Kur'ân* isimli eseri, muhtevası, kaynakları, sistematığı, üslup ve yöntemi açısından düşünüldüğünde tefsir ve meal çalışmalarına kaynaklık edebilecek nitelikte son derece önemli bir eserdir.

KAYNAKÇA

- KUR'AN-I KERİM VE AÇIKLAMALI MEALİ, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002
- ABAY, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1992.
- ABAY, Muhammed, *Haherzâde'nin Minhâcü'l-Beyan adlı Kur'an Sözlüğünün Tahkiki* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2003.
- ACAR, M.Şinasi, *Ünlü Hattatların Mezarları Gelimli Gidimli Dünya*, İstanbul 2004.
- AKSU, Hüsamettin, "Firişteoğlu, Abdülmecid" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul, 1996.
- ALBAYRAK, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricâli'nin Terâcim-i Ahvâli*, I-V, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1996.
- AYDÜZ, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul, 2004.
- AZAMAT, Nihat, "Elif Efendi, Hasîrîzâde" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul, 1995.
- BAKTIR, Mustafa, "İbn Melek" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XX, İstanbul, 1999.
- CEBECİ, Lütfullah, "Mefâtîhu'l-Gayb" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII, Ankara, 2003.
- CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. VII, İstanbul, 1993.
- CERRAHOĞLU, İsmail, "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul, 1995.

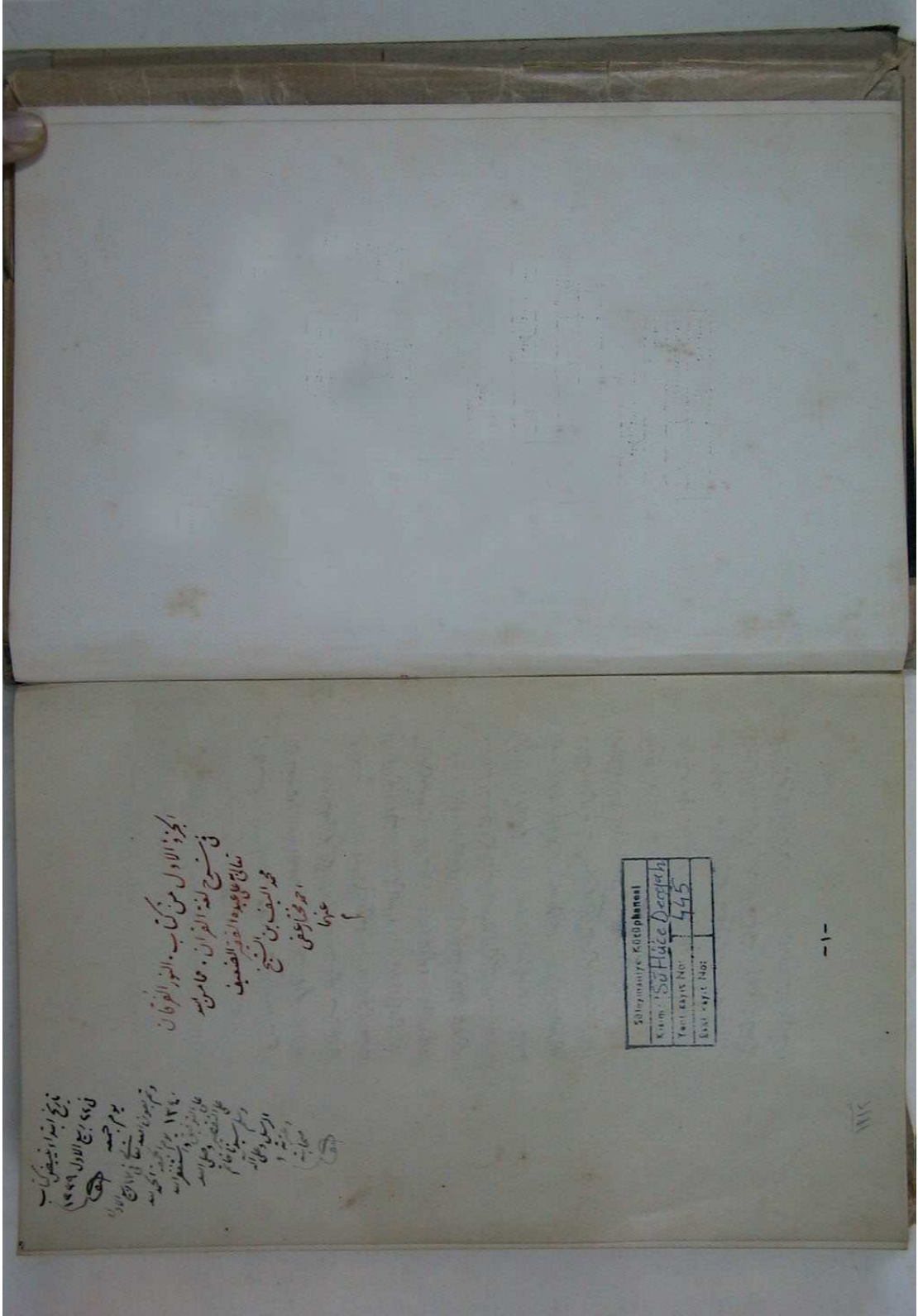
- CERRAHOĞLU, İsmail, “Garîbü’l-Kur’ân” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, İstanbul, 1996.
- ÇÖĞENLİ, M. Sadi, “Mutarrizî” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, İstanbul, 2006.
- DEVELLİOĞLU, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Doğuş Ltd. Şti. Matbaası, Ankara, 1970.
- EKİN, Yunus, Kur’an’a Göre İnançsızlık, Işık Yayınları, İstanbul, 2001.
- EKİN, Yunus, “Dilsel-Etimolojik Anlamın Kur’an Çevirileri Açısından Konumu ve Sınırları”, *Kur’an Mealleri Sempozyumu*, c. I, İzmir, 2003.
- ELMALI, Hüseyin, “Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XII, İstanbul, 1995.
- ELMALI, Hüseyin, “el-Emâlî” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XI, İstanbul, 1995.
- EROĞLU, Ali, “Hâzin Ali b. Muhammed” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XVII, İstanbul, 1998.
- HATİBOĞLU, İbrahim, “en-Nihâye” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXIII, İstanbul, 2007.
- İBNÜ’L ESİR, Mecdüddin Ebu’s-Saadât Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Ğarîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, Beyrut, 1979.
- İNAL, Mahmud Kemal, “Muhtar” md., *Son Asır Türk Şairleri*, I-II, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1930.
- KANDEMİR, M. Yaşar, “Mu’temir b. Süleyman” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, İstanbul, 2006.
- KARA, Ömer, “el-Müfredât” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, İstanbul, 2006.

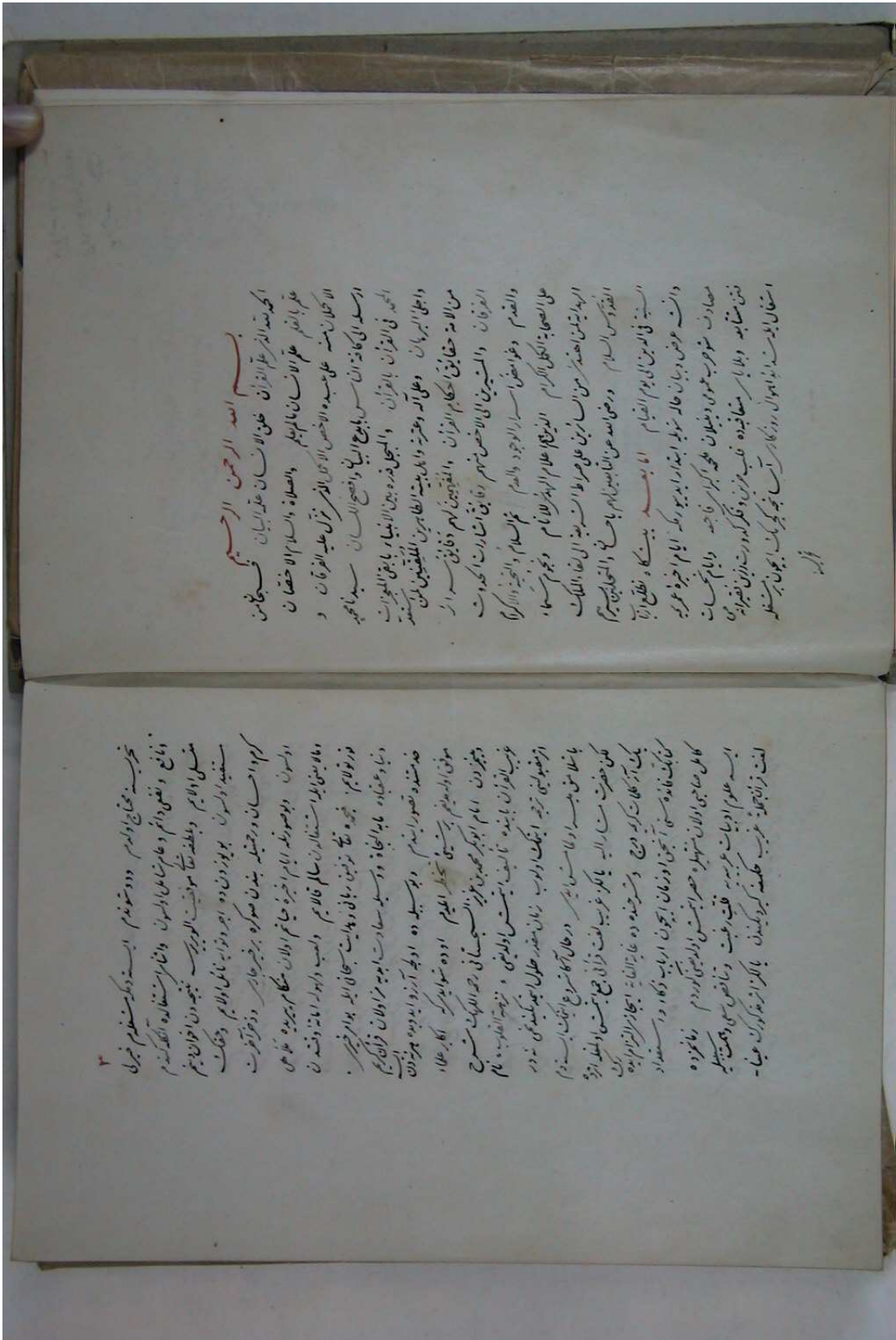
- KILIÇ, Hulûsi, “Fîrûzâbâdî” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XIII, II, İstanbul, 1996.
- KILIÇ, Hulûsi, “el-Kâmûsü’l-Muhît” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXIV, İstanbul, 2001.
- KILIÇ, Hulûsi, “Ebû Amr eş-Şeybânî” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. X, İstanbul, 1994.
- KOÇU, Reşat Ekrem, “Elif Efendi” md., *İstanbul Ansiklopedisi*, Koçu Yayınları, c. IX, İstanbul, 1968.
- KURT, Hüseyin, *Hasırzâde Mehmed Elif Efendi’nin Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.
- KURT, Hüseyin, “Mehmed Elif Efendi’nin “el-Kelimâtü’l-mücmele fi şerhi’t tuhfeti’l-mürsele” Adlı Eserine Göre Vahdet-i Vücut Anlayışı”, *Tasavvuf Dergisi*, Sy. 9, Ankara, 2003.
- MARAŞLI, Yusuf Abdurrahman, Ebû Bekir Muhammed b. Aziz es-Sicistânî’nin Nüzhetü’l-Kulûb fî Tefsîr-i Garîbi’l-Kur’âni’l-Azîz isimli eserinin tahkiki, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut, 1990.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXVIII, Ankara, 2003.
- RAĞIB EL-İSFEHÂNÎ, Ebi’l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, *Müfredâtü Elfâzı’l-Kur’ân*,(nşr. Safvan Adnan Dâvûdî), Dimeşk, 1412/1992.
- SAMÎ, Şemseddin, *Kâmûs-u Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.
- SUYÛTÎ, Celaluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’an, I-II, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.
- TANMAN, Baha, *İstanbul Tekkelerinin Mimari ve Süsleme Özellikleri* (Basılmamış Doktora Tezi), I-IV, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

- TÜRKER, Ömer, “Mukâtil b.Süleyman” md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. XXXI, İstanbul, 2006.
- ULUTÜRK, Veli, “Kur’an’da İmam ve Ümmet Kelimelerinin Manaları”, *Diyanet Dergisi*, c. 33, sy. 3, 1997.
- ÜNVER, N, “Elif” md., *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, c. III, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2003.
- VASSAF, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ*, I, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.
- YAZICI, Numan, *Mütercim Asım ve Kâmus Tercümesi*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 1999.
- YILDIRIM, Suat, *Kur’an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- YILDIRIM, Suat, *Peygamberimizin Kur’an’ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1983.
- EZ-ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Osman, *Siyer-ü Â’lâmi’n-Nübelâ*, c.15, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1413/1993.

EKLER

EK 1:

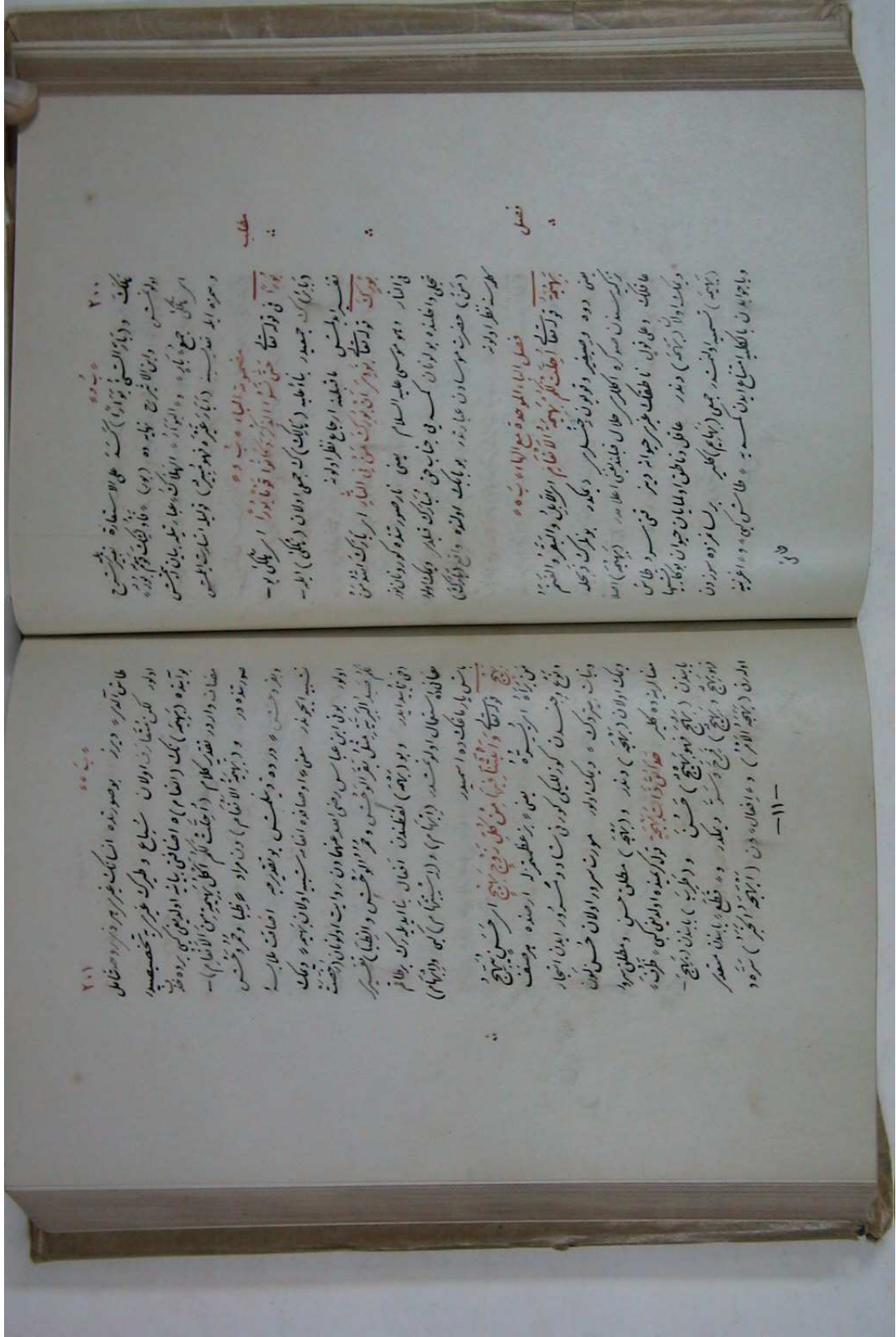

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي خلق القرآن خلق اللسان خلق البيان فكم جاز
 عم بأفهم علم أنفان بالعلم والصلاة والسلام الامم خضان
 الاكلان منه على حبه والخص الامم بالقرآن على القرآن و
 ارسل الى كافة اناس بالبعث اليه وانصح اليه ان سيدنا محمد
 النبي في القرآن بالقرآن والبعث فيه بين الانيار بالبعث الموعود
 واعلم البرهان وعلو له وعظمة والى بيته الطاهر من اللطيفين من
 من الامة شقائق حكمهم القرآن والقيمين لهم ذاقين حلا
 القرآن والشعير الى الاخص منهم ذاقين اشارت كدوت
 والقسم وعواضل اسرار الوجود والعدم غم السلام والخير والكرام
 على العصى بالكل الكرام الينوع علم الهمم للامام وكم سما
 الهديتين اهدت من رب برين على صراط السبيل الى الف الملك
 اللطيف السلام ورضي الله عن النبيين امم باحلى التخليج بجم
 السنية في العون الى يوم القيام **اما بعد** بينكاه فطلع ابا
 دانت عرض ديان حاله شليل ابتداء اريد يركب اليوم خيرة عريه
 مصادف شوقه عيون عيون طموح كبره فاحبه والامم حبات
 نقت مشتاقه وبالاسر مستاقده قلب منن وفكره كدورت انن لغيره
 اشغال ايشه ابا هو ال وركا كرسك تجر كركب الجون يشغل

البر

تخبره محتاج اولهم وودستهم ايسه وكم مستغفم نبري
 زانغ ونفسي ادم وعلم من على الارسون وانشار مستغفاه الكلكم
 مشعل الامم وطلعتك موهبت الكوريك بتجودن افغان بيم
 سفيرا لارسون بولودون ده اجر ووايه نامل الامم وحقت
 كرم وارسون ورجسته بنون صوره بزير جاجر واذر اقوت
 اوسون بومصونه الامم خيرة حاتم اولان شكلام بريمه طامه
 وما يمشي لبره شتالون سالم قلامه والسب والبولر امانه وفتنه
 نور تلامم خيره فقه تزيين رباني وهدايت كجاني اليه بدار خيره
 دنيا وعقابه ما بالهجاه ووسيلة سادات امير مزاولان قران كريم
 ضد مشقه تصور ايشتم وكم سبيله اوله اكرود ايدويه هوشون
 موقن الديره بيشيني كخطير اليم اوده شواير كركه اكلر علما
 وبيجرون امام اكبر محمد بن غزالي سجدتني رحمه الكلف شرح
 غريب القرآن باينه تاليف ايشتم اوليمس و ترجمه القلوب نام
 از فضوليني ترجمه ايشتم اولوب زان حقدر علما ايشتم كمنه ندر
 باعلاق بيسه اوله اسس ايشتم در حال آكاشروع ايشتم استفا
 كمن حفت مست رالي ياكور غريب لغت قران مع ايشتم اوله لغت قران
 كمن آكاشك كركه هوج وكرشته ده غايه تاليف ايجان الزمان بيم
 كمن كمانه سني آئين و زمان ايجون ارباب ركاه ودر استعداد
 كامل صاحب اللان شتهلوه حصر ايشتم اوله سني اكردم زمانه فخره
 ايسه علوم اديان عربيه قف وفت وفاضل سني كهفت تليل
 لغت قران كجمله غريب كهفت كركه كيدن بالقران شتر كركه حيا-

۲۰۰
 کتف و در آنست که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود

مطلب

در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود

فصل

فصل فی تفسیر این کلمات
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود

۲۰۱
 عاشق آفرید و در آنست که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود

در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود
 در این است که در آن است که علی الاستفاده میشود

ÖZGEÇMİŞ

Abdullah GÜRCAN, 01.06.1979 tarihinde Ankara ilinde dünyaya geldi. İlkokulu Ankara'nın çeşitli okullarında tamamladıktan sonra 1990 yılında Kızılcahamam İmam Hatip Lisesi'ne kaydını yaptırdı, 1996 yılında buradan mezun oldu.

1997 yılında girdiği Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni 2002 yılında bitirdi. 2003 yılında askerlik görevini yerine getirdi.

2003-2004 yılları arasında Ankara'da İmam-Hatip olarak çalıştı. 2004 yılı Eylül ayında Kırklareli'nin Demirköy ilçesine Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak atandı. 2005 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne kaydını yaptırdı.

Evli ve bir çocuk babası olan Abdullah GÜRCAN, 2005 yılından bu yana Sakarya'da Ozanlar Şehit Mustafa Özen İlköğretim Okulu'nda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni olarak görevine devam etmektedir.